

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 5 (275) 2011

Архіви КРАЇНИ

5 • 2011

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ

З М І С Т

Подія

Берковський В. Г. Трестороння зустріч керівників державних архівних служб
України, Росії та Білорусі у Великому Новгороді..... 5

Статті та повідомлення

Жмундуляк Д. Д. Суспільно-політична складова “міфу Чернівців” другої
половини ХІХ – початку ХХ ст. (за документами Державного архіву
Чернівецької області)..... 10

Шумейко О. В. Доля культових споруд в архівних документах 22

Белая О. М. Київ у перші місяці війни очима учасника подій
(червень–вересень 1941 р.) 31

Доліновський В. І. Організація доступу та порядок користування документами
у Земському архіві Львова: нормативно-правовий аспект 48

Найман А. Я. Петлюрофілія як різновид українофобії..... 61

Серга Ж. І. З історії забудови Києва у ХІХ – поч. ХХ століть (за документами
Державного архіву міста Києва)..... 68

Орел Ю. В., Серих Д. В. Нововиявлені членські знаки Всеросійських
археологічних з’їздів у фондах ЦДІАК України..... 78

З історії архівів та архівних зібрань

Легкоступ М. М. Скарбниця суспільно-політичної історії України
(до 20-ї річниці створення ЦДАГО України) 82

Леміш Н. О. Організація архівної справи в Лівобережній Україні ХVІІІ –
першої половини ХІХ століття 88

Огляди джерел та документальні нариси

Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років:
опубліковані документи і матеріали 98

Папакін А. Г. Матеріали до біографії Олександра Осецького
(за документами Національного архіву Республіки Білорусь)..... 113

Сухих Л. А., Страшко В. В. Татарський напад на Волинь 13–15 вересня
1621 року (до 390-річчя Хотинської війни) 125

Євстаф’єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів
Служби безпеки України 137

Путова Г. В. Загибель та вшанування пам’яті Петра Столипіна
(за документами ЦДІАК України)..... 159

Публікація архівних документів

Власенко С. І. Листи Олександра Шумського із заслання (із фондів
ЦДАГО України)..... 165

Воробей Р. Б. З історії державної служби Чернігівської губернії 179

<i>Фотодобірка. Колекція документів з історії радянського партизанського руху. Підготувала Ємельянова Т. О.</i>	187
---	-----

Унікальний документ

<i>Мельник Р. І. Берестяні грамоти XII століття</i>	191
---	-----

Архівна справа за кордоном

<i>Ус О. М. Досвід архівного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів у Вільній федеральній землі Баварія (ФРН)</i>	196
--	-----

Особистості

<i>Федорова Л. Д. Відомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні (до 150-річчя з дня народження Олексія Мердера)</i>	203
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Прилепішева Ю. А. Державна архівна служба України вперше підписала Меморандум про співробітництво з громадським об'єднанням пошуковців</i>	223
<i>Майстренко А. А. Виїзний семінар співробітників Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства у м. Чернігові</i>	228
<i>Бездрабко В. В. Тематичні вектори археографічного щорічника</i>	231
<i>Шевчук А. В. Довідкове джерело для нових досліджень</i>	237

Ювілеї

<i>Золота осінь Ганни Волкотруб</i>	240
<i>Бондаренко Г. В. Щедрий ювілей Володимира Гики</i>	243

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
Валерій СОЛДАТЕНКО, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК,
Ніна ТОПІШКО, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Інститут історії України Національної академії наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

© Державна архівна служба України, 2011
© Інститут історії України НАН України, 2011
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011
© Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2011

CONTENTS

Event

- Berkovs'kyi V. G.* The Tripartite Meeting of the Heads of Archival Services of Ukraine, Russia and Belarus, held in Velikiy Novgorod 5

Articles and Notices

- Zhmundulyak D. D.* The Social and Political Component of “Chernivtsi Myph” on the Second Half of 19th – Beginning of 20th Century (on the Documents of State Archives of Chernivtsi Region) 10
- Shumeiko O. V.* The Destiny of Religious Structures in the Archival Documents 22
- Belaya O. M.* Kyiv During the First Months of War by the Eyes of Participant (June–September 1941) 31
- Dolinovs'kyi V.I.* The Organization of Access and Order of Documents Use in County Archives of Lviv City: the Legal Aspect 48
- Naiman A. Y.* Petluropily as the Type of Ukrainofoby 61
- Serha Zh. I.* To the History of Development of Kyiv City (19th – Beginning of 20th Century) (on the Documents of State Archives of Kyiv City) 68
- Orel Y. V., Seryh D. V.* The New Discovered Member Signs of the All-Russian Archaeological Congresses in the Fonds of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv City 78

From the History of Archives and Archival Collections

- Lehkostup M. M.* The Treasury of Social and Political History of Ukraine (to the 20-Anniversary of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine) ... 82
- Lemish N. O.* The Organization of Archival Affairs in the Left Bank Ukraine in the 18 – First Half of the 19 Century 88

Sources Reviews and Documentary Essays

- Pyrizh R. Y.* The Sources on History of Ukrainian Revolution in 1917–1921: Published Documents and Materials 98
- Papakin A. G.* *Papakin A.G.* The Documents on the Biography of Oleksander Osetsky (on the Fonds of National Archives of the Republic of Belarus) 113
- Sukhyh L. A., Strashko V. V.* The Tatar Attack on the Volyn' on September 13–15, 1621 (to the 390-years of the Khotyn War) 125
- Evstaf'eva T. O.* The tragedy of Babyn Yar Through the Prism of Archival Documents of Security Service of Ukraine 137
- Putova G. V.* The Murder and the Commemoration of P. A. Stolypin (on the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv) 159

Publication of archival records

- Vlasenko S. I.* The Letters of Olexandr Shums'kyi from the Exile (on the Fonds of Central State Archives of Public Organizations) 165
- Vorobei R. B.* From the History of the Civil Service of Chernihiv Province 179
- The Photo Collection. The Collection of Documents on the History of Soviet Partisans Movement. Prepared by *Emelyanova T. O.* 187

A Unique Document

- Melnyk R. I.* The Birch-bark Deeds of the 12 Century 191

Archival Affairs Abroad

- Us O. M.* The Experience of Electronic Records and Electronic Information
Resources Archival Preservation in Free State of Bavaria (Germany) 196

Personalities

- Fedorova L. D.* The Famous Figure of Monuments Protection and Preservation
Movement in Ukraine (to the 150 Anniversary of Olexiy Merder Birth Date) ... 203

Information and Reviews

- Prylepisheva Y. A.* The State Archival Service of Ukraine has Signed
the Memorandum on the Collaboration with Social Society of Researches
for the First Time 223
- Maistrenko A. A.* The Out Seminar of Ukrainian Research Institute of Archival
Affairs and Record Keeping Employees in Chernihiv City 228
- Bezdrabko V. V.* The Thematical Vectors of Archeographical Annual 231
- Shevchuk A. V.* The Information Source for the New Researches 237

Anniversaries

- The Hanna's Volkotrub Gold Autumn 240
- Bondarenko G. V.* The Generous Jubilee of Volodymyr Gyka 243

В. Г. БЕРКОВСЬКИЙ*

**ТРИСТОРОННЯ ЗУСТРІЧ КЕРІВНИКІВ
ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ СЛУЖБ УКРАЇНИ,
РОСІЇ ТА БІЛОРУСІ У ВЕЛИКОМУ НОВГОРОДІ**

Починаючи з вересня 2003 р., керівники державних архівних служб та центральних державних архівних установ України, Білорусі та Росії зустрічаються для обговорення спільних проблем, визначення оптимальних шляхів їх розв'язання, а також для обміну досвідом та своїми досягненнями на ниві розвитку архівної справи та діловодства. Зважаючи на щотрирічну ротацію місця та країни проведення такої зустрічі, цього року честь приймати архівні делегації випала Російській Федерації. Як результат, з 3 по 6 жовтня у м. Великий Новгород відбулася чергова зустріч представників української, білоруської та російської архівної спільноти. Українську сторону представляла делегація у складі Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург та директорів центральних і обласних державних архівних установ України – В. Г. Берковського (ЦДАЗУ), О. Я. Гараніна (УНДІАСД), Л. Л. Левченко (Держархів Миколаївської обл.), М. В. Місюка (Держархів Закарпатської обл.), С. В. Романович (Укрдержархів), Л. В. Скрипки (ЦДАМЛМ України), Н. О. Топішко (ЦДКФФА України).

Зустріч архівістів відкрили виступи губернатора Новгородської області С. Г. Мітіна та голови Росархіву А. М. Артїзова, директора департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушка та Голови Укрдержархіву О. П. Гінзбург. У своїх виступах керівники архівних служб наголосили на спільних проблемах у роботі архівних систем України, Білорусі та Росії. Презентували основні досягнення вітчизняних архівів, а також відзначили нагальну необхідність звернення уваги державної влади кожної з країн на вирішення проблем розвитку архівної галузі як головного інформаційного ресурсу.

* *Берковський Владислав Георгійович* – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Прес-конференція директора департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушка, Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург та керівника Федерального архівного агентства (Росархіву) А. М. Артїзова (зліва направо).

Зокрема у своїй доповіді Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург звернула увагу на спільність проблем у законодавчому полі країн-учасниць даного робочого засідання та на необхідність вирішення питання щодо безперешкодного доступу до архівної спадщини колишнього Радянського Союзу. В цьому ж контексті голова української делегації вказала на необхідність вивчення білих плям в історії України, Білорусі та Росії, які з тих чи інших політичних причин прагнуть затушувати. Зокрема мова йшла про вивчення історії відбудови республік після Другої світової війни.

Керівник архівної системи Білорусі В. І. Адамушко вказав на досягнення білоруської архівістики у сфері законодавчо-нормативного оформлення доступу до архівної спадщини та її використання. Зокрема доповідач звернув увагу на характерні особливості білоруського законодавства щодо вільного та обмеженого доступу до інформації в межах новоприйнятого 12 травня 2011 р. Закону “Про архівну справу та діловодство у Республіці Білорусь”. Він наголосив на проблемності розсекречення документів з колишніх архівів Комуністичної партії Білорусі з огляду на відсутність правонаступника даного комплексу документів. Також як особливо актуальну проблему відзначено необхідність створення спеціального Центру з координації та розгортання широкої архіграфічно-публікаційної діяльності в архівних установах Білорусі.

Делегація українських архівістів під час
тристоронньої зустрічі керівників архівних служб
та центральних державних архівів України, Білорусі та Росії.

Велику зацікавленість учасників зустрічі викликала доповідь начальника управління організації архівних послуг Росархіву А. В. Юрасова, який проінформував про законодавчу базу Російської Федерації, зокрема збереження та використання унікальних та особливо цінних документів. Виділено питання забезпечення виконання соціально-правових запитів, в першу чергу запитів щодо реабілітації осіб, потерпілих від тоталітарного режиму. Також окремо відображено законодавчу та нормативну діяльність Росархіву, а в першу чергу ВНДДАС. З урахуванням тематики зустрічі А. В. Юрасов зосередився на питанні вільного доступу до архівів та архівної інформації, надання адміністративних та інформаційних послуг, формування довідкового апарату. За його словами, як і в більшості країн пострадянського простору, перед архівною системою Російської Федерації стоїть питання інформатизації галузі, а саме процесу інформатизації послуг, зокрема надання послуг з соціально-правових запитів за допомогою мережі Інтернет. Як окрему надзвичайно важливу проблему визначено хід розсекречення соціально значущої та історично значущої інформації, вироблення підходів до розсекречення документів, що можуть нанести шкоду державі. Також у своїй доповіді А. В. Юрасов відобразив рівень співпраці російських архівів, зокрема федеральних, із вищими навчальними закладами та науковими установами, а також відзначив активну археографічну діяльність архівів щодо видання історичних джерел.

Діяльність Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства щодо забезпечення архівних установ та їх користувачів різноманітними відомостями про інформаційний потенціал та ресурси українських архівів була представлена у доповіді О. Я. Гараніна. Він зосередив увагу на відображенні стратегічних цілей та заходів щодо реалізації комплексу заходів організаційного, правового, наукового, методичного та практичного характеру, спрямованих на ефективне формування та використання Національного архівного фонду; послідовного вирішення проблем оперативного та повноцінного доступу до архівної інформації, її актуалізації та прискорення її введення у суспільний обіг; інтеграції українських документальних ресурсів у світову інформаційну мережу, у тому числі й шляхом запровадження у практику українських архівів відповідних міжнародних стандартів, методичних розробок з удосконалення традиційних архівних технологій. О. Я. Гаранін розповів про діяльність УНДІАСД в напрямку публікації серії довідників “Архівні зібрання України”, підготовки наукових та науково-практичних видань.

Директор Білоруського державного архіву-музею літератури та мистецтв А. В. Запартико, відображаючи основні підходи до використання архівної інформації, вказував на активну співпрацю архіву з засобами масової інформації, зокрема на необхідність тісної співпраці з пресою через підготовку добірок документів та статей, які містять в собі соціально значущу інформацію. Також як окремий напрямок, спрямований на активізацію співпраці наукової та архівної спільнот, в архіві-музеї започатковано щорічні наукові конференції, спрямовані як на оприлюднення наукових доробків вчених, так і на презентацію ширшому загалу тих проблем, які постають перед архівною системою в результаті її діяльності в плані визначення та теоретичної апробації можливих шляхів їх вирішення.

Матеріалами щодо застосування новітніх технологій у діяльності архівів та їх використання з метою ширшого доступу населення до архівної інформації були представлені у доповіді директора Російського державного архіву науково-технічної документації Н. В. Гліщинською. Доволі цікавим є той факт, що в межах підготовки самостійних електронних проектів (у тому числі й міжархівних), саме на РДАНТД було покладено обов'язок підтримки центрального архівного порталу російської архівної системи “Архіви Росії”. Було наголошено на важливості Інтернет-формату презентаційної діяльності архівів, оскільки саме цей формат надає розширені можливості для розташування документів, у тому числі й багатосторінкових. Саме такий формат дозволяє найбільш повніше представити архівні документи, надати досліднику та користувачу можливість ознайомитися з архівним документом з будь-якого місця світу.

Жваву дискусію учасників тристоронньої зустрічі викликали доповіді керівників регіональних державних архівів. У своїх виступах вони акцентували увагу на проблемах регіональних архівів, які, по суті, значно відрізняються від проблем центральних і федеральних установ. У цьому контексті як надзвичайно актуальна була доповідь директора Державного архіву Миколаївської області Л. Л. Левченко, яка в рамках теми зустрічі відобразила нормативно-правові проблеми діяльності українських регіональних архівів, невирішеність багатьох питань розвитку архівних установ місцевого значення через подвійне підпорядкування, що особливо вразливо для української архівної системи. Принагідно слід зазначити, що положення, викладені в доповіді Л. Л. Левченко, спонукали до прийняття рішення про необхідність винесення на наступну зустріч питань розвитку регіональних архівних установ.

Тристороння зустріч українських, білоруських та російських архівістів пройшла в теплій атмосфері, що сприяло плідному обговоренню та вирішенню нагальних проблем розвитку національних архівних систем. Також під час пленарних засідань було прийнято рішення щодо проведення чергової тристоронньої зустрічі керівників державних архівних служб та директорів державних архівів України, Росії та Білорусі в Україні у 2012 році.

УДК [930.2:94](477.85)"1849/1914"

Д. Д. ЖМУНДУЛЯК*

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА
“МІФУ ЧЕРНІВЦІВ”
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

(за документами Державного архіву Чернівецької області)

Дослідження має на меті показати, що суспільно-політична складова “міфу Чернівців”, історично закладена в австрійському періоді розвитку буковинського краю, полягає насамперед в принципі національно-культурної автономії, реалізованому у виникненні і функціонуванні національних народних домів як самобутніх осередків культури і просвіти членів багатонаціонального, передусім чернівецького суспільства.

Ключові слова: міф; документ; крайова столиця; національний; народний дім; періодичне видання; осередок культури; просвіта; суспільство; товариство.

Слід одразу сказати, що при великій кількості історичного, культурологічного та краєзнавчого матеріалу в цій сфері, він постає вкрай фрагментарним, розпорошеним. При цьому передання про Чернівці, як фольклорні, так і зафіксовані на папері, дуже соковиті й колоритні, насичені енергією минулого й сучасності, пам’яттю про процвітання та негаразди. Вони не тільки позначені печаттю стародавності, а й виникають часом просто на наших очах.

Наведемо достатньо показовий приклад механізму складання одного з “малих” чернівецьких міфів. У 2008 р. на честь 600-річчя міста Чернівці на Центральній площі було відкрито пам’ятник “Трояндам, якими підмітали тротуари Чернівців”. Його можна назвати, по суті, ілюстрацією до романтичного міфу, сформульованого німецьким журналістом Г. Гайнценом, що буцімто Чернівці були “таємною столицею Європи”, розкішним містом, де тротуари підмітали букетами троянд.

* Жмундуляк Дмитро Дмитрович – кандидат філологічних наук, директор Державного архіву Чернівецької області, Заслужений працівник культури України.

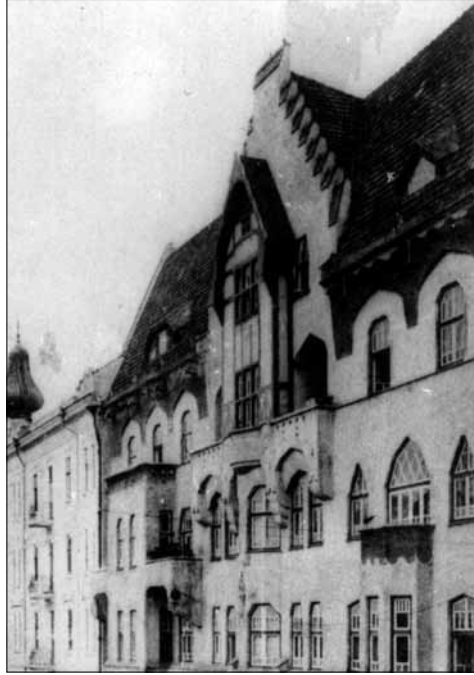
Особливо примітний цей географічний пункт з погляду його органічної поліетнічності та мультикультурності, що завжди супроводжувалося винятковою толерантністю та відкритістю. Колись кожен буковинець, найперше чернівчанин, володів не лише “руською” (українською) мовою, а ще й німецькою, румунською та ідиш (багато хто знав і польську). Нині в Західній Європі з тривогою мовиться про провал ідеї мультикультурного суспільства. У Чернівцях, де поліетнічність і полікультурність склалися не так раптово, як у сьгоднішній Західній Європі, усе протікало достатньо гармонійно. З австрійських часів тут реалізувався принцип національно-культурної автономії: у канцелярії – виключно німецька мова, а в приватному житті – повна свобода. І це увійшло у ментальність чернівчан.

“Чернівецький міф” у своїй мультикультурній проекції виявився з усією красномовністю в тому, що нині гранітні бордюри тротуарів на головній вулиці ім. О. Кобилянської прикрашені вирізьбленими написами на українській, російській, німецькій, румунській мовах та на мові ідиш. Це справжній заповідник потужного культурного розвою, культурного взаємовпливу та синтезу культур.

Місто твориться найперше архітектурою. Мова про архітектуру органічно переростає в питання про релігійне життя Чернівців, у якому потужне місце займав, зокрема, поруч з християнством різних напрямків, яке сповідували українці, румуни, німці та поляки, ще й юдаїзм. Буття в лоні Австро-Угорської імперії визначало й певну напруженість національно-політичних питань, які часом перепліталися з проблемами класового протистояння та пропагандою радикально-соціалістичних ідей. Гострі були, наприклад, полеміки між прихильниками “москвофільства” й українськими “самостійниками”. Однак принцип національно-культурної автономії, який послідовно проводився цісарською владою, дозволяв дещо пом’якшити такого роду напруження. У Чернівцях здавна існували (й відновленими існують донині) Український народний дім, Німецький народний дім, Польський народний дім; в часи румунського панування над Буковиною до них долучився й Румунський народний дім.

Не можна не відзначити і такої специфічної складової чернівецького міфу, як толерантність, налаштованість на кроскультурний діалог на всіх соціально-культурних рівнях. Загальновідомими стали слова Г. Гайнца про Чернівці як “корабель задовольєнь з українською командою, німецькими офіцерами і єврейськими пасажирами на борту, який під австрійським прапором постійно тримав курс між Заходом і Сходом”. Дійсно, цей образний вислів чудово відбиває феномен багатоконфесійності, мультикультуральності та кроскультурності Чернівців.

За конституцією Австрії від 4 березня 1849 р. Буковина була відокремлена від Галичини і отримала статус окремого коронного краю

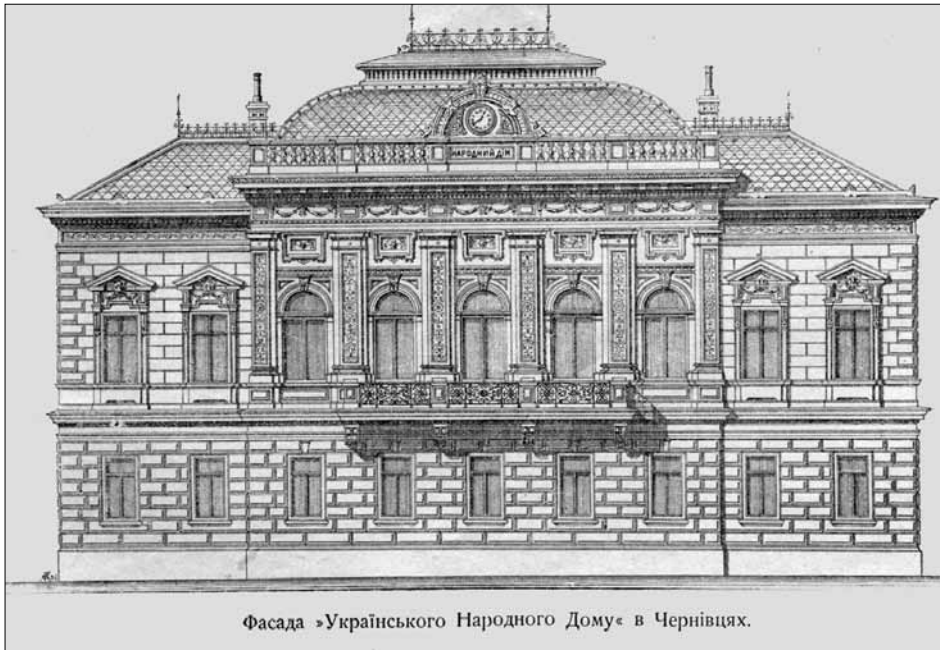
Загальний вигляд будівлі
Німецького народного дому.
Репродукція з фото 1936 р.
Підстава: 0-38842.

з крайовою столицею – містом Чернівці, з крайовим сеймом (фактично з 1861 р.), титулом “герцогства” і провінційним гербом (з 1862 р.)¹. Повернення до конституційної системи в австрійській монархії і наділення Буковини статусом окремого коронного краю не могли залишитись без наслідків і в площині національної свідомості та культурного розвитку багатонаціонального населення. У цьому періоді (1861–1914) в культурній площині Буковина зазнала найбільшого розвитку. Хоча культурна політика Австро-Угорщини велася під кутом знімечення краю, вона однак послужила важливій меті – національному відродженню. Національне відродження на Буковині розвивалося етапами: від етно-

графічної маси, через усвідомлення себе як культурної одиниці – до політичного та державницького свідомого чинника. Цей нормальний розвиток було перервано Першою світовою війною². В той же час відчутно посилюється вплив урбанізації на великі географічні простори, створюючи урбанізоване середовище. Крайова столиця – місто Чернівці – виступає своєрідною моделлю і лабораторією розвитку суспільства. Домінантною рисою носія тієї чи іншої національної культури є мова. Тому із зростанням національної свідомості, яка міцніла на тлі заснованих згодом національних домів, чимраз виразнішими ставали сепаратистські тенденції щодо Австро-Угорщини, а також міжнаціональні змагання в політичному, громадському і культурному житті краю.

Таким чином, з середини XIX ст. починається час розквіту товариського життя на Буковині. Розпочали боротьбу за своє національне буття і спільність місцеві українці, румуни, євреї, німці, поляки та ін. Тому серед численних культурно-просвітницьких об’єднань вже у 60-х рр. XIX ст. виникають чисто національні товариства. Першими такими національними організаціями були товариства румунів, українців, поляків.

Одним із перших національно свідомих виступів українців у Чернівцях було відзначення третьої річниці смерті Тараса Шевченка. Укра-

Зображення фасаду Українського народного дому
 Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім»
 у Чернівцях 1884–1934. – Чернівці: друкарня Т. Іваницький і СП., 1934. – 2 с.
 Підстава: Науково-довідкова бібліотека Держархіву Чернівецької обл.,
 37.Б І.43 13509.

Загальний вигляд будівлі Румунського народного дому
 (колишній готель «Вайс»). Репродукція з фото поч. ХХ ст.
 Підстава: 0-38785.

Загальний вигляд
будівлі Польського
народного дому
(Gronich I.

Un album al Cernăuțului.
Album von Czernowitz.
Cernăuți. – 1925. –
pag. 14.

*Підстава: науково-
довідкова бібліотека
Держархів Чернівецької
обл., 9.Б.Г.86 14916).*

їнські богослови чернівецької духовної семінарії разом зі старшими гімназистами організували його 29 лютого 1864 р. в Чернівцях у церкві Св. Параскеви. У цей час в краї не було ще жодної організованої української установи, незадовільний стан спостерігався й з викладанням української мови в буковинському шкільництві. Українське населення у змішаному україно-румунському середовищі, не усвідомлюючи своєї національної приналежності, а також внаслідок спільного віровизнання “добровільно” румунізувалося; інтелігенція – швидше германізувалася.

Так, Євгеній Дмитрієв у 1909 р. писав, даючи оцінку українському національно-культурному рухові: <...народом ніхто не займався, інтелігенція не знала його, а він не знав інтелігенцію. Кожний йшов своєю дорогою самопас, не звертав уваги на загал. Не було почуття єдності. А де нема єдності, там нема ніякого життя, там народність не живе, а лиш животіє...>.

У 1862 році згуртувалися румуни під проводом братів Гормузаки, а особливо Арона Пумнула, що у 1849 р. прибув на Буковину з Семигороду, й утворили своє перше товариство “Reuniunea de lectura” (“Товариство читальні”), в 1865 р. перейменоване на “Societatea pentru cultura și literatura română în Bucovina” (“Товариство румунської культури і літератури на Буковині”). Отже, в той час, коли румунські школярі вивчали свою історію, літературу, читали румунські літописи, виростили в оточенні румунської мови, виховувались на румунських ідеалах, українські діти мали можливість навчатися лише старослов’янською мовою, а українською був доступний лише львівський часопис “Слово”. Цей факт підштовхнув українців до заснування власного національного об’єднання.

26 січня 1869 р. у Чернівцях у приміщенні готелю “Під золотим ягням” відбулися основоположні збори, на яких створилося товариство

“Руська Бесіда”³. Присутніх на зборах налічувалось 200 представників інтелігенції, з них 60 – церковнослужителів. Статут „Руської Бесіди”, поданий на розгляд буковинській крайовій управі головою товариства Василем Проданом, затверджено 18 лютого 1869 р. Метою діяльності товариства визначалося піднесення просвіти і провадження товариського життя. Способами реалізації цих засад вважалися: бібліотеки, видання корисних творів, періодики та товариське спілкування.

Приріст польського населення, а також підтримка з боку галицьких поляків сприяли швидкій політичній та національно-культурній консолідації буковинської полонії. Вже в 1869 р. засноване перше польське об’єднання – просвітницьке та благодійне “Товариство польське братньої допомоги і читальні в Чернівцях”. Воно винаймало в готелі “Під золотим ягням” приміщення для читальні, бібліотеки і редакції газети “Огниво”. Товариство займалося культурно-освітньою діяльністю⁴.

Національна і політична консолідація євреїв відбувалася з метою більш послідовного захисту своїх інтересів. З 60-х рр. XIX ст. починають виникати єврейські культурно-освітні і добродійні товариства. Зокрема, це “Товариство Темпля”, “Машике Шаббат”, “Товариство жінок”, “Товариство будівельних майстрів” та ін. В основу своєї діяльності вони ставили турботу про виховання національної свідомості єврейського населення, підвищення освітнього рівня, надання посильної матеріальної допомоги нужденним⁵.

Перші спроби об’єднання німецького елемента краю в національні товариства спостерігалися в 70-х рр. XIX ст. Досвід товариського життя німці Буковини вже мали, адже вони брали участь у багатьох міжнаціональних товариствах і часто відігравали провідну роль в їх організації і діяльності. Але перші товариства з німецькою національною ознакою: “Німецька читальня в Чернівцях” (“Deutsche Lesehalle in Czernowitz”) 1871 р., студентське об’єднання “Армінія” (“Arminia”) 1877 р., філія “Німецького шкільного товариства” (“Deutscher Schulverein”) не мали загальнокрайового характеру, не об’єднували німців цілої Буковини і взагалі не були національно-народними. Виходячи зі своїх програмних засад, вони обмежувалися вузькими завданнями і присвячували свою діяльність, в основному, лише німецькому шкільництву або німецькому співу. Проте це був початок великої справи, а рух інших національних товариств стимулював німців краю до власного об’єднання⁶.

Центром культурної організації німців стало “Товариство християнських німців” (“Verein der christlichen Deutschen”). Воно виникло в 1897 р. Основні положення товариства були вироблені професором гімназії Карлом Вольфом. 11 квітня 1897 р. відбулися установчі збори. В їх роботі взяло участь близько 100 представників німецького населення краю. Вони одностайно висловили спільну волю створити об’єднання, в якому ставили собі за мету зміцнити і піднести націо-

нальну свідомість німців Буковини, сприяти своєму духовному розвитку і господарському добробуту. Членом цього товариства міг стати кожний християнський німець Буковини. Прикметник “християнський” вказував на те, що євреям відмовлялося у членстві як іудеям, хоч багато з них побутовою мовою вважали німецьку і, згідно з австрійськими переписами, записувались німцями. Незважаючи на таке суттєве уточнення, товариство проголошувало своє бажання жити в мирі та злагоді з іншими народами Буковини. Честь бути першим головою товариства випала професору Чернівецького університету Теодору Гартнеру⁷.

Іншим кроком на шляху до національної консолідації стало заснування своїх періодичних видань, кожне з яких стало національним мовним рупором. Першу спробу в цьому зробила румунська громада, коли 1848 р. в Чернівцях вийшов перший номер румунської газети “Bucovina” (“Буковина”). Це видання виходило протягом двох років. Німці одними з перших почали видавати в Чернівцях свою періодичну пресу. У 1862 р. професор Чернівецької гімназії Ернст Рудольф Нойбауер започаткував німецьку газету “Bukowina” (“Буковина”). Газета “Czernowitzer Zeitung” (“Чернівецька газета”) з 1868 р. перетворилася в офіційний рупор крайових органів влади⁸.

Велике значення для консолідації поляків Буковини мала періодика. У 1869 р. зроблено першу спробу видавати місячник під назвою “Огніво”. Однак цей проект відразу зазнав краху. Пізніше робилися спроби видавати польські часописи “Оса”, “Світанок” та “Чернівецький огляд”, однак і вони були невдалими. Тільки в 1883 р. у Чернівцях у друкарні Рудольфа Екгарда по вул. Геренгасе, 34 налагоджено видання “Газети польської”, яка стабільно видавалася до початку Першої світової війни. Першим редактором цього видання став Клемент Колаковський, який повідомив Буковинську крайову управу, що з 29 липня 1883 р. він як шеф-редактор видаватиме двотижневик польською мовою з публікаціями політичного та адміністративного характеру, статтями про сільське господарство, літературними новинами, белетристикою, науковими статтями, новелами, оголошеннями та рекламою⁹.

На початку січня 1885 р. українське товариство “Руська Бесіда” стало видавати першу україномовну газету в Чернівцях – “Буковина”. Під товариство на той час було винаймлено помешкання на вулиці Лілієнгасе, 29 (нині вул. І.Франка). Одну з кімнат помешкання товариство надало Юрію Федьковичу, який став першим редактором україномовної “Буковини”.

Що стосується консолідації єврейської громади та їхніх товариств, то варто відзначити, що до видання своєї періодики вони підійшли чи не найпізніше, проте мовою їхніх часописів стала не ідиш, а німецька. З 1894 р. в Чернівцях виходила щотижнева газета “Das jüdische Echo” (“Єврейське відлуння”). Її редактор журналіст Ф.Менчель став одним

з головних пропагандистів сіоністських ідей на Буковині. На початку ХХ ст. єврейські студентські товариства в Чернівецькому університеті були найбільш активними і дуже численними за складом.

Буковинські євреї в цілому досить швидко перейняли сіоністськими ідеями. Значною мірою цьому сприяло прагнення протиставити цю ідеологію процесам асиміляції євреїв за допомогою німецької мови і німецької культури. Політично єврейський рух на початку ХХ ст. поділявся на дві течії. Більша частина євреїв підтримувала Бенно Штраухера і його прихильників, які вимагали визнання євреїв окремим народом імперії і надання їм відповідних національно-культурних прав. У 1900 р. прихильники Б. Штраухера створили свій політичний клуб, що став прообразом політичної партії¹⁰.

Апофеозом національного об'єднання в мультинаціональних Чернівцях стало відкриття національних народних домів як центрів згуртування національних, культурно-просвітницьких, академічних, благодійних та інших товариств. З відкриттям 4 жовтня 1875 р. університету ім. Франца Йосифа в Чернівцях за крайовою столицею остаточно закріпилась звання культурно-освітнього центру герцогства Буковини Австро-Угорської імперії. Швидкий приплив до Чернівців інтелігенції дав новий поштовх до збільшення кількості товариств, причому національно-політичні і просвітницькі стали розподілятися на галузеві. Тим необхіднішою постала потреба виникнення народних домів, кожен з яких згодом привніс свою частку в суспільно-політичну складову міфу "Чернівців".

У 1887 р. українська громада для народного дому придбала одноповерхове помешкання по вул. Петровича, 2 та 4 (нині вул. Ломоносова), що складалося з партеру на 19 кімнат, офіцину на 5 кімнат, частини саду та кругольні. Однак, внаслідок недостатньої місткості помешкання на засіданні ради товариства "Народний Дім" під керівництвом Володимира Ясеницького від 25 травня 1899 р. було прийнято рішення про його перебудову задля розширення, і вже восени цього ж року українська громада отримала перебудоване двоповерхове приміщення "Українського Народного Дому", виконане за проектом архітектора Гавфа та під керівництвом будівничого Алоїза Леопольда. Переобладнана ошатна будівля розташувала в своїх кімнатах українську бурсу, всі чернівецькі українські товариства, українську друкарню, редакцію двох часописів, за помірними цінами утримувала спільно з іншими товариствами читальню, надавала безоплатно кімнати для проведення літературних, товариських та інших вечорів або зборів¹¹, остаточно надавши можливість для згуртування та культурно-національного розвитку українців краю, що перебували у складі Австро-Угорської монархії.

У 1886 р. для польського товариства придбано окремих будинок, а 2 грудня 1905 р. було відкрито Польський дім на вулиці Геренгасе

Загальний вигляд будівлі Єврейського народного дому. Репродукція з фото поч. XX ст.

Підстава: 0-3013.

(нині вул. О. Кобилянської). Крім товариства, яке доклало найбільше зусиль задля будівництва і відкриття національного осередку поляків – “Товариство польське братньої допомоги і читальні в Чернівцях”¹², в Польському домі розмістилися й інші об’єднання. У 1877 р. було засноване товариство польських студентів Чернівецького університету “Огніско”, 1890 – політичне товариство “Коло польське”, 1892 – гімнастичне товариство “Сокіл”, 1897 – товариство ремісників “Зірка”, 1898 – Польська позичкова каса, 1902 – Товариство вчителів народних шкіл та ін. Чернівецька німецькомовна газета “Черновіцер Альгемайне Цайтунг” в номері від 5 грудня 1905 р. детально описує святкові урочистості з нагоди освячення Польського народного дому в Чернівцях, які мали місце відбутися там само 2 та 3 грудня і стали для всіх буковинських поляків справжнім національним святом. Почесними гостями свята стали очільники краю: крайовий президент фон Бляйлебен, Чернівецький бургомістр доктор Едуард Райс, крайовий маршалок барон фон Василько, представники львівської громадської ради, численні депутати крайової управи. Музичний супровід забезпечив оркестр 41-го піхотного полку, без якого, власне, не відбувалося жодної насправді грандіозної події в суспільно-громадському житті міста. Репертуар театралізованого дійства, повністю витриманий в польських національних традиціях, був сприйнятий всіма присутніми на заході гостями бурхливими оплесками¹³.

На початку ХХ ст. єврейство Буковини перетворилось у вагому суспільно-політичну силу, з якою не можна було не рахуватися. Про значну роль євреїв свідчить і той факт, що магістрат Чернівців відвів недалеко від центру міста ділянку для спорудження пам'ятника основоположнику сіонізму Теодорові Герцлю. Його ім'ям була названа Стара Ринкова площа (Alter Marktplatz), яка нині не існує. Окрасою Чернівців став іудейський Темпль, відкритий 4 вересня 1877 р. 28 грудня 1908 р. неподалік від міського театру був споруджений Єврейський Народний Дім, один із найкращих національних домів у Чернівцях¹⁴.

Будівництво Німецького народного дому відбувалось протягом весни 1908 – весни 1910 рр. і здійснювалось за проектом архітектора-інженера Густава Фітшера, будівельні роботи – під керівництвом придворного радника Ервіна Мюллера. 6 червня 1910 р. газета “Черновіцер Альгемайне Цайтунг” повідомила про те, що днем раніше зібралися велика німецька громада краю, представники крайових органів влади і місцевого самоврядування, численні гості з інших коронних земель монархії на урочисте відкриття Німецького народного дому, яке завершилося святковим концертом. Тодішній бургомістр м. Чернівці барон Фелікс фон Фюрт запевнив, що новий Німецький Дім у Чернівцях повинен стати символом єднання всіх німців Буковини¹⁵. Ошатний чотириповерховий будинок в неготичному стилі, збудований на вулиці Геренгасе, 47 (нині вул. О. Кобилянської), що донині є окрасою Чернівців, став помешканням для багатьох німецьких товариств: “Товариства християнських німців”, академічних товариств “Армінія”, “Тевтонія”, “Шларафія-Прутана”, Німецького торгового дому, Союзу сільськогосподарських товариств Буковини, Райфайзенівської каси.

Значно пізніше румунська громада підійшла до спорудження свого національного дому. Приміщення, в якому містився готель “Вайс”, 1897 р. придбало “Товариство румунської культури і літератури на Буковині”. Цей дім був центром громадсько-політичного життя румунів. До 1918 р. тут знаходилися всі національно-культурні товариства румунської громади. У 1938 р. на площі Александрі (нині Театральна площа) був збудований новий палац культури, в якому розгорнули діяльність численні румунські товариства¹⁶.

Характерною рисою для заснування всіх національних домів у Чернівцях, тобто обов'язковою передумовою їх будівництва і відкриття став збір коштів. Основна частина матеріальних засобів, на які дома були збудовані або придбані, стали добровільні пожертви членів кожної національної громади. Як відомо, жодний з народних домів не виник у Чернівцях на державні кошти, хоча позиція Австро-Угорської держави була лояльною і доброзичливою щодо культурного і національного розвитку представників різних національностей краю. Оскільки добровільні пожертви не могли забезпечити фінансові потреби на будівни-

цтво, типовим засобом для отримання недостатніх коштів стало проведення речових та інших лотерей. Так, у документах архівного фонду Буковинської крайової управи зберігаються відомості щодо проведення благодійних концертів та речових лотерей задля сприяння будівництву національних осередків: у 1905 р. – польськими товариствами “Бурса польська”¹⁷, “Огніско”¹⁸, “Товариство польське братньої допомоги і читальні в Чернівцях”¹⁹, у 1902 р. – німецьким “Товариством християнських німців”²⁰.

Національне відродження на Буковині, що зростало і самостверджувалось, тяжіло до крайової столиці як суспільно-культурного центру, розвивалось етапами: від етнографічної маси, через усвідомлення себе як культурної одиниці – до політичного та державницького свідомого чинника, що творило суспільно-політичну складову “міфу Чернівців”. Цей нормальний розвиток було перервано Першою світовою війною.

¹ Ботушанський В. Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин / Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (3 давніх часів до середини ХХ ст.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 265.

² Жуковський А. Історія Буковини. Частина друга/Буковина як окремий край Австрії (1861–1918). – Чернівці: видавнича спілка „Час”, 1993. – С. 80.

³ Ілюстрована хроніка товариства “Український Народний Дім” у Чернівцях 1884–1934. – Чернівці: друкарня Т. Іваницький і СП., 1934. – С. 5.

⁴ Держархів Чернівецької області (далі: Держархів Чернівецької обл.), ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 2, спр. 12224, арк. 2–18.

⁵ Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775–1940). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 46.

⁶ Там само, С. 11–12.

⁷ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 2, спр. 21415, арк. 2.

⁸ Осачук С. Німці і німецькі товариства на Буковині 2 п. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. – Чернівці, 1993. – С. 3.

⁹ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 1, спр. 4723, арк. 1–1 зв.

¹⁰ Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775–1940). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 46–47.

¹¹ Ілюстрована хроніка товариства “Український Народний Дім” у Чернівцях 1884–1934. – Чернівці: друкарня Т.Іваницький і СП., 1934. – С. 23–29.

¹² Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 2, спр. 21404, арк. 1–31.

¹³ Держархів Чернівецької обл. Die Einweihung des polnischen Vereinshauses // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – № 578. – 05.12.1905. – С. 3.

¹⁴ Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775–1940). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 48.

¹⁵ Держархів Чернівецької обл. Die Schlusssteinlegung des deutschen Hauses // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – № 578. – 05.12.1905. – С. 3.

¹⁶ Шевченко Н. Д. Чернівці: 100 відомих адрес. – Чернівці, 2007. – С.106.

¹⁷ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 1, спр. 9439, арк. 1–3 зв.

¹⁸ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 1, спр. 9165, арк. 2–3 зв.

¹⁹ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 1, спр. 21404, арк. 18–23 зв.

²⁰ Держархів Чернівецької обл., ф. 3 “Буковинська крайова управа”, оп. 1, спр. 8695, 8696.

Исследование имеет своей целью показать, что общественно-политическая составляющая “мифа Черновцов”, исторически заложенная в австрийском периоде развития буковинского края, состоит прежде всего из принципа национально-культурной автономии, который реализован путём возникновения и функционирования национальных народных домов, как самобытных очагов культуры и просвещения членов многонационального черновицкого общества.

Ключевые слова: миф; документ; краевая столица; центр; национальный; народный дом; периодическое издание; очаг культуры; просвещение; общество.

The research means to show that social and political component of “Chernivtsi Myph”, historically based in Austrian period of development of Bukovyna Region, consists first of all of the principle of national and cultural autonomy, realized in the origin and development of national houses as the original centers of culture and education of members of the multinational, primarily Chernivtsi society.

Keywords: the myph; the document; the region capital; national; the national house; the periodicals; the original centers of culture; the education; the society.

УДК 930.253:[94:281.93](477.63)

О. В. ШУМЕЙКО*

ДОЛЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Подаються фрагменти архівних документів щодо історії заснування в 1867 р. та закриття Тихвінського монастиря в м. Дніпропетровську за радянської доби.

Ключові слова: духовність; Тихвінський монастир; уповноважений у справах церкви; релігія; агітмасова робота; лекторій; Рада у справах російської православної церкви.

Духовну основу нашого буття формують віра, виховання, вплив соціуму. Втручання в духовну сферу людини завжди пов'язане з боротьбою, у якій важко визначити переможців. Культивування атеїзму за радянських часів, силове вирішення в односторонньому порядку питань перепрофілювання чи руйнації церков та монастирів спричинило появу проблем як духовного, так і матеріального характеру. 145 років минуло з часу затвердження общини, на основі якої сформувався в місті Катеринославі (нині місто Дніпропетровськ) Тихвінський жіночий монастир, з них понад 50 років розв'язувалися відносно нього територіальні, земельні претензії. Простежити “життєвий шлях” Тихвінського монастиря допомагають архівні документи. Так, у виданій на початку ХІХ ст. “Справочной книге Екатеринославской епархии” за 1908 р. збереглися такі відомості про монастир: “Екатеринославский Тихвинский общежительный монастырь основан в 1867 году, который первоначально был общиною, а в 70-х годах переименован в общежительный”¹.

Революційна нестабільність 1917–1921 рр., тенденція до руйнації вікових традицій, у тому числі й релігійних, стали причиною закриття багатьох культових установ. У період Великої Вітчизняної війни монастир відновив свою діяльність, але з 5 серпня 1959 р. в ньому розмістили школу-інтернат. З узагальненими відомостями про монастир можна ознайомитися з допомогою архівного документа – звіту, складеного ігуменею Ксенією 4 січня 1954 р.: “Тихвинский женский общежительный монастырь устраивался на средства жителей г. Екатеринослава и общенародные средства. В 1868 году освящена церковь в честь Тихвинской иконы Богоматери. Эта святая благодатная икона является главной святыней монастыря. Приобретена в Тихвинском

* *Шумейко Ольга Володимирівна* – провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області.

монастыре Новгородской области: когда в монастыре том был сильный пожар, невредимой осталась эта св. икона и была передана для ново-устрояющегося монастыря в г. Екатеринославе, который и получил название от этой иконы. Праздник в честь Тихвинской иконы Богоматери совершается 9 июля (26 июня ст. ст.). К этому дню в монастырь стекается много паломников. В монастырской церкви имеется частица святых мощей св. великомученицы Варвары, данная монастырю экзархом Украины митрополитом Иоанном Киевским и Галицким. В настоящее время монастырь имеет земельный участок под огородами в 25853 кв. м, под двором – 9881 кв. м. Всего жилой площади – 741 м². Насельниц монастыря 76 ч., из них 3 – принято в 1954 г.”².

В архівному фонді “Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, уповноваженого Ради по Дніпропетровській області” зібрано довідки, звіти, списки, відомості за 1949–1959 рр. про життєдіяльність монастиря. У довідці від 7 серпня 1952 року зазначено: “В 1952 г. по монастырю зарегистрировано монахинь – 21 ч., инокинь – 32 ч., послушниц – 21 ч. Из числа в настоящее время находящихся в монастыре обитателей – 54 человека бывшие обитатели монастырей. Из общего состава жителей монастыря 11 человек совершенно нетрудоспособны. Источники существования монастыря: приход от церкви, участка земли (шесть гектаров) и отчислений епархии. Земля пашется силами монастыря и весь урожай поступает в кладовые. На пахотной земле сеют ячмень, овёс, травы – фуражные культуры. Большая часть монашествующих занимается рукоделием, получает заказы от артельнопромысловых единиц и частным порядком от граждан. Заработанные средства идут в личное пользование монашествующих. Порядок приёма монашествующих в монастырь: настоятельница монастыря имеет сведения о желающих поступить в монастырь, предварительно она рассматривает документы, посылает в поликлинику для медицинского осмотра, ставит в известность советские и гражданские организации, посылает лично желающих поступить в монастырь с документами к уполномоченному для проверки документов и после этого настоятельница зачисляет в монастырь. Увольнения монашествующих из монастыря не было, были случаи по собственному желанию – переход в Одесский монастырь, два человека, и вследствие смерти, других случаев увольнения из монастыря не было. Порядок и дисциплина в монастыре держатся на основе религиозных убеждений. Благодичная и другие помощники настоятельницы дают распоряжения по всем вопросам жизни и хозяйства монастыря, случаев отказа, невыполнения не было, за поведением монашествующих следит благодичная. На территории монастыря есть две церкви: одна зимняя, одна летняя. Посещение церкви окружающим населением свободное, служение в церкви бывает ежедневно утром до 8 часов утра и вечером после пяти часов.

Церква св. Варвари у Тихвінському монастирі міста Дніпропетровська.
Південно-російський щорічник “Придніпровье”. – Катеринослав, 1914.

В праздничные дни посещение церкви бывает многолюдное, в рабочее время посещение 15–20 человек. В церкви венчаний не бывает, крещеный тоже, все остальные служения отправляются. Хозяйственная деятельность монастыря состоит в следующем: наличие земельной площади – пахотной земли 6 гектаров, участок не удобрен, находится на склонах с обеих сторон оврага, осваивается с большими трудностями, земля используется под пахоту зерновых – фуражных культур и под огородные культуры. Участок земли под двором 23492 квадратных метра и свободные участки от строений распределены между монашками для индивидуальной обработки и посева огородных культур и урожай поступает в их личное пользование. Промыслов, каких-либо мастерских нет, монастырь заключает договор с промысловой артелью как юридическая организация на пошивку одеял. Работа по пошивке одеял производится в тех же комнатах, где живут монашки и заработанные деньги поступают в личное пользование. Работают на правах надомниц. Есть часть старух, которая не работает нигде, которым работающие отчисляют от своего заработка в месяц по 50 руб. на помощь и содержание больных. Все монашествующие в монастыре работают, за исключением лежачих больных. Уборка помещений проходит своими силами обитателей общежитий. Обитатели монастыря, зная, что монастырь не имеет достаточно средств и продуктов питания, разрешают тем, что

из своих заработанных средств отчисляют неработающим и тем, которые работают на общих работах и не имеют никакого заработка, за счёт монастырских средств приобретают им одежду и обувь. Не было случая, чтобы кто-нибудь из монашествующих был неудовлетворён по какому-либо вопросу. Культурного обслуживания (театр, кинофильмы, лекции и др.) нет, согласно монастырских порядков. Всё это им не положено для их развлечений, им только полагается ходить в церковь на обыденное и праздничное служение. По соседству расположен дом инвалидов-женщин, который обращается в монастырь

Церква св. Варвари у Тихвінському монастирі (сучасний вигляд).
Фото автора.

по некоторым вопросам хозяйственного порядка, такая взаимная помощь бывает. Представители монастыря обращались в исполком городского Совета в 1949 г. по вопросу самозахватчиков земли на усадьбе монастыря для постройки хат. Представитель горисполкома выезжал на место, собирал этих застройщиков, читал постановление горисполкома о правилах застройки, взяли подписку не строиться на самовольно захваченной земле, а захватчики построили дома и живут. В таком же порядке и другие продолжают захватывать участки земли и строить дома. Таким образом, из общего количества шести гектар земли, принадлежащей монастырю, два гектара уже застроены. Монастырь писал жалобу горисполкому вторично 19/VII-1952 года о том, что уже два гектара земли захвачено и застроено, но ответа не последовало никакого. В настоящее время спорным вопросом является – о самозахватчиках земли для индивидуальной застройки. Из личного наблюдения в монастыре установил, что количество обитателей монастыря не превышает занимаемую ими жилую площадь, принадлежащую в данное время монастырю”³.

Про спірне питання щодо території монастиря свідчить “Інформація про Тихвінський монастир” уповноваженого Ради у справах російської православної церкви від 30 грудня 1953 р.: “Економічного порядку возник вопрос о том, что на территории монастыря частными жильцами занят дом, площадью в 91 кв. метр, расположенный рядом с корпусами монастыря (возле ворот). Игуменья ставит вопрос перед райисполкомом Красногвардейского райсовета об освобождении этого

домика от жильцов для просфорной. Вопрос о самозастройщиках по балке на земле, закреплённой за монастырём, неоднократно ставился перед исполкомом городского Совета о запрещении производить самовольно застройки, выезжал представитель горисполкома на место, подтвердил факт застройки, но самозастройщики продолжали строиться. Игуменья поставила вопрос, чтобы заселённую землю отрезать от монастыря, что и было сделано. Монастырь со стороны застройщиков поставил железный забор. Изменения в монастыре произошли такого порядка: если во время коллективизации было отобрано несколько зданий у монастыря и переданы для дома инвалидов, детских яслей, то в распоряжении монастыря осталось 2 жилых корпуса, где живут монашки, 2 здания церквей – зимняя и летняя, дом для жилья священника, дом-просфорная и один сарай, где размещается лошадь и корова монастыря и фуражир. Строений хозяйственного пользования у монастыря больше нет”⁴.

Питання боротьби з релігійними віруваннями, атеїстична пропаганда радянського періоду порушується в листуванні уповноваженого Ради у справах російської православної церкви з місцевими Радами депутатів трудящих (лист від 1 травня 1944 р.): “Ко мне поступило заявление настоятельницы местного Тихвинского женского монастыря о вызове двух монахинь этого монастыря, проживающих в данное время в других городах Украины. Не будучи “искущён опытом” в этих делах и не имея Положения о монастырях (т.к. его (Положения) вообще ещё нет у нас) и не желая кустарничать в этом вопросе – росте монастыря – убедительно прошу Вас подсказать мне – следует ли удовлетворить это ходатайство, или же, основываясь на том, что монастыри ещё у нас на сегодня не оформлены, т.е. Положения о них не имеется, отказать им в этом”⁵.

У регулярній звітній документації облвиконкому обов’язково приділялася увага визначенню ступеня впливу релігії на людей: “Влияние монастыря на население чувствуется в том, что монашкам приносит население города выполнять работу домашнего обихода и другую работу. Обращает на себя внимание то, что на территории монастыря существуют две церкви и особых изменений в церковной деятельности монастыря не произошло, об этом говорят такие факты, что в день монастырского праздника 26 июня приезжает много людей из далёких мест в монастырь и его церкви. Мне кажется, что неправильно будет, если сказать, что монастырь теряет своё значение среди массы верующих. Игуменья ставит вопрос о том, чтобы поддерживать экономическое состояние монастыря, уход за старыми монашками, добрать в монастырь монашествующих послушниц молодых с 73-х до 100 человек. Это будет основная рабочая сила как по хозяйству монастыря, так и по другим вопросам, и этим увеличить доходность монастыря,

провести популяризацію самого монастиря среди населения как близких населённых пунктов, так и далёких. Мне хочется сказать, что такого разрешения добрать с 73 ч. до 100, выдавать не следует”⁶.

Якщо проаналізувати за архівними документами склад прибулих на проживання у монастирі черниць, то станом на 27 вересня 1958 р. в “Списку сестер Тихвінського жіночого монастиря”⁷ значаться 82 монахині. З них 39 – уродженки Дніпропетровщини, 8 – з Полтавщини, 7 – з Харківщини, 6 – з Кіровоградщини, по 2 – з Кіровоградської та Донецької областей, по 1 – з Чернігівської та Херсонської областей, решта черниць – з різних куточків України, Росії, Білорусі (м. Ленінград, м. Москва та Московська область, Курська область, Псковська область, Гродненський район, Брянська область, Крим, Татарстан, Амурська АРСР).

На підставі цього ж списку складено таблицю, в якій зазначено освітній рівень монахинь:

Вища освіта	3
Училище, курси	3
Середня школа	2
Неповна середня школа	12
Початкова школа	6
Церковно-приходська школа	9
Монастирська школа	1
Народна школа	1
Малограмотні	45
ВСЬОГО	82

З 1958 р. чинними на той час органами влади почалася планомірна підготовка до закриття монастиря. Розуміючи, що з віковими релігійними переконаннями людей боротися важко і навіть небезпечно (але, з іншого боку, потрібно було продемонструвати високі результати атеїстичної пропаганди), Рада облвиконкому у справах російської православної церкви активізувала свою роботу з ліквідації монастиря. Це виразно окреслюється в довідках та інформаційних повідомленнях за 1958 р. У довідці від 5 червня 1958 р. зазначено: “Монастирь со всех сторон окружён городским населением, в том числе на территории монастыря расположен детский дом в трёх бывших до 1924 года монастырских зданиях, которые в послевоенный период были отгорожены невысоким каменным забором. В этом заборе сделана калитка, и дети через указанную калитку ходят в школу, причём вплотную мимо монастырской церкви. Во время служения в церкви, особенно летом, когда двери и

окна открыты, детям всё слышно, так как забор от церкви проходит на расстоянии около 5–6 метров, а за забором сразу же двор и жилые помещения детдома. С северной стороны вплотную к территории монастыря окнами к церкви расположена вспомогательная школа-интернат № 2, в которой учатся 217 учеников в возрасте от 7 до 16 лет, в детдоме воспитывается 130 человек детей-сирот в возрасте от 7 до 18 лет. В связи с вышеизложенным, мнение партийных и советских организаций города такое, чтобы монастырь переместить или влить в существующие монастыри на территории УССР”⁸.

Рішення виконкому Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих від 10 жовтня 1958 р. № 918 “Про ліквідацію Тихвінського жіночого гуртожитлового монастиря в м. Дніпропетровську” обґрунтовувалося таким чином: “Тихвінський жіночий монастир в м. Дніпропетровську в період тимчасової окупації розмістився в приміщеннях дитячого будинку та школи-інтернату № 2, де перебуває і зараз. Розглянувши висновок уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Дніпропетровській області про ліквідацію Тихвінського монастиря і повернення приміщень дитячому будинку та школі-інтернату № 2, керуючись постановами: РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 1990 від 11 жовтня 1940 року, “Про використання шкільних приміщень не за призначенням” і Ради міністрів СРСР № 1130-463-с від 29 травня 1946 р. пункт 8 про монастирі, виконком обласної Ради депутатів трудящих вирішив: 1. Тихвінський жіночий гуртожитловий монастир в м. Дніпропетровську ліквідувати, приміщення, що займаються монастирем, повернути дитячому будинку та школі-інтернату № 2 для використання за призначенням. 2. Монашок, за їх бажанням, трудовлаштувати, а непрацездатних розмістити в будинках престарілих. 3. Просити Раду міністрів СРСР затвердити це рішення”⁹.

Про підготовку ідеологічного підґрунтя для закриття монастиря в 1959 р. можна довідатися з архівного документа – інформаційного повідомлення “О многолюдном богослужении в честь храмового религиозного праздника в Тихвинском женском монастыре 9 июля 1959 года” уповноваженого Ради у справах російської православної церкви по Дніпропетровській області від 9 липня 1959 року № 125, направленою голові Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, уповноваженому такої ж Ради при Раді Міністрів СРСР по УРСР, секретареві Дніпропетровського обкому КПУ, голові виконкому Дніпропетровської облради депутатів трудящих: “По случаю храмового праздника богослужение в монастыре было совершено и вечером 8 июля, по личному наблюдению молящихся было в этот день около шестисот человек. 9 июля молящихся в монастыре, на 12 часов дня, было около трёх тысяч человек. Состав молящихся в своём абсолютном большинстве как с вечера, так и утром женщины по возрасту стар-

ше пятидесяти лет. Дети были одиночки и с родителями. Во время вечерней службы я увидел мальчика, стоявшего снаружи против алтаря молитвенного дома. На вопрос, зачем пришёл сюда, мальчик заявил, что он пришёл со своей мамой в монастырь. Сам он, с его слов, это был ученик седьмого класса средней школы. В сравнении с прошлым годом богослужение в этом году было менее многолюдное. В 1958 году в этот день в монастыре было около 4000 чел., в этом же году – около 3000 чел. Что касается состава молящихся, то разницы нет никакой, абсолютное большинство старухи из числа простых людей, интеллигентно выглядевших было очень мало. В соответствии с постановлением Совета Министров Украинской ССР от 17 июня 1959 года № 914-45 Тихвинский женский монастырь в г. Днепропетровске подлежит закрытию. Мероприятия по его закрытию будут осуществлены после 9 июля с. г., для этого всё подготовлено”¹⁰.

Оскільки закриття монастиря відбувалося зі сплеском пристрастей, то навіть офіційний документ – “Доповідна записка про закриття Тихвінського жіночого монастиря в м. Дніпропетровську 5 серпня 1959 року”, направлений до ЦК КПУ та Раду Міністрів УРСР, – місцями в тексті не уникнув емоційного забарвлення, що передавало грубе втручання в тонку духовну сферу людини: “О 9 годині 15 хвилин 5 серпня 1959 р. прибуло керівництво монастиря до райвиконкому й категорично, устами секретарки Анастасії В., заявило: “Дайте нам можливість всім переїхати в інший монастир і строк, щоб ми відповілися, попросилися, листи написали, спакувалися і забрати нам свою “святиню” – ікони з собою”. Голова райвиконкому оголосив постанову облвиконкому, але секретарка, а за нею й інші, почали плакати, благати. Треба сказати, що питанню закриття монастиря була приділена велика увага з боку парторганізації м. Дніпропетровська. Силами партійно-радянського активу була відновлена агітмасова і політвиховна робота в агітпунктах на виборчих дільницях, зокрема, посилена конкретна індивідуальна робота в сім’ях, на дому. Працюють 3 лекторії, а на прилеглих до монастиря вулицях – 42 агітатори, 5 лекторіїв. Вносимо пропозицію, щоб Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР переглянула питання щодо діяльності монастирів зовні монастиря, тобто значно обмеживши цю діяльність”¹¹.

З 1997 р. розпочато відновлення Тихвінського монастиря. Крім богослужінь, основу чернечого життя становить праця. На території монастиря збереглися рештки фундаменту зруйнованого в епоху атеїзму Свято-Тихвінського собору, який планується відбудувати.

¹ Справочная книга Екатеринославской епархии. Издание Екатеринославской духовной консистории. – Екатеринослав: Типография Братства Св. Владимира, 1908. – С. 1094.

² Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-6464, оп. 2, спр. 33, арк. 54.

³ Там само, арк. 5–9.

⁴ Там само, арк. 11–12.

⁵ Там само, спр. 9, арк. 2.

⁶ Там само, спр. 33, арк. 11–12.

⁷ Там само, арк. 119–123.

⁸ Там само, арк. 99–101.

⁹ Там само, арк. 158.

¹⁰ Там само, арк. 184–185.

¹¹ Там само, арк. 204–209.

Представлены фрагменты архивных документов относительно истории основания и закрытия Тихвинского монастыря в г. Днепропетровске в советский период.

Ключевые слова: духовность; Тихвинский монастырь; уполномоченный по делам церкви; религия; агитмассовая работа; лекторий; Совет по делам русской православной церкви.

In the article are given fragments of archival documents concerning history of the establishment and closing of the Tykhvin Monastery in Dnipropetrovs'k during the Soviet period.

Keywords: spirituality; the Tykhvin Monastery; the representative on church affairs; the religion; mass-agitation work; a lecture hall; the Council about affairs of Russian orthodox church.

УДК [930.253:94](477-25)"1941"

О. М. БЕЛАЯ*

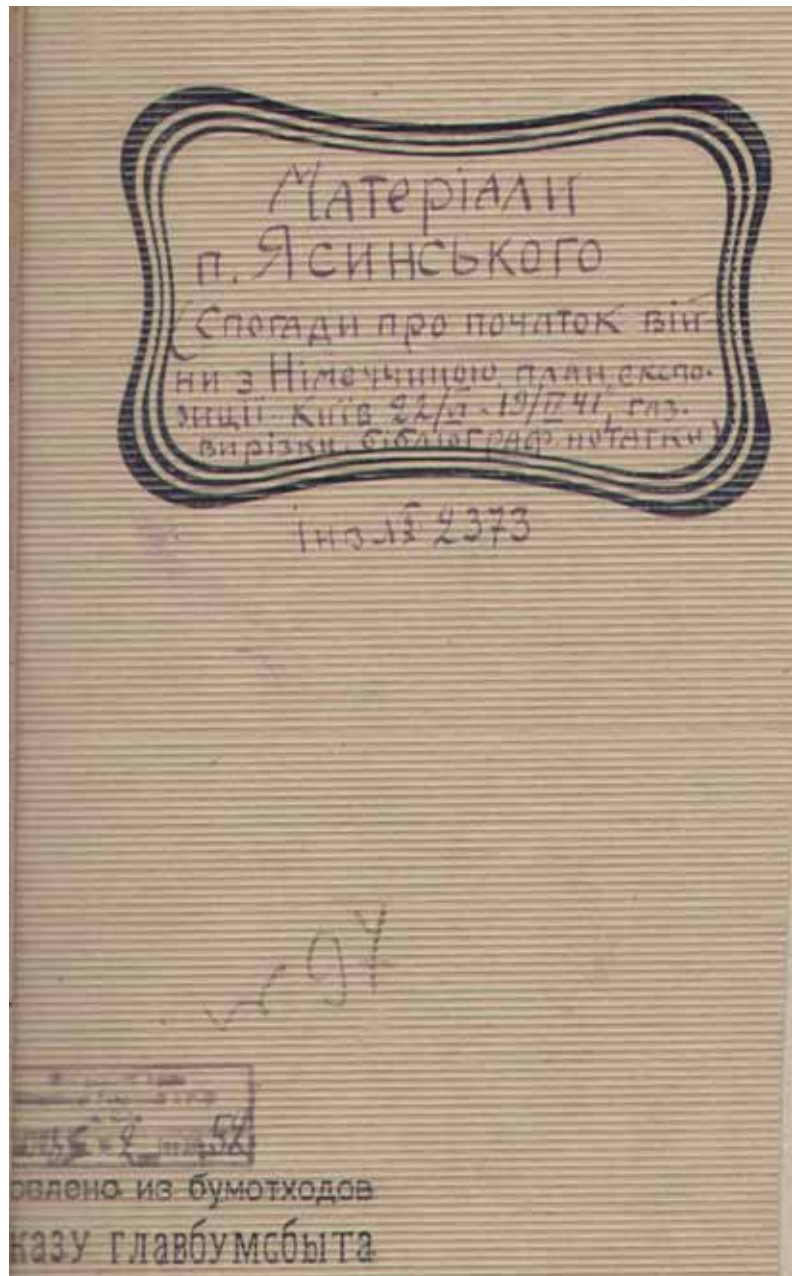
КИЇВ У ПЕРШІ МІСЯЦІ ВІЙНИ ОЧИМА УЧАСНИКА ПОДІЙ (червень–вересень 1941 р.)

Уперше публікується документ з архівного фонду “Музей-архів Переходової доби Київської міської управи”, який дозволяє подивитись на події перших місяців Великої Вітчизняної війни в столиці України очима киянина М. Ясинського. Проте, читаючи його спогади, потрібно враховувати, що писали вони під час німецької окупації міста для демонстрації на документальній виставці, що готувалась в експозиції музею-архіву під патронатом окупантів.

Ключові слова: Державний архів Київської області; музей-архів Переходової доби; спогади; війна; Київ; німецька окупація.

У Державному архіві Київської області (далі – Держархів Київської обл.) зберігаються документи музею-архіву Переходової доби (надалі – МАПД), що існував в окупованому німцями Києві з 26 березня 1942 р.¹ до кінця жовтня 1942 р.² Серед них під інвентарним номером 2373³ – Матеріали Ясинського (Спогади про початок війни з Німеччиною 22.06.–19.09.1941), які колектив музею-архіву під керівництвом професора О. П. Оглобліна планував використати для експонування на виставці “Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту та відродження господарського і культурного життя м. Києва”⁴. Після звільнення Києва від німецьких загарбників (6 листопада 1943 р.) і повернення з евакуації Державного архіву Київської області⁵ вся вціліла документація МАПД була об’єднана з експонатами колишніх його експозицій в єдиний фонд Держархіву Київської обл. під назвою “Музей-архів Переходової доби Київської міської управи”. З огляду на обставини існування музею-архіву, його співробітників (а це були професори Д. О. Белінг, С. О. Гіляров, О. С. Грузинський, С. М. Драгоманов, І. В. Моргілевський, Н. Д. Полонська-Василенко та інші науковці, що не встигли виїхати з Києва перед німецькою окупацією) це документальне зібрання було на таємному зберіганні та залишалось закритим для дослідників майже до кінця радянського періоду історії України. Тільки у травні 1990 р. фонд розсекретили, надавши статус вільного доступу⁶.

* *Белая Ольга Миколаївна* – кандидат історичних наук, начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Київської області.

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 2-12 зв.

Кієво про грабування - найамурагант... 2
 "Кухотулам же, а гідкше". "Да виступали.
 Коло вилковою погребу (річ тундучми. і Франсу)
 мотураї від вима горами. Лежають мішки, у яких
 робили приготуванню до розбитті гототи. Кругола на-
 тірпичу туди. Ама - сі мотура жейко викарета
 за літнкого жетомо і намагається набрати
 у кей з відро круголу вина. Та сається, ба-
 ривається. Ама - сі гототія рої вилком у кей
 з реч відро з вином - "заради, кулігали і на-
 вк і мотураї. Ама і мотура у насті горами, ^{за}
 пораше. Поторі з горами. ^{Забив...} Протів задку з ^{відро}
 Двоє виступали ("буцов - "виступали" ^{на відро}
 з двомісними ^з відро вина і ^{дур}
 жейко вилком, ама на бій, ^{поторі}. За ними
 пішли вилком...
 До прилітання ЗДТС-у (Франсу) ^{вима (мотор)}
 зібрали мотура. Суди замудили у двері, зречи
 зайшли у двер. Ама і мотура розтв з горами вісно
 і пторі. Очі горді у кей... "Швидке, швидке"
 Двері виступали...
 Като 2-и мотура з бурей. мотура по бур.
 Франсу приїхала машина. Кругола і мотура
 машини, приїхали. На машині кілімі.
 Оди на приїхали. Де-кілімі поїхали в
 повітря з піснями. Пторі до погребу з вином.
 Кей приїхали. Дади горочу. Двоє кілімі з ві-
 скі з погребу і вилком. Пторі... Пторі
 вилком машини і мотура

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва. Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 2.

2^о Десь німці, чи свята нуська найбурше?! Було
 між-воєнний німецький могоциклет з Берл. Турбуни
 в бгн Вурквара Шестина.

Київська мушкетерська дивізія фактично
 Сцену като поправа з Радом, грабуни - все це нава-
 дило хох. Вадмет Наскучної ноги. Коли проз-
 дили німці, мого свідки като ворті, като барра-
 них дверей... сього логге дикоме....

На периметр

Кіг з 18 на 19/IX-ч. виступало "активіст"
 ших, хто за мого досвідом виграє здібність
 безгрішати згодом, виграє ідейність, виграє мо-
 ральні цукки, забує про свої обов'язки перед шого
 Крайком, зобража вгря Київом, де гітлером вти
 вел шого іди ги немцям. Подалає грабуни ги
 нахеман, подалає німцям, кат мушкетеру Києва,
 ама шогом ~~виступ~~ набрало ги неактивіст
 фогги. Вгря мого досвідом мушкетеру
 подалає з грабунає.

Природко подалає, мого німцям вгря шого
 косо кат вг грабунає, шогом
 мушкетеру Києва.

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 2 зв.

Київ з 18го на 19/17 № 10, 11.
 На величезній балачці народи. Військові будинок.
 Горить банкіанська скарбниця, зав. "Білецькими", Ем
 штрапа на шапці, і ін. Небо в злиравах.
 Грабують крамничі, квартири ватажків.
 Несуть пороху, відрали вино, мішки борош-
 на. Тоді розповідають про аркашу про "чай-
 ні". "Ай, ай, ай, ай" навіс геть з есенер і вчу-
 кіт анархістичні, урток поетиче, мікродіалекти,
 притворювані і т. д. Не ті, що виступили Сергій-
 нили геть з пороху років 17 сир. 20-
 ло: "Нам байраке - ти ко зно, ти годро -
 що все прола в природу ошої..."
~~Е. П. О. Кіт~~
 Не "вони забутий" журналіст свідомо
 "Світості з кожною" слези...
 Встань ермітів безодня
 Не вгубивши в ії гурмі...
 А сльози ії в Києві? Понорідна осе-
 лива сїм'я нещасна гурмі, недобродина
 Київ, урочавивши роту згаданих "амібіонів"
 в іїз промислових Меморії. А ці Кома
 понорідно зробили, і їм і вгубивши виступи.
 Де-рото погуг с бомбокобичах. Не кіт, що
 ії Меморія зучитилося з гасл, коли ~~не~~ вали
 виражені болшевицьке "Кієвський". Де-рото

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 3 зв.

86

14

Евакуація.

Візіт до Києва потікав разом, чи то 8/IV. З 8-ї
 став дуже поспішати. А з часу одходу потікати одомом
 потік з 6/IV. Прейшов ч. масовий. Перевалив Візіт
 з Києва нагі, партизані. Всього ж ітам замішати.
 Забрали з собою лише найнеобхідніше з одом. Квартери
 залишили з усім, що там було, в крайній виїзду на
 Садарків, або на Службишч.

Потім потікати найдовше адово, ажно, підводи, вода, теля.
 За крайшоро підійти талланим. Потім забрали з
 собою все, крім меблів.

Візіт і рідом родітаник. За тими Наймалом
 підводи селітоси, складомі, бузи, телиогами, Корзими,
 рідом кейотрідни, здавалося, рідом і сідомі
 Златі сали. Куди вони ідути?!

Академіки, науковці, письменники, артисти
 адрисом кейотрідні прийшли виїзати з Києва.
 З академік Златі в Київ. Фот.

Рід і бітотажки бітотажки адрисом виїзати.
 Бітотажки адрисом пероробувалися, щоб не зали-
 шати Київ. Шукати на околицях тата хвороти,
 де в бітотажки крім парадом був і гарний кіт, де
 можна було в легко потікати на горичі, на дах,
 на сунітні будинки, та по доріччю спускатися на
 землю. Передталит, хитчемою бороди, ко вихо-
 дити вдало кобутило...

Рід і бітотажки залишили в своїй кбодушч
 Одні професор з дружиною і рідом виїзати з
 Києва адово, ажно. Ітам на Харків. Кота Муден
 бітотажки. Водрами яко-то до бітотажки і тата

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 8 зв.

8/VI - 9/VI - 41. Київ. Паника. I. № 10
 Ніч з 8го на 9го липня була дуже жаркою. Люди
 чули, що вночі здалися гукати, з'явилися чоботи на
 тавриці.
 9го липня ^{почали} палити різні ^{будинки} ~~будинки~~. Над Києвом
 вилетіли два, в повітря носилися клаптики будівельного
^{матеріалу} матеріалу, по вулицях і провулках віяло копилки та не-
 чорні клаптики... Палили партійні, прогресивні мажорні,
 каучукарські, буржуйські... Палили персональні справи,
 друкарські про народження, свічки, протоджаєві справи.
 В кінці кінців у всіх палили всі свічки і свічки
 звершили. Сталося було навіть трагічний випадок
 який трапився 18/VI, а то ніде, крім Києва не
 було й кавов. В деяких палили матеріал
 зайшли по "історії хвороби".
 Проходився ^{привали} Каукас друкарські ^{будинки} ~~будинки~~ ^{будинки} ~~будинки~~
 палили в Каукасах. Носили ^{будинки} ~~будинки~~ ^{будинки} ~~будинки~~ ^{будинки} ~~будинки~~
 будинкові, будинкові. "Вірація" проходила під

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, стр. 52, арк. 10.

1005

фотозам і за виготовленням Народице. Котетарки
 не вважали вищою ^{процесу} класу, виключно ^{до} на розліт ^і
 навантажувачів. ^{вплив} ^{Микола} ^і ^{літало} ^{світло}
 Навантажувачів ^{вплив} ^{Микола} ^і ^{літало} ^{світло}
 теоретично казав. Крім фотозам і Котогарки,
 намотали ми і вважали вищою і в ^{пашу} ^{пашу}
 отже, Турботки руди Карлівській, ірори, але не зберіг
 правова насильствувачів победима виможувачів, — все
 не сорвало втручання, що призначено на замісел не
 лише документів...

Але чому так, наука, відповідальні зразки? Спроба
 діяти свій час, усема не лише зривовані, а й обурені: як
 же «створили матеріал зміщавши так, що й показувати
 і в незручно». Ах, не так погляди і жов, до, зразки,
 мразко адекватно матеріалу куди працював,
 жов і свіамер матеріалом були чи щов призначені
 в інтервалу.

„Документи потім мали $\frac{2}{21}$. Котетарки не
 вважали процесу класу масу класу. В побірні, на
 бурині класу ^{пашу}, теоретично ^{пашу}. Це озна-
 ки призначення на замісел і в ^{пашу} зводіть куди-бось
 вачивної адекватії, а й самих адекватів.“

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва. Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 10 зб.

110
 навів з злих історій... Вирікав поетам, що "судоміром
 побіжув" на вищих майдані всіх великих буржуазів.
 "Поема, на якому був я, не був односторонньою."
 "Ну що! Як?" "Учорішній знімак, з підвалу,
 як був КП (Командирський пункт). "Між" виводило,
 "поступити". В цей час з-за Дніпра по Київ вийшов
 Корсенько (В. Володимирівна) ледь і згодом Німці -
 15 машин і кені Четирьохкурніми. Ті перші не
 кидали жодної бомби. А з цих один кидав і по-
 став з кимсь вийти заводу, зруйнував, вийшов
 з ладу. Розповідаю про це з захочешилля -
 одна боля і так було!

Про перекладу:

"Київ з захочешилля сажали, коли прорітали наг
 Каблом німецькі літаки, були певні, що Київ не буржуаз
 ніколи руйнували Київ. Київ і так вони і сажали.
 Київ зруйнували не до-бачували."

Не "отважно" матеріал сажали нам, що і показували
 і незручно". Можливо це почалося і так, бо, згадує,

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 11 зв.

22/VI - 1941. Київ. № 12

Приблизно о 7 го ранку над Потоєм Комінформом
потом рвлячись в собі тарилатні знаряди - летіли німецькі
літаки. Їх одстрілювали земітки. Але я не придав цьому
особливої значимості, бо того ж мені здавалося, що по відбу-
вистях навітряні повітряні маюстри. А як же це в
перці я не вимав, оскільки ні з ким співрозмовити не бачив,
що міг би знати більше за мене про новину. А
якщо в Ташароні на Армії з ким, щоб так
критично рече з імен і підписи в Тогосієв. Була
неділя - вихідний день. О 12 го в Ташароні засіли
нові журна прилога. Особливо бранетних бачо на
білоруські публіки не соравила. Візуальне прибои
і раїзіє... Правда міліціонер вираваджує гурт
з Крамлиці змалко режмніце, кім збудаймо, навіть
тих, кого вже з чогом свідале у перці за Кавбалею
Потом виходили тишо, майже своткіно. Ми
стрійська чашеїна публіки по імені Хвильова
розвідідам, що на Потої в баче забвмі і ін.

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 12.

1205
 Коли виходили з Крамниці, саме висловлював про-
 мову про раду наразі. Коли сарди Митрополита...
 Я зрозумів — дійсно війна...
 Коли зупинилися великою нагою не було стільки...
 Добровільно вийшли війська не було. Хрещатик
 зусерій свідомості про війну, як про це не можна...
 Призначення, коли зупинилися Митрополита
 Полковник, Київ сарди про мову про Митрополита
 з політичного тубою...
 Для переказу:
 "Ще населення Києва фем потім собою-ні-
 менткої війни (20/11/11) відразу від повернувшись...
 про було було обстріляно з землі німецьких літаків
 над Потоком Кватерні, що по радіо було повідомлено про
 Митрополита, що він працює різні чужі: про війну на
 Бахмалі і М. Митрополита "випросягнув" літаків..."

Спогади киянина Михайла Ясинського про початок війни та оборону Києва.
 Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 52, арк. 12 зв.

Перегорнемо сторінки спогадів киянина Ясинського (у цитатах збережено стиль та орфографію документа):

22.06.1941

Приблизно о 7 год. ранку над Постом-Волинським почали рватись в небі гарматні знаряди – летіли німецькі літаки. Їх обстрілювали зенітки. Але я не придав цьому особливого значення, бо чогось мені здалось, що відбуваються навчальні повітряні маневри. В той день в черзі я не стояв, отже ні з ким стороннім не бачився, хто міг би знати більше за мене про новини. Я пішов в гастроном на Хрещатик з тим, щоб там купити де-що з їжі й поїхати в Голосіїв. Була неділя – вихідний день. О 12год. в гастрономі застала повітряна тривога. Особливого враження вона на більшість публіки не справила. Відбувались тривоги і раніше (учбові – *О. Б.*)... Правда міліціонер випроваджував усіх з крамниць значно ретельніше, ніж звичайно, навіть тих, хто вже з чеком стояв у черзі за ковбасою. Почали виходити чинно, майже спокійно...розповідали, що на Подолі є вже забиті...

Коли виходили з крамниць, саме виголошував промову голова ради народних комісарів Молотов...

Я зрозумів – дійсно війна”⁷.

Далі спогади М. Ясинського охоплюють визначені періоди або їх зміст, характеризують назви, і тільки день 19.09.1941, коли у Київ увійшли німці, виділений ним окремо:

23.06. – 8.07.1941

“Установи продовжували працювати майже безперебійно. Лише масова мобілізація внесла зміни в складі робітників..., характері роботи...”

Прилітали німецькі літаки, кидали бомби. Одного ранку ледве зішло сонце, з боку Печерська по лінії бульв. Шевченка пролітали німецькі бомбовози. Їх було 20...⁸

8.07. – 9.07.1941

“Ніч з 8-го на 9-те липня була дуже тривожна... Почали палити різні документи, над Києвом стояв дим, в повітрі носились клапті перегорілого та недогорілого паперу, по вулицях і тротуарах вітер носив ті ж чорні клапті. Палили партійні, професійні матеріали, канцелярські, бухгалтерські... Накази, персональні справи...Нищення документів тривало днів три-чотири...”⁹

Евакуація

“Від’їзд з Києва почався...ще до 8.07., з 8-го став дуже помітним, з 6.08. перейшов у масовий...Квартири залишали з усім, що там було...”¹⁰

Ніч з 18.09. на 19.09.1941

“На вулицях багато народу. В місті вибухи. Горить вантажна станція, зав. “Більшовик”...Небо в загравах. Грабують крамниці, квартири

втікачів. Несуть портфелі, відрами вино, мішки борошна. Голосно розповідають один одному про “успіхи”. “Активізувались” навіть дехто з сестер і внуків академіків, дочок поетес, телефоністки, прибиральниці... Це ті, що сприйняли ще з перших років ХХ стор. гасло :

“Нам байдуже – чи зло, чи добро –
То все прояви природи одної...”

“Дехто ночує в бомбосховищах... Дехто плаче. Де причина поразки? Гнитючий настрій!...”¹¹

19.09.1941.

“На Хрещатику людей мало. В гастрономі лише краби по 6 крб.... крик:

“Зірвали Критий ринок!” (брехня). Несуть радіоприймачі... Тема про грабування – найактуальніша...

Коло 2-ої години дня з бульв. Шевченка по вул. Франка проїхала машина. Кулемет ішов за машиною причеплений. На машині німці... Через півгодини – німецький мотоцикліст з вул. Фундукл. (Фундуклеївської, в радянські часи – Леніна, нині – Богдана Хмельницького – О. Б.) в бік бульвара Шевченка.

Київська публіка перед тим дуже хвилювалась... грабунки – все це наводило жах. Боялись наступної ночі. Коли проїздили німці, люди стояли коло воріт, коло парадних дверей... Стало легше дихати...”¹²

Чи легко дихалось киянам під час німецької окупації міста Києва – це вже інше питання – концтабори для радянських військовополонених в Дарниці, на Сирці та вулиці Керосинній, Бабин Яр, масові розстріли заручників за дії підпільників і навіть ліквідація самого музею-архіву як такого, що не виправдав надії окупантів, але все це було пізніше. Ніхто з киян, що залишились в місті, цього не знав та і не міг знати наперед.

¹ Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 43.

² Музей-архів Переходової доби. Пофондовий путівник. Укладач Ольга Беляя. – К., 2002, с. 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 84–87. Там само, оп. 295, спр. 8167, арк. 1.

³ Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 198, арк. 1–12 зв.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 29, арк. 2, 28–29.

⁵ Тоді Держархів Київської обл. носив назву Київського обласного державного архіву. Науково-довідковий апарат архіву: справа фонду Р-910.

⁶ Там само, справа фонду Р-2412. Перше надходження до архіву матеріалів МАПД датоване жовтнем 1945 р.

⁷ Держархів Київської обл., ф. Р-2414, оп. 2, спр. 198, арк. 12–12 зв.

⁸ Там само, арк. 11–11 зв.

⁹ Там само, арк. 10–10 зв.

¹⁰ Там само, арк. 8 зв.

¹¹ Там само, арк. 3 зв.–3.

¹² Там само, арк. 3, 2, 2 зв.

Впервые публикуется документ из архивного фонда “Музей-архив Переходной эпохи Киевской городской управы”, который позволяет взглянуть на события первых месяцев Великой Отечественной войны в столице Украины глазами киевлянина Н. Ясинского. Однако, читая его воспоминания, нужно учитывать, что писались они во время немецкой оккупации города для демонстрации на документальной выставке, которая готовилась в экспозиции музея-архива под патронатом оккупантов.

Ключевые слова: Государственный архив Киевской области; музей-архив Переходной эпохи; воспоминания; война; Киев; немецкая оккупация.

There is published the document of the “Museum Archives of the Transition Period of Kyiv City Council” fond, that allows to see the first months events of Great Patriotic War in the capital of Ukraine by the eyes of average kyivan M.Yasyns’kyi. But reading his memories we should remember that he wrote them under the Nazi occupation for the documentation exhibition, prepared in the exposition of Museum Archives by occupants.

Keywords: The State Archives of Kyiv Region; the Museum Archives of Transition Period; memories; the war; Kyiv; Nazi occupation.

УДК 930.25(477.83)"1919/1932"

В. І. ДОЛІНОВСЬКИЙ*

**ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСТУПУ ТА ПОРЯДОК
КОРИСТУВАННЯ ДОКУМЕНТАМИ
У ЗЕМСЬКОМУ АРХІВІ ЛЬВОВА:
НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано нормативно-правову базу і розглянуто форми доступу до земських архівних фондів, охарактеризовано принципи й порядок користування документами у державних архівах та використання архівної інформації.

Ключові слова: Земський архів; архівні документи; Відділ державних архівів; доступ і користування архівними документами; архівна інформація.

Одним із основних напрямів діяльності архівів є організація доступу та користування архівними документами. Вона полягає у створенні відповідних умов для юридичних і фізичних осіб, що мають на меті виявлення і використання інформації, яка міститься в архівних документах.

Проблема організації доступу та користування архівними документами у державних архівах міжвоєнної Польщі в історіографії відображена недостатньо. Розгляду особливостей архівної політики у сфері використання архівної інформації та аналізу нормативно-правової бази у цій галузі приділено мало уваги у наукових дослідженнях. Серед небагатьох публікацій на дану тематику важливе значення має праця Ірени Мамчак-Гадковської¹. В окремому розділі своєї праці дослідниця подала детальну характеристику нормативно-правових актів, які регулювали діяльність державних архівів у сфері користування архівними документами, а також розглянула форми доступу та популяризації архівної інформації і показала роль архівів у реалізації цих завдань. Окремі аспекти правового регулювання, зокрема здійснення оплат за виконання архівних пошуків та виготовлення копій з документів, а також порядок роботи читальних залів архівів частково висвітлено у статтях Мечислава Мотаса² та Казімежа Качмарчика³. Проте окремого ґрунтовного дослідження цієї проблеми ні в польській, ні в українській історіографії немає.

* *Доліновський Володимир Іванович* – зберігач фондів відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву, м. Львів, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Порядок і умови доступу до архівних фондів у державних архівах Польщі у міжвоєнний період регулювалися численними нормативно-правовими актами. Загальні принципи доступу до документів визначено Декретом про організацію державних архівів та опіку над архівними документами від 7 лютого 1919 р. Згідно з його положеннями державні архіви зобов'язувалися на вимогу державних інституцій та приватних осіб виконувати різноманітні запити і проводити архівні пошуки, виготовляти копії чи керувати цим процесом, робити витяги і переклади архівних документів, порівнювати ці копії з оригіналами документів, а також забезпечувати доступ до документів представникам органів державної влади, делегованим для проведення архівних досліджень. Окрім того державні архіви повинні були сприяти науковій діяльності, здійснюючи організацію доступу до архівних документів шляхом їх публікації, а також забезпечення користування ними як фізичним, так і юридичним особам, а також науковим інституціям⁴. Аналогічні положення містилися у затвердженому 31 липня 1918 р. Регенційною Радою Рескрипті про організацію державних архівів та опіку над архівними документами⁵.

Порядок користування архівними документами і перелік пов'язаних із цим обов'язків державних архівів у міжвоєнний період визначали затверджені 25 лютого 1919 р. міністром віросповідання та освіти чотири спеціальні положення: “Загальні правила, що визначають порядок доступу й користування документами в архівах” (далі – “Загальні правила”); “Положення про читальний зал архівів”; “Користування документами державних архівів органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями”; “Співпраця архівів з науковими установами”. Ці положення, що охоплювали всі найважливіші завдання архівної служби, опрацьовані в 1917 р. Архівною Комісією при Тимчасовій Державній Раді і базувалися на німецьких (пруських) і французьких зразках⁶.

З перелічених нормативно-правових актів основним було положення “Загальні правила”. Згідно з ним архівними документами у наукових цілях могли користуватися: авторитетні в науці, відомі адміністрації архіву своєю діяльністю особи; особи, що отримали відповідні рекомендації наукових інституцій або осіб, думка яких була важливою для керівництва архіву; працівники органів державної влади та місцевого самоврядування, що мали відповідні рекомендації Відділу державних архівів. Положення визначало також порядок отримання дозволу на користування архівними документами. Цей дозвіл надавав директор архіву на підставі письмового подання (заяви) із зазначенням мети, предмету та хронологічних рамок дослідження. У разі відмови заявник міг звернутися за дозволом до вищої інстанції, якою був Відділ державних архівів. У виняткових випадках передбачено можливість надання до-

зволу на користування архівними документами без дотримання вищезазначених формальностей, лише з дозволу Відділу державних архівів⁷.

Іноземцям дозвіл на роботу з архівними документами в польських архівах надавав міністр віросповідання та освіти за рекомендацією представників дипломатичних служб відповідних держав або їхніх наукових інституцій. З цим пов'язано також питання міжнародного обміну документами⁸. Інформацію про склад фондів державних архівів громадяни іноземних держав могли отримати в польських інституціях за кордоном⁹.

Доступними для відвідувачів архіву були всі документи, крім тих, щодо яких існували застереження органів державної влади, депонентів та осіб, які передали документи на зберігання до архівів без збереження за собою права власності на них. Необхідно зазначити, що існувала заборона на доступ до архівних документів, з часу створення яких не минуло 50 років. Для отримання відповідного дозволу потрібна була санкція Міністерства віросповідання та освіти на підставі представленого зацікавленою особою обґрунтування¹⁰.

Особи, які отримали дозвіл на користування документами, не мали права готувати до друку і публікувати архівні довідники (списки справ, покажчики, інвентарі, каталоги, реперторії¹¹ та ін.) для приватного чи публічного користування. Крім того положення забороняло доступ до архівних документів особам, які з метою отримання заробітку професійно займалися проведенням генеалогічних пошуків, а також надання документів сторонам для ініціювання і ведення судових справ. Останнє відбувалося лише з відома й на вимогу відповідних судових органів¹².

Директор Земського архіву О. Бальцер у своїх зверненнях до Відділу державних архівів і головного директора державних архівів С. Пташицького від 8 липня і 30 грудня 1926 р. у справі внесення пропозицій щодо змін чи доповнень до архівних положень пропонував викреслити пункт, який забороняв зацікавленим особам користуватися документами, необхідними для продовження судових процесів. На його думку, ця заборона тільки ускладнювала процес, оскільки існував обов'язок видачі документів на вимогу суду, згідно з яким архів мав забезпечити пошук актів і виготовлення відповідних копій. За інших обставин, отримавши безпосередній доступ до документів, зацікавлені сторони виконували б цю роботу самі і за визначену плату отримували б в архіві завірені копії документів¹³.

Згідно з "Загальними правилами" особи, які отримали дозволи на користування архівними документами, могли працювати з ними лише у читальному залі під постійним наглядом працівників архіву. У цій діяльності вони керувалися правилами, встановленими Положенням про читальний зал архівів. Користувачі архіву мали право (якщо не існувало застережень щодо архівних збірок) користуватися науково-довідковим

апаратом (інвентарями, покажчиками, індексами і реперторіями), а також бібліотекою архіву. У фондах чи документах, які мали покажчики, індекси, сумарії тощо, особа, яка здійснювала архівні пошуки, повинна була насамперед детально переглянути ці довідкові засоби. З дозволу керівництва архіву особи, які користувалися архівними документами, могли за визначену оплату вдаватися до послуг майстерні із виготовлення фотографій і відливків документів і печаток, за умови, що така майстерня існувала при архіві. Замовлення репродукцій архівних документів зобов'язувало зацікавлених сторін до виготовлення одного їх екземпляру і для архіву. Це не стосувалося фотографій, зроблених на папері без кліше чи плівки¹⁴.

Особа, яка опублікувала наукову працю, що частково чи повністю ґрунтувалася на документах державного архіву, зобов'язувалася передати два примірники цієї праці до архіву. Один з них керівництво архіву пересилало Відділу державних архівів. Наприклад, відповідно до цього положення, дирекція Земського архіву у 1929 р. вислала Відділу державних архівів книги А. Вагнера¹⁵, А. Гілевича¹⁶ та Л. Харевичової¹⁷, які були написані на документах архіву і подаровані авторами¹⁸.

До обов'язків працівників архіву належало не лише право розгляду заяв про надання дозволу на користування архівними фондами і надання користувачам науково-довідкового апарату, а й інформування їх про увесь комплекс документів, які зберігаються в архіві і стосуються теми дослідження, а також полегшення роботи дослідників з документами. Працівник ніс відповідальність за те, що не звернув уваги дослідника на найважливіші документи, які зберігалися в архіві і стосувалися його тематики¹⁹.

У “Загальних правилах” зазначалося, що усі фізичні й юридичні особи могли користуватися архівними документами згідно з правилами, що визначалися Положенням про діловодство у державних архівах. Для цього їм потрібно було звернутися до керівництва архіву з відповідними заявами²⁰. Відповідно до самого Положення про діловодство державні архіви зобов'язувалися на підставі документів, які в них зберігалися, надавати різного роду роз'яснення та регести зацікавленим особам, інституціям і органам влади. Крім того особи, які бажали отримати копії документів або їх регести, могли отримати їх лише з відома керівництва архіву за окрему оплату на користь державної казни, розмір якої визначав Відділ державних архівів за поданням зацікавленого архіву. Завірення копії документа було справою самого прохача, і за це передбачалася окрема плата у державну казну²¹.

На думку дирекції Земського архіву, це означало, що кожна зацікавлена особа мала право за відповідну платню вимагати від архіву виготовлення копій чи регестів документів і така вимога могла стосуватися й документів, потрібних їй для судового процесу без відповідного рішення суду на їх отримання. Оскільки у положенні “Загальні

правила”, окрім науковців та представників органів державної влади й місцевого самоврядування (з відповідними рекомендаціями Відділу державних архівів), інші групи осіб з правом доступу до архівних документів не згадувалися, можна зробити висновок, що це право належало винятково їм. Для дирекції архіву у такому разі були незрозумілими пункти, які забороняли користувачам доступ до документів для проведення генеалогічних пошуків з метою отримання заробітку, а також для відкриття і ведення судових справ. Тут не йшлося ані про професійних науковців, ані працівників органів державної влади і місцевого самоврядування. На думку О. Бальцера, в окрему категорію користувачів архівними документами варто було б виділити також осіб, які займаються вивченням власних родоводів. Проте на відміну від визначених “Загальними правилами” осіб, які користувалися цим правом безкоштовно, вони зобов’язувалися платити за користування архівними документами (наприклад, 5–6 злотих за день роботи в архіві), а архівні пошуки могли проводитися лише за умови вільних місць у читальному залі архіву. Таким чином, якщо зацікавлені особи мали право вимагати отримання копій і регестів потрібних їм архівних документів, то, на думку директора архіву, не було жодного сенсу забороняти їм особисто здійснювати архівні пошуки. Це, навпаки, могло б звільнити архівістів від додаткової роботи. Єдиної ж небезпеки (можливих зловживань щодо оригіналів документів і як наслідок – їхнього пошкодження) можна було б уникнути, обмеживши доступ до фондів особам, які не змогли б надати гарантій належного користування документами, або ж встановивши за ними постійний нагляд під час їхньої роботи з документами²².

Правила користування архівними документами в державних архівах, функції працівників читальних залів, а також права та обов’язки дослідників визначало Положення про читальний зал. Відповідно до нього, кожен відвідувач читального залу мав ознайомитися з правилами його роботи й користування архівними документами та власноручним підписом підтвердити своє зобов’язання їх дотримуватися. У всіх питаннях, які стосувалися організації роботи з документами й користування ними, дослідник звертався до чергового працівника читального залу, зокрема давав картку замовлення на видачу архівних документів (том, теку, фасцикул, коробку) з архівосховищ (замовлення робилося за день до видачі); користувався з його дозволу бібліотекою архіву; показував при вході до читального залу принесені із собою книги, документи і нотатки (ті з них, які були не потрібні для роботи, залишалися у гардеробі архіву або у возного), а перед виходом з читального залу повертав надані для опрацювання архівні документи, які на його прохання відкладалися працівником для подальшого користування згодом або поверталися ним до сховища. Крім того дослідник повинен був показати працівникові читального залу усі зроблені ним копії і нотатки

з архівних документів (ті з них, які на думку останнього, порушували межі цього дозволу, залишалися у працівника), а також повідомляти про закінчення або перерву у роботі з документами. У разі, коли він не з'являвся в читальному залі понад тиждень його документи поверталися до сховища. Положення зобов'язувало дослідників до обережного користування архівними документами і зберігання у них такого порядку, в якому вони були видані архівістами у читальний зал, а також використання архівної інформації лише у цілях і межах, визначених дозволом керівництва архіву. Водночас вони мали право з дозволу адміністрації користуватися послугами гідних довіри власних копіїстів²³.

Користувачам архівних документів заборонялося змінювати їх послідовність у фасцикулах і коробках (навіть тоді, коли така послідовність була визнана особою, що користувалася документами, помилковою), залишати документи на столах після закінчення роботи, робити нотатки, позначки чи дописи на архівних документах²⁴, самовільно робити відтиски печаток і факсиміле документів через кальку, користуватися хімічними розчинами, класти папір на документи під час їх переписування, ставити каламар із чорнилом з лівого боку від документів, що переписувалися, давати архівні документи іншим особам, які у той же час працювали у читальному залі, а також палити. Недотримання цих вимог могло призвести до позбавлення дослідника права користування документами у читальному залі архівів. Будь-які репродукції та копії з архівних документів можна було робити лише з дозволу дирекції архіву²⁵.

Відповідно до положення, яке регулювало право користування документами державних архівів органами державної влади і місцевого самоврядування та громадськими організаціями на письмове звернення цих інституцій, архіви зобов'язувалися надавати їхнім представникам у службових цілях доступ до документів у своїх читальних залах; надавати всю необхідну у їхній діяльності інформацію та сприяти їм в архівних пошуках; надавати документи у користування за межі архіву з вимогою їхнього повернення протягом 4 тижнів (цей термін можна було продовжити на підставі окремого дозволу керівництва архіву); виконувати запити і виготовляти копії, якщо це не перешкоджало виконанню завдань внутрішньої діяльності архіву (в іншому випадку, державний орган змушений був займатися пошуком документів і копіюванням самостійно або за власний кошт). Директор архіву міг відмовити у пересиланні документів установам, якщо їхній фізичний стан викликав побоювання щодо їх цілісності та збереженості. Остаточне рішення у такому випадку належало Відділу державних архівів²⁶.

Для отримання дозволу на користування документами у читальному залі архіву представники, скеровані органами місцевого самоврядування, товариствами і різноманітними громадськими організаціями, повинні були подати адміністрації архіву відповідне уповноваження

свого керівництва. Дирекція архіву мала право вимагати відкликання представника, якщо він не мав відповідної підготовки до ведення самостійних архівних досліджень. Окрім того ці інституції могли звертатися до архівів із проханням про виготовлення копій і регестів документів та виконання запитів на загальних засадах. Державні архіви були зобов'язувалися пересилати Міністерству віросповідання та освіти у Варшаві будь-які архівні документи, необхідні Відділу державних архівів для службових цілей²⁷.

Окрім спеціальне положення регулювало контакти архівів з науковими установами, до яких належали державні вищі навчальні заклади, Академія наук та інституції, сфера діяльності яких відповідала сфері діяльності Академії, а також архіви та громадські і приватні бібліотеки, особливо ті, в яких зберігалися збірки рукописів. Ці інституції та уповноважені ними особи користувалися під час роботи з документами в архіві максимальним сприянням і пільгами настільки, наскільки це дозволяли службові приписи. Самі архіви частково чи повністю шляхом обміну мали постійно надсилати їм свої публікації. Положення передбачало можливість пересилати архівні документи для користування ними в інших державних архівах протягом 4-тижневого терміну, крім тих збірок, щодо яких існували застереження з боку Відділу державних архівів, а також надання документів у тимчасове користування безпосередньо науковим установам, але щоразу лише з дозволу Відділу державних архівів, за умови, якщо ці установи мали відповідні місця для зберігання документів, засоби захисту від вогню, вологості і крадіжок, а також належно пристосований і облаштований читальний зал. У тих місцевостях, де були державні архіви, документи потрібно було висилати лише до них. Окрім того державні архіви на прохання наукових установ могли звертатися про надання їм у тимчасове користування архівних документів, що належали приватним особам, фундаціям, громадам, товариствам тощо. Витрати за перевезення таких документів брали на себе установи, які їх замовляли²⁸.

З організацією доступу й користування архівними документами було пов'язане питання здійснення оплат клієнтами за подання ними заяв і видачу їм документів у користування або виготовлення їх копій. Положення про архівні оплати змінювалися майже щороку²⁹.

Положення, які регламентували принципи й умови доступу та порядок користування документами, протягом міжвоєнного періоду неодноразово змінювалися і доповнювалися. Положення про читальний зал від 1919 р. було доповнене двома обіжниками Міністерства віросповідання та освіти від 17 січня 1922 р. і 9 листопада 1923 р., а також розпорядженням головного директора державних архівів від 3 березня 1927 р. Ці акти стосувалися чергувань та обов'язків архівістів у читальних залах³⁰. Відповідно до обіжника Міністерства віросповідання і освіти з 30 квітня 1926 р., дослідникам читального залу заборонялося

користуватися чорнилом під час роботи з документами. Це право поширювалося лише на осіб, які виготовляли копії з документів (наприклад, для службового використання чи публікації), але воно реалізовувалося на підставі спеціального дозволу директора архіву. Архівам доручалася справа закупівлі каламарів для забезпечення ними дослідників³¹.

Окрім того, затверджено положення, які стосувалися обмежень щодо кількості документів, що видавалися для користування у читальному залі. Відповідно до них одноразово досліднику могло видаватися не більше 10 томів документів³². Таке кількісне обмеження підтримала і дирекція Земського архіву у Львові. У своєму зверненні до Відділу державних архівів від 8 липня 1926 р. О. Бальцер наголошував, що лише у виняткових випадках кількість виданих справ може бути збільшено до 15 томів. Причиною такого рішення були випадки, коли дослідники замовляли по 100, а то й по 200 томів, видачу яких неможливо було забезпечити фізично. Оскільки архів не мав окремого приміщення для читального залу, це створювало б незручності для інших працівників³³.

Натомість змін зазнали положення, що визначали загальні принципи доступу і користування архівними документами, порядок користування документами органами державної влади, самоврядування та громадських організацій, а також співпрацю архівів з науковими установами. Окремі статті цих положень були предметом обговорень на одному із засідань V сесії Архівної Ради 26–27 травня 1928 р.³⁴, а розпорядження Міністерства віросповідання та освіти від 16 травня 1928 р. ці окремі положення об'єднано³⁵.

Нове положення не впроваджувало кардинальних змін у сфері правового регулювання організації доступу й користування архівними документами в державних архівах, а лише обмежувало термін і мету доступу до документів.

Відповідно до положення дозвіл на користування архівними документами надавався у наукових, службових та приватних цілях. Коло осіб, які користувалися правом доступу до архівних документів, принципово не змінилося. До них належали авторитетні науковці, особи, що мали рекомендації наукових інституцій чи знаних діячів науки, працівники органів державної влади та місцевого самоврядування з визначеною службовою метою та відповідними дорученнями свого керівництва. Крім того у виняткових випадках на розсуд директора архіву до опрацювання документів у приватних (не наукових) цілях могли бути допущені й інші категорії користувачів. У своєму поданні на отримання доступу до документів ці особи повинні зазначити, для чого ці документи (відповідно і копії з них) потрібні. Директор архіву стежив, щоб вимоги прохачів мали зв'язок зі справами, для яких потрібні копії та інформації, і не надавав їх стороннім особам, які жодної участі в цих справах не мали, а також видавав копії безпосередньо чи висилав поштою зацікавленим особам або їх уповноваженим.

Для отримання дозволу на особисте користування документами – як у наукових, так і приватних цілях – керівництву архіву належало подати письмове клопотання (заяву) із зазначенням мети, предмету і хронологічних меж дослідження. Окремого подання вимагала кожна тема дослідження, а також перерва в роботі довше ніж 1 рік. Як і в Положенні від 1919 р., у разі відмови у доступі до користування документами прохач зберігав за собою право звернутися до вищої інстанції, а також мав можливість у виняткових ситуаціях отримати документи без дотримання усіх необхідних формальностей³⁶. Незмінними залишалися положення про користування документами лише в читальному залі архіву під постійним наглядом працівника архіву; обов'язком працівників архіву було на вимогу зацікавлених осіб надавати поради та інформаційну допомогу щодо опрацьованих документів, які зберігаються в архіві і стосуються теми дослідження відвідувача; право користуватися наявним науково-довідковим апаратом архіву, а також бібліотекою архіву; можливість користуватися послугами копіїстів; зобов'язання осіб, які опублікували свої наукові праці на документах архіву, передати два примірники кожної з них до архіву, а у разі виготовлення репродукцій документів – по одному її примірнику³⁷. Відповідно до ухвали VII сесії Архівної Ради з 28 березня 1930 р., директори архівів могли вимагати безкоштовного передання примірників наукових праць лише у тому разі, коли вони повністю чи в переважній частині ґрунтувалися на архівних документах якогось архіву³⁸.

Особам, які користувалися архівними документами, заборонялося без дозволу Відділу державних архівів виконувати роботи, метою яких було укладання і публікування списків, зіставлень, реперторіїв тощо для приватного чи загального користування. Заборонявся також доступ до документів особам, які проводили генеалогічні пошуки з метою одержання прибутку від цієї діяльності³⁹.

Вільному доступу підлягали всі архівні документи, з моменту створення яких минуло 50 років, окрім секретних справ, а також документів, щодо яких існували застереження органів державної влади, депонентів, а також осіб, які передали документи до архіву без збереження за собою права власності на них. Дозвіл на передчасний доступ (до закінчення 50-річного терміну) та користування документами надавав міністр віросповідання та освіти на підставі складеного за посередництвом керівництва архіву й належним чином обґрунтованого подання. Обмеження щодо дотримання 50-річного терміну не поширювалося на працівників органів державної влади і місцевого самоврядування, що мали відповідні доручення свого керівництва, а також фізичних і юридичних осіб, які шукали підтвердження родинних зв'язків чи майнових прав. Заборонялося виготовляти й надавати завірених копії з документів, які стосувалися внутрішньої, зокрема конфіденційної кореспонденції органів державної влади⁴⁰.

Іноземцям дозвіл на безпосередню роботу з документами в архівах у наукових цілях надавав головний директор державних архівів (раніше міністр віросповідання та освіти) за рекомендацією представників дипломатичних служб іноземних держав. У виняткових випадках іноземці, які прибули в Польщу на короткий час або перебували у ній проїздом, могли отримати доступ до документів в архівах під особисту відповідальність директора архіву, який однак зобов'язувався повідомити про це головного директора державних архівів. Окрім того архіви за посередництвом Міністерства закордонних справ чи польських дипломатичних представництв за кордоном надавали органам державної влади, інституціям та громадянам іноземних держав офіційно завірені копії та довідки⁴¹.

Другий розділ Положення від 1928 р. регулював право користування архівними документами органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськими організаціями і фактично повторював норми Положення від 1919 р.

Доповнення лише стосувалися зобов'язань архівів у справі видачі документів у тимчасове користування цим установам. Відповідно до них документи пересилалися установам із вимогою повернення їх у визначений керівництвом архіву термін (не пізніше ніж за 4 тижні). Продовжити цей термін можна було за згодою керівництва архіву на підставі прохання зацікавленої установи. Ці документи повинні були зберігатися в установах із дотриманням усіх необхідних заходів безпеки, не могли приєднуватися до документів установи і мали бути повернуті до архіву одразу ж після закінчення користування ними. Як і раніше, директор архіву мав право відмовити інституції у пересиланні їй документів з огляду на їхній поганий фізичний стан, особливу цінність, часті запити на користування ними в архіві, а також через брак відповідних умов для забезпечення їхньої збереженості в інституції, яка їх потребує. Такі документи могли надаватися в користування представникам цих установ лише в архіві⁴².

Останній розділ Положення регулював співпрацю архівів із польськими та закордонними науковими інституціями, до яких, як і раніше, належали Академія наук, вищі навчальні заклади, архіви та громадські і приватні бібліотеки, що зберігали рукописні збірки, а також наукові товариства. У сумнівних випадках щодо характеру даної інституції рішення приймав міністр віросповідання та освіти.

Більшість пунктів цього Положення нічим не відрізнялися від тих, які викладено в Положенні від 1919 р., і лише частково доповнено. Відповідно до них у виняткових випадках з дозволу головного директора державних архівів архівні документи могли пересилатися до бібліотек середніх навчальних закладів, для користування шкільного персоналу, під особисту відповідальність керівників цих закладів, але лише за умови, що ці бібліотеки мали приміщення, належним чином пристосо-

ване для зберігання документів. Державні архіви могли пересилати для тимчасового користування наукових інституцій, а також осіб, які займалися науковою діяльністю, збірки рукописів із бібліотек та громадських і приватних архівів. Зацікавлена у цих рукописах особа повинна була скерувати за посередництвом керівництва архіву, до якого вони були надіслані, відповідне подання до керівника бібліотеки чи архіву, в яких вони зберігалися. Витрати за перевезення документів оплачувала зацікавлена інституція⁴³. Задоволення її клопотання щодо пересилання документів залежало від стану їх збереження, віку, а також характеру актів. Не видавалися у тимчасове користування документи, які перебували у поганому фізичному стані, документи, створені до 1601 р., акти шляхетських родоводів, а також політичні і таємні документи⁴⁴.

Загалом Положення про користування документами державних архівів, від 1928 р. залишалося чинним фактично до кінця міжвоєнного періоду.

Зміни, що відбулися в організації архівної справи Польщі у міжвоєнний період (створення централізованої системи державних архівів), відкрили перед архівами нові перспективи у сфері використання документів. Відповідно до нормативно-правових актів, які регламентували принципи і порядок доступу, користування архівними документами здійснювалося у службових, наукових і приватних цілях. Доступ документів до читальних залів, виконання архівних пошуків та інші форми популяризації архівної інформації сприяли зростанню зацікавлення архівами та підвищенню їх суспільної ваги.

¹ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej. – Poznań, 2006. – S. 307–340.

² *Motas M.* O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej (1918–1939) // *Archeion.* – 1968. – Т. 48. – S. 11–136.

³ *Kaczmarczyk K.* Literatura archiwalna odrodzonej Polski (1918–1926) // *Archeion.* – 1928. – Т. 3. – S. 84–167.

⁴ Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwami // *Dzennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *Dzennik Urzędowy ...*). – 1919. – Nr. 9. – Poz. 9. – S. 57–58; Див. також: *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybor źródeł / S. Sierpowski, D. Matelski.* – Poznań, 1988. – S. 33.

⁵ Rescript Rady Regencyjnej o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwami // *Dzennik Urzędowy ...* – 1918. – Nr. 6. – Poz. 1. – S. 152–153.

⁶ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej ... – S. 308; *Wrocławska konferencja archiwalna / Oprac. P. Bańkowski* // *Archeion.* – 1948. – Т. 18. – S. 282–283.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 145 (Земський архів у Львові), оп. 1, спр. 16, арк. 9; ф. 776 (Державний архів), оп. 1, спр. 7, арк. 5, 22; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej. Regulaminy archiwalne // *Teki archiwalne. Materiały źródłowe.* – 1971. – Т. XIII. – S. 176.

⁸ *Motas M.* O przepisach archiwalnych ... – S. 135.

⁹ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej... – S. 309.

¹⁰ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 11; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв., 24; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 177.

¹¹ У польській архівній термінології поняття “реперторій” означає список архівних одиниць певного архівного фонду чи його частин (відповідно складових елементів окремих одиниць), який розкриває певні розпізнавальні елементи (як правило, власні назви документів) або вказує на окремі змістовні (тематичні елементи). Цей термін використовувався також як заміник термінів “покажчик” чи “інвентар” (*Polski słownik archiwalny / Pod red. Wandy Maciejewskiej.* – Warszawa, 1974. – S. 72).

¹² ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 9; ф. 776 оп. 1, спр. 7, арк. 5, 22–23; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... S. 176.

¹³ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 91, 103–104.

¹⁴ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 10–12; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв.–6, 23–25; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 176–177.

¹⁵ *Wagner A.* Handel dawnego Jarosławia. – Lwów, 1929. – 25 s.

¹⁶ *Gilewicz A.* Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378. – Lwów, 1929. – 35 s.

¹⁷ *Charewiczowa L.* Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów, 1929. – 220 s.

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 78, 105.

¹⁹ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 11; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв., 24; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 177.

²⁰ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 12; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 6, 25; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 177.

²¹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 9–10; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 184–185.

²² ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 104–107.

²³ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 15–15 зв.; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 178–179.

²⁴ Відділ державних архівів у своєму зверненні до Земського архіву з 17 березня 1927 р. наголосив про необхідність детальної перевірки стану документів після користування дослідниками, оскільки в одному з архівів іноземний дослідник на документі, який копіював, зробив нотатку – позначку чорнилом (ЦДІАУЛ, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 112).

²⁵ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 15–15 зв.; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 178–179.

²⁶ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 13–14; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 12, 19, 21; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 179.

²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 15; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 12–12 зв., 20; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 180.

²⁸ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 16, арк. 7–8; ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 17–18; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły ... – S. 180–181.

²⁹ Див.: *Kaczmarczyk K.* Literatura archiwalna ... – S. 129; *Motas M.* O przepisach archiwalnych ... – S. 135.

³⁰ *Motas M.* O przepisach archiwalnych ... – S. 134–135; *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej ... – S. 311.

³¹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

³² *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej ... – S. 309.

³³ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 90–90 зв.

³⁴ Protokół posiedzeń V Sesji Rady Archiwalnej w dn. 26–27 marca 1928 r. // *Archeion*. – 1928. – Т. 4. – S. 177.

³⁵ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 12–15; Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 maja 1928 r. Przepisy archiwalne. Korzystanie z Archiwum Państwowych // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 477–482; Див. також: *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 47–53.

³⁶ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 13; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 478; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 47.

³⁷ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 13 зв.–14; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 478–479; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 48–49.

³⁸ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 9, арк. 3; Wykonanie uchwał Rady Archiwalnej // *Archeion*. – 1930. – Т. 8: *Dział urzędowy*. – S. 34.

³⁹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 13–13 зв.; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 478; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 47–48.

⁴⁰ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 13–13 зв.; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 478–479; *Dzieje archiwistyki polskiej* . – S. 48–49.

⁴¹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 13 зв.; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 478; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 48.

⁴² ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 14; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 480; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 50–51.

⁴³ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 11, арк. 15; Rozporządzenie Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia 16 maja 1928 r. // *Dzennik Urzędowy*. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 188. – S. 481; *Dzieje archiwistyki polskiej* ... – S. 52–53.

⁴⁴ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej ... – S. 312–313.

Проанализирована нормативно-правовая база и рассмотрены формы доступа к земским архивным фондам, охарактеризованы принципы и порядок пользования документами в государственных архивах и использования архивной информации.

Ключевые слова: Земский архив; архивные документы; Отдел государственных архивов; доступ и пользование архивными документами; архивная информация.

There are analyzed the legal basis and the forms of access to the archival fonds, characterized the principles and order of documents use in state archives and using of archival information in the article.

Keywords: County archives; archival documents; the department of state archives; the access and use of archival documents; archival information.

УДК 94(477)

А. Я. НАЙМАН*

ПЕТЛЮРОФІЛІЯ ЯК РІЗНОВИД УКРАЇНОФОБІЇ

Висвітлено одне з актуальних питань вітчизняної історії – ставлення Симона Петлюри до євреїв, порушується проблема видання в Україні матеріалів паризького судового процесу у справі Шварцбарда.

Ключові слова: Симон Петлюра; Самуїл Шварцбард; євреї; погроми; вбивство; суд.

У жовтні 1927 р. у Парижі йшов суд. Перед присяжними були поставлені наступні п'ять питань:

- “1. Чи винен Шварцбард в умисному вбивстві Симона Петлюри?
2. Чи винен у смерті його?
3. Вбив з наміром чи випадково?
4. Чи було вбивство заздалегідь обдумано?
5. Чи була жертва заманута і обманута?”

Після наради присяжних 1-й присяжний від імені решти голосно і виразно вимовив: “По совісті та за переконанням, ми судді Заявляємо на всі 5 поставлених питань – ні, не винен”¹. Так і було записано в рішенні суду.

Незгодні з рішенням щодо “справи Шварцбарда” цілком могли домагатися його перегляду, але вони пішли іншим шляхом.

Дехто приписує Самуїлу Шварцбарду роль чекістського кілера. Ця версія була висловлена ще під час суду над Шварцбардом, але до цих пір не знайшла підтвердження. Крім того петлюрофіли намагаються різними способами виправдовувати діяльність головного отамана, який не тільки був творцем отаманщини, а й по змозі забезпечував безкарність отаманів-погромників. Тому виправдання цієї діяльності інакше як українофобією не назвеш.

Але найбільше дивує інше. Чому петлюрофіли досі не намагаються спростувати вирок у “справі Шварцбарда”? Про цей процес потрібно розповісти детальніше.

Під час проходження в Парижі процесу над Самуїлом Шварцбардом були заслухані свідчення очевидців подій в Україні. Зокрема, свідок звинувачення, генерал армії УНР Олександр Удовиченко стверджував, що Петлюра “був другом євреїв і завжди боровся проти погромів”. Тоді адвокат Анрі Торез повідомив, що дивізія самого Удовиченка вбила в

* *Найман Олександр Якович* – кандидат політичних наук, член Президії Антифашистського комітету України.

Шаргороді близько 100 євреїв². Помічник Тореза Бернар Лекаш під час слідства проїхав по містах і містечках, де відбувалися погроми, і зібрані матеріали видав окремою книгою, яку назвав “Коли Ізраїль вмирає”. У 1928 р. її переклали на російську мову.

Велике враження на учасників паризького процесу справили свідчення караїма Сафра, чийого сина в Києві в ніч з 30-го на 31 серпня 1919 р. розстріляли петлюрівці. Юнак був у складі міської міліції, створеної місцевою владою зі студентів. Коли молодих людей привели до штабу петлюрівської армії, там в першу чергу відокремили євреїв. Молодий Сафра залишився з друзями-євреями і разом з ними був розстріляний. Інших членів загону відпустили³.

Слідство у справі Шварцбарда тривало понад 16 місяців. Під час судового процесу були оголошені документи Директорії, спрямовані проти погромів, а також розглянуті факти потурання їм стосовно отаманів, які проводили антиєврейські акції. Коли адвокат Самуїла Шварцбарда запропонував припинити допит свідків, оскільки обставини справи були і так ясні, з цим погодилася і протилежна сторона.

Фактично суд над Шварцбардом став єдиним процесом, де захисники і обвинувачі Петлюри отримали можливість висловити свої аргументи. Тому суд міг винести неупереджене рішення. У захисників Самуїла Шварцбарда не було підстав розраховувати на юдофільство французів. Антибільшовицька еміграція в своїх антирадянських виступах широко використовувала антисемітизм, а серед французів ще вирували пристрасті, що спалахнули під час справи Дрейфуса. Ще в 1931 р. у Парижі під час спектаклю про “Справу Дрейфуса” в дрейфусарі кидали бомби з отруйними газами, а молодики з організації Action Francaise були готові вбити кожного, хто скаже, що Дрейфус невинний⁴.

Різні автори висловлюють полярні думки про ставлення Петлюри до євреїв. На початку ХХ ст. він неодноразово виявляв прихильність до них. Однак у своїй останній книзі, виданій за кілька місяців до смерті, колишній головний отаман писав: “Коли ж згадати про українських жидів, то багато з них теж на большевицьку сторону подалися, сподіваючись, що тут вони наверх впливуть, силу матимуть, на перші місяці достукаються. За старих часів їм шлях не давали, то вони думали, що за більшовиків найстаршими стануть. Так от багато жидів, а особливо молодих-сопливих, побольшевічилися і комуністами стали”⁵.

Цю цитату, як правило, не приводять нинішні петлюрофіли, які доходять до того, що в погромах звинувачують самих євреїв. Наприклад, професор Володимир Сергійчук вважає, що погроми “відбувалися під впливом обставин у більшості неукраїнцями, у багатьох випадках з вини самих жидів”. Через десять сторінок він сам визнає, що “представники нашого народу вдавалися до цих ганебних актів у період УНР під час Директорії”. Далі Сергійчук намагається деталізувати звинувачення єв-

реїв у погромах. Він стверджує, ніби “збуджений Троцьким єврейський пролетаріат мріяв про інтернаціональну “паніудейську” державу” і тому пішов за “месією” Троцьким і затопив ніж в крові українського брата...”. В іншому випадку автор пише, що “однією з причин погромів з боку українців було і несприйняття значною частиною єврейства ідеї української держави”⁶. І подібні звинувачення висуває людина, яка робить вигляд, ніби не знає, що значна частина українців воювали проти УНР в червоній, білій та інших арміях.

Ставлення до Петлюри висловив редагований В. Жаботинським журнал “Світанок”, який видавався в Парижі. У перші дні процесу над Шаломом-Самуїлом Шварцбардом “Світанок” писав: “Гріх Петлюри і всіх його чесних товаришів ми розуміємо саме так: як гріх великого потурання. Але ми не віримо, що керівний шар української національної інтелігенції бажає погромів, і не ототожнюємо український рух з погромної похіттю. Всьому чесному, що є в українському русі, рука наша, – якщо вона потрібна і бажана – залишається протягнута, як і до цих пір”⁷.

Ш-С. Шварцбард був літератором, багато друкувався на ідиш і брав участь у діяльності сіоністських загонів єврейського самозахисту. У Парижі Шварцбард був відомий як анархіст і неодноразово зустрічався з Нестором Махном, який називав його Сьомою. У травні 1926 р. Шварцбард прийшов до Нестора Івановича “і в присутності болгарина Кіро Радевіт попросив у Махна благословення на вбивство Петлюри”⁸.

Вдова Махна Галина Кузьменко згадувала: “Вбивця Петлюри Шварцбард був анархіст і знайомий з Махно, хворів на туберкульоз, вартових справ майстер. Він входив в єврейську анархістську групу, збиралися у свята в кафе. Махно і я це кафе відвідували, там же і познайомилися з ним”⁹. Під час судового процесу на захист Шварцбарда виступили Ромен Роллан і Максим Горький. Нащадки Адама Міцкевича відправляли в Париж листа на підтримку арештованого¹⁰. На пам’ятнику його батька, похованого в Україні, на прохання сина написали: “Твій син Шалом помстився за священну кров святих братів твоїх і кров мучеників всього єврейського народу”¹¹.

Проте потрібно визнати, що краще за всіх у проблемі “Петлюра і погроми” розібралася комісія Київради, перейменовувавши вул. Комінтерну на вул. Петлюри. Ця комісія роками не реагувала на численні прохання дозволити встановлення пам’ятника жертвам погромів. Нарешті була отримана відповідь: “На засіданні комісії з питань найменувань та пам’ятних знаків виконкому Київради, яке відбулося 18 березня 2011 р., члени комісії не підтримали встановлення пам’ятного знака жертвам погромів” (лист № 051-769 від 18.04.2011). Це рішення можна пояснити тільки так: навіщо пам’ятник жертвам погромів у місті, де є вулиця Петлюри? Адже це явне протиріччя, якщо не явний закид.

Якщо чекістська приналежність С. Швацбарда є вигадкою, то реальна діяльність С. Петлюри цілком об'єктивно описана в історичній довідці Антифашистського комітету України, складеної директором Українського інституту національної пам'яті, член-кореспондентом НАН України Валерієм Федоровичем Солдатенком. У цій довідці зазначається: "Велику роль у долі С. Петлюри відігравали масони, які допомагали йому долати матеріальну скруту й отримували до кінця життя як "компенсацію" за "політичні послуги"¹².

Важко виділити, та й просто віднайти будь-який суспільно значущий проект, кампанію, акцію (за винятком керівництва повстанцями на стадії повалення гетьманату), коли б С. Петлюра як політик виглядав якщо й не бездоганно, то принаймні як незаперечний лідер (моральний, ідейний передусім) українства, національно-демократичних сил. Це стосується і проблем військового будівництва, і безпосереднього керівництва збройною боротьбою, і державотворчого курсу. На його совісті, зокрема, зрив поборницького процесу, започаткованого Актом злуки 22 січня 1919 р., згода на передачу під юрисдикцію Польщі Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя за Варшавським договором¹³ з Ю. Пілсудським 1920 р. (зазначений договір було засуджено М. Грушевським, В. Винниченком та переважною більшістю інших національно-патріотичних діячів). Взагалі дії С. Петлюри вносили розбрат, ворожнечу в українське емігрантське середовище.

Не можна полишати поза увагою і моральний аспект у спробах нацьковування на власну Вітчизну іноземних мілітарних сил, розробку планів походів проти неї, в ході яких, безперечно, були б численні жертви, в тому числі й безневинні, а метою залишалось одне – особиста влада С.Петлюри.

Вбивство С. Петлюри С. Шварцбардом, пояснене останнім як помста за єврейські погроми (французький суд виправдав убивцю), сталося в час, коли С. Петлюра втратив переважну більшість колишніх прибічників, а керівники європейських держав не бажали більше мати справ з одіозною особистістю, по суті, політичним банкрутом¹⁴. Тому тільки українофоби можуть вважати його героєм.

Одна єврейська газета¹⁵ використовувала вельми сумнівний прийом петлюрофільії, опублікувавши антипогромну листівку, яку С. Петлюра написав в 1921 р. Значення цього документа можна оцінити тільки з урахуванням політичної ролі Петлюри після укладення договору його з Пілсудським 21 квітня 1920. Передавши Польщі значну частину України, Петлюрі не вдалося виторгувати у поляків хоча б якусь обмежену автономію для Східної Галичини в складі їхньої держави. "Уряд УНР брав на себе також зобов'язання постачати польським військам в Україні протягом усієї війни" м'ясо, жири, борошно, крупи, картоплю, цукор, овес, сіно, солону і т. ін." За всі ж продукти, поставлені поляками

для своїх військ з Польщі, уряд УНР мав своїм союзникам платити. Польща брала на себе до закінчення війни керівництво всіма залізницями України.

Однак чи не найбільшійшою для українців умовою Варшавської угоди (крім втрати Галичини і більшої частини Волині) стало фактичне відновлення польського поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні. Угода передбачала, що аграрне питання в Україні буде вирішене після війни українськими Установчими зборами, а до тих пір щодо землевласників польського походження зберігатиметься *status quo ante bellum*: становище, яке існувало до початку війни. Але ж на Правобережжі більшість поміщиків були поляками, і селяни розділили між собою їхні маєтки ще в 1917–1918 роках! Забігаючи наперед, скажемо: відновлення цього *status quo ante bellum* польські війська в Україні не “довірили” уряду УНР, а здійснювали його самі, часом зовсім варварськими методами. Наприклад, князь Сангушко, який повернувся в свій маєток на західному Поділлі в супроводі польських жовнірів, змусив всіх жителів села вісім годин стояти перед ним на колінах, а кожного, хто не став на коліна або піднявся без дозволу пана, солдати “союзників” безжалісно вбивали”¹⁶.

25 квітня 1920 р. польська армія і петлюрівські війська перейшли в наступ по всьому українському фронту, а вже 6 травня практично без опору Червона Армія залишила Київ. Дев’ятого травня генерал Едвард Ридз-Смігли приймав на Хрещатику “парад переможців-визволителів”. Поляки так і не дозволили Директорії в’їхати до Києва і всіляко зволікали з передачею влади українській адміністрації на звільнених від більшовиків територіях. Польські генерали ставилися до своїх українських союзників, скажімо м’яко, не найкращим чином. “Ігнорування елементарних прав незалежності Української держави, нехтування її юридичних актів, мови, урядових інститутів; непотрібні, нічим не обгрунтовані позбавлення військових і цивільних захисників цієї держави, безсоромне захоплення і привласнення державного майна, яке коштує мільярди рублів, – все це може викликати і викликає справедливе обурення”, – писав Петлюра в меморандумі Пілсудському¹⁷. Яким же після всього цього був авторитет Петлюри? Очевидно, праві були творці фільму “Пілсудський купив Петлюру” (Одеська кіностудія, 1925)¹⁸.

Вже 26 травня 1920 р. Червона Армія перейшла в контрнаступ спочатку в Україні, потім у Білорусії. 18 жовтня варшавський сейм уклав перемир’я з Москвою, а 18 березня 1921 р. – і мирний договір у Ризі. Яке ж значення в цей час мала листівка Петлюри проти погромів?

Вирок паризького суду у справі Шварцбарда був настільки обгрунтований, що до цих пір ніхто не намагався подати на нього касацію. У багатьох країнах вивчають матеріали цього процесу, але в незалежній Україні вони навіть не видані. Однак без їх всебічного вивчення та ана-

лізу будь-яка дискусія щодо ставлення Петлюри до єврейського питання буде неповноцінною.

- ¹ Шумов С. Петлюровщина. – М: Алгоритм, 2005. – С. 202–203.
- ² Глобус. – 1927. – № 21. – С. 341.
- ³ Штиф Н. И. Погромы на Украине. – Берлин, 1922. – С. 42.
- ⁴ Прайсман Л. Дело Дрейфуса. – Таллинн, 1992. – С. 150–151.
- ⁵ Петлюра С. Московська воша. – Париж, 1966. – С. 25–26.
- ⁶ Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – К., 2006. – С. 13, 23, 28, 41.
- ⁷ Рассвет. – 1927, № 43, 30 октября.
- ⁸ Гончарок М. Век воли. – Иерусалим, 1996. – С. 66.
- ⁹ Семанов С. Н. Под черным знаменем. – М., 1990. – С. 66.
- ¹⁰ Гончарок М. Век воли. – Иерусалим, 1996. – С. 91.
- ¹¹ Рассвет. – 1926. – 17 октября.
- ¹² Питання про належність С. Петлюри до масонських лож не може

підтверджуватися прямими посиланнями на документи, оскільки масонські організації таких документів зазвичай просто не залишають. Однак такі авторитетні діячі українського визвольного руху, як М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Винниченко, П. Христюк, І. Мазепа і багато інших, в наукових працях і мемуарах засвідчували не лише участь С. Петлюри у масонському русі, а й належність його до керівного ядра українського масонства, боротьбу за керівні посади в ньому, зокрема з С. Моркотуном (про це писалося, зокрема, в емігрантській пресі – див., напр., “Общее дело” (Париж). – 1919. – 20 ноября), чого С. Петлюра ніколи не спростовував, хоча добре знав про подібні публікації.

У тогочасній пресі, в листуванні С. Петлюри з відомим франкомасоном Ж.Пеліс'є йдеться про різного роду “взаємодопомогу” між “братами”, в тому числі й фінансову (див. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 69270. – Т. 36. – Арк. 10–12, 19, 24), за якою стояли політичні домагання з боку Антанти, на які С. Петлюра мусив погоджуватися. Це підтверджується як іншими публікаціями С. Моркотуна, так і свідченнями відомого викривача провокаторства В. Бурцева (“Общее дело” (Париж). – 1919. – 20 ноября). Крім згаданих та численних мемуарних свідчень належності С. Петлюри до масонства є й показання С. Єфремова в ході процесу Спілки визволення України в 1930 р. (Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098 ФП. – Т. 207. – Ч. 5. – Арк. 555). Згідно з однією з версій, виправдання вбивці С. Петлюри С. Шварцбарда було вирішено суперечностями, які виникли у С. Петлюри з франкомасонами. Останні, начебто, розчарувались у С. Петлюрі ще на початку 1919 р. і не бажали відновлювати з ним контактів, як з особистістю, що втратила авторитет, повністю себе дискредитувала. Масонство С. Петлюри є настільки загальновизнаним фактом (про це не раз йшлося в серйозних монографіях сучасних істориків О. Копиленка, В. Сідака, Д. Веденєєва, О. Крижанівської, В. Солдатенка, В. Косика й багатьох інших), що його ж заперечують навіть його віддані адепти (С. Х. Литвин), намагаючись щонайбільше мляво доводити невеликий вплив “вільних каменярів” на С. Петлюру.

¹³ Повний текст Варшавського договору від 21 квітня 1920 р. наводиться в книзі І. П. Мазепи “Україна в огні й бурі революції. – Ч. III, Прага, 1942. –

С. 8–9 (перевидання: Дніпропетровськ. 2002. – Кн. II. – С. 120–122). Нищівна критика договору міститься в спеціальній брошурі С. Шелухіна “Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року”. – Прага, 1920; книзі М. Шаповала “Велика революція й українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 175–176; названій книзі І. Мазепи; праці В. Винниченка Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 41–43 та ін.

¹⁴ Документи Антифашистского комитета Украины.

¹⁵ Хадашот, № 6 (171), июнь, 2011.

¹⁶ Зеркало недели. – 2010. – № 16. – 24 апреля.

¹⁷ Зеркало недели. – 2010. – № 16. – 24 апреля.

¹⁸ Слово просвіти, ч. 25, 23–29 червня 2011.

Освещен один из актуальных вопросов отечественной истории – отношение Симона Петлюры к евреям, поднимается проблема издания в Украине материалов парижского судебного процесса по делу Шварцбарда.

Ключевые слова: Симон Петлюра; Самуил Шварцбард; евреи; погромы; убийство; суд.

There is highlighted the actual issue of national history – the Symon Petlyura’s attitude to the Jews in the article. Also is raised the question of publishing the materials of Paris lawsuit of Schwartzbard case in Ukraine

Keywords: Symon Petlyura; Samuil Schwartzbard; Jews; pogroms; the murder; the lawsuit.

УДК [930.253:94](477-25)"18/19"

Ж. І. СЕРГА*

З ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ КИЄВА У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТЬ

(за документами Державного архіву міста Києва)

Висвітлено особливості соціально-економічного розвитку міста Києва в ХІХ – на поч. ХХ ст, перетворення його за досить короткий час не тільки на великий торговельно-транзитний центр навколишнього регіону, а і на місто, яке могло стати в ряд із західноєвропейськими містами з їх розвиненими побутовими службами, транспортом, комунікаціями, комфортними умовами для проживання.

Ключові слова: міська управа; міська дума; будівельне управління; містобудування; вулиці; площі; будинки; архітектори; інженери; плани; кошториси; кредити; прибутки.

Початок ХІХ століття став важливим періодом в історії розвитку міста. Внаслідок приєднання Правобережної України до Російської імперії Київ став адміністративним центром новоствореної Київської губернії, що прискорило соціально-економічний розвиток міста.

Завдяки промисловому перевороту і розвитку капіталізму в середині ХІХ століття покращились торгівельно-економічні зв'язки між різними частинами Російської імперії. Київ перетворюється на великий торговельно-транзитний центр навколишнього регіону.

У 1833 р. Київ було поділено на п'ять територіально-адміністративних частин¹: Печерськ, Старий Київ, Двірцева частина, Поділ, Плоська слобода. Протягом ХІХ ст. в межі міста ввійшли: Либідська частина, Пріорка, Куренівка, Сирець, Шулявка, Звіринець.

З розвитком економіки, транспорту та завдяки притоку селян, звільнених від кріпацтва і змушених шукати роботу, різко зростає кількість населення міста. Виникла проблема забезпечення міщан житлом.

Щоб не допустити хаотичного будівництва і безвідповідальності за споруджене, були розроблені правила з основними вимогами до забудовників. У 1861–1868 рр. складено план міста і почалась активна забудова Києва – як центральних районів так і околиць. Внаслідок економічного розвитку в Києві з'являються нові будівельні матеріали: камінь, залізо, алебастр, що позитивно вплинуло на забудову міста.

* *Серга Жанна Іванівна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву міста Києва.

У травні 1861 року за затвердженим планом всі вулиці й площі Києва було поділено на 4 розряди. До першого розряду віднесені центральні вулиці, до другого – другорядні, до третього – менш важливі, до четвертого – всі інші. На вулицях і площах 1 розряду дозволялось будувати лише кам'яні, криті залізом або черепицею будинки, зі східцями з вогнетривких матеріалів. До вулиць Володимирської, Верхній Вал і Набережної та Олександрівської площі (нині Контрактова площа) була особлива вимога – Будинки на цих вулицях повинні бути не нижче двох поверхів. Будинки на вулицях 2 розряду зводились дерев'яні на кам'яних перших поверхах, або напівповерхах, криті залізом, споруди в дворі мали бути на кам'яних фундаментах. На вулицях 3 розряду – дерев'яні на дерев'яних фундаментах з поліпшеними фасадами, криті деревом. По вулицях 4 розряду – дерев'яні будинки з простими фасадами. Крім того на вулицях нижчого розряду дозволялось зводити будинки, як на вулицях вищого розряду².

Дозвіл на право забудови на вулицях перших трьох розрядів надавало Будівельне відділення Губернського управління, для вулиць 4-го розряду – київський міський архітектор з київським старшим поліцмейстером.

У 1870 р. в Російській імперії запроваджено “Міське положення”, яке визначило структуру та повноваження міського самоврядування. Згідно з “Міським положенням”, муніципальними справами керувала міська дума та її виконавчий орган – міська управа. Відтак саме на міську думу покладалося як винесення пропозицій про планувальні зміни у місті, так і утримання в потрібній кількості міських архітекторів. Справою міської управи було затвердження планів і фасадів приватних будинків, надання дозволів на будівництво і перебудову, контроль за правильним виконанням забудови. Міські архітектори тепер стали найманими службовцями при міській управі. Фактично містобудівну політику визначав певний член управи, що відповідав за будівельну справу, його називали також керівником будівельного відділення міської управи або головою будівельної комісії міської думи.

Перший склад Київської думи за новим “Міським положенням” та першу управу було обрано на початку 1871 р. Надалі міська дума і управа переобиралися кожні чотири роки, за винятком “семирічної думи 1887–1894 рр.”³.

Для контролю над забудовою міста в цілому і кожного будинку окремо 15 березня 1871 р. створено Будівельне управління Київської міської управи. В документах того часу значиться: “работа Строительного управления особенно важна для Киева, которому предстоит в будущем значительная застройка и который требует по своему общественному значению застройки правильной и красивой, а по своей

местности – особенной осмотрительности, знания и наблюдения”⁴. В останній третині XIX століття Київ переживає перший будівельний бум. Зводились переважно двохповерхові будинки із цегли, перевага надавалась зручності і привабливості будівель. Майже півтора десятка цегельних заводів не мали проблеми зі збутом продукції, забудовників було більш як достатньо. В забудові починає домінувати практицизм, прагнення до отримання прибутків, з’являється новий тип “доходних домов”.

У цей час зводяться об’єкти загально міського значення, які стали архітектурними пам’ятниками – це споруда першого вокзалу в стилі стриманої англійської готики і Міської думи в барочному стилі Людовіка XIV. Обидві споруди немов би окреслили два центри міської активності – залізницю як ворота до великої економіки, і Хрещатик як вузол нової муніципалізації і комерційного достатку⁵.

У 1880–1890-х рр. у Києві працювала вже ціла когорта архітекторів і цивільних інженерів – випускників петербурзьких Художньої Академії та Інституту цивільних інженерів.

До надання дозволу на зведення нових споруд міська влада підходила дуже ретельно, зважуючи всі плюси і мінуси, які несло нове будівництво. Прикладом цього може слугувати спроба побудови приміщення цирку. Восени 1882 р. до київського міського Голови звернувся, як довірена особа власника цирку, підданого Німеччини, Альберта Соломонського, Ернст Берг з проханням надати дозвіл на будівництво тимчасового цирку на території саду Шато де Флер. Планувалось до 1 квітня 1883 р. побудувати за кошти пана Соломонського дерев’яне приміщення вартістю майже 8 тисяч карбованців сріблом. Деякий час в приміщенні мав знаходитись цирк Соломонського, а потім воно передавалось у власність місту для улаштування в ньому міського літнього театру. Здавалось би це будівництво мало зацікавити Думу і Управу, адже не витративши ні копійки, місто отримувало будівлю театру.

Проект будівлі цирку було направлено на затвердження до будівельного управління Київської міської управи. Управа, розглянувши проект, запропонувала збудувати цирк на кам’яних стовпах, стінами з дерев’яного бруса і залізною покрівлею, а також з усіма засобами безпеки глядачів. Ернст Берг відмовляється від будівництва цирку на території саду Шато де Флер і просить дозволу звести дерев’яне приміщення цирку на пустому місці, яке належало раднику комерції Миколі Григоровичу Хрякову по вулиці Єлизаветинській (нині вул. Пилипа Орлика). Сусіди М. Г. Хрякова не суперечили будівництву і дали письмову згоду. Але Управа знову відмовила в дозволі на будівництво, мотивуючи це тим, що Єлизаветинська вулиця за планом поділу міських вулиць віднесена до першого розряду і всі будівлі на цій вулиці

повинні бути тільки кам'яними з залізною покрівлею не залежно від того чи є вони тимчасовими, чи постійними. Крім того дерев'яне приміщення цирку Соломонського за проектом мало розміри 30 сажнів в довжину і 14 сажнів в ширину, а це перевищує гранично допустимі норми обумовлені Будівельним статутом 1876 р.

Ернст Берг втретє звертається до будівельного управління Київської міської управи з проханням надати в оренду на 40 років ділянку землі по Олександрівській вулиці (нині вул. Грушевського) між каплицею і воротами саду Шато де Флер для будівництва приміщення постійного кам'яного театру. Через 40 років будинок мав перейти у власність міста. Берг зобов'язувався укріпити гору, розриту під час будівництва, і обсадити її дерном. Але керівництво міста розуміло яку небезпеку для правого берега Дніпра несе будівництво, тому 23 грудня 1883 р. зваживши всі "за" і "проти" Дума остаточно відмовила пану Соломонському в будівництві цирку⁶.

У 1887 р. з ініціативи Санітарної комісії міська управа, турбуючись про здоров'я киян, заборонила влаштовувати в нових будинках житлові приміщення в підвалах, а також перетворювати вже збудовані нежилі підвальні приміщення в житлові. Це стосувалось будинків, які розташовувались в низинах міста по вулицях Кузнечній (нині Горького), нижче Жиланської, Бульйонської (нині Рогнідинська), Лабораторної, Володимиро-Либідської, Звіринецької (нині Тверська), Німецької (нині Тельмана), а також по всій Болотній (нині Ковпака) вулиці та на місцевості між Ярославською, Костянтинівською і Луговою вулицями.⁷

З кожним наступним десятиліттям вимоги до забудовників стають дедалі жорсткішими. В 1894 р. було розроблено "Інструкцію для Київської міської будівельної комісії" при Будівельному відділенні. Комісія як виконавчий орган складалась з Голови, який був членом міської управи та завідуючим Будівельним відділенням, і членів – гласних, обраних Думою. Міські архітектори та інженери як виконавці робіт також входили до Комісії, але лише з правом дорадчого голосу.

Будівельна комісія контролювала виконання будівельних і інженерних робіт, які проводились згідно з складеними і затвердженими кошторисами. Для нагляду за роботами, місто було поділено на дільниці. За кожною дільницею закріплено по два дільничних.

Обов'язком комісії було визначати об'єм робіт по кожній споруді. Дільничні члени комісії спільно з Головою комісії та міським архітектором оглядали плани майбутнього будівництва і складали кошторис.

Члени будівельної комісії не несли відповідальність за виконані роботи, а лише повідомляли про недоліки в будівництві підрядчика, а при серйозних недоліках – Будівельну комісію.

При вартості будівельних робіт до 1000 карбованців для введення будівлі в експлуатацію запрошувались лише дільничні. При сумі біль-

ше 1000 карбованців – всі члени Будівельної комісії, які ретельно оглядали всі види виконаних робіт, звіряли їх з кошторисами і лише потім підписували акт огляду, без якого підрядчик не міг отримати платню за виконане будівництво чи ремонт.

Контроль за ремонтом вартістю до 100 карбованців проводив завідувач Будівельного відділення. Про його хід і наслідки завідувач на найближчому засіданні інформував Міську управу і Будівельну комісію⁸.

З кінця XIX століття влада міста посилює контроль не тільки за будівництвом нових споруд, а й за розвитком транспортного забезпечення, водогоном, розширенням мережі каналізації.

22.12.1892 р. розпочало діяльність Київське акціонерне товариство міської каналізації, створене київськими власниками будинків на підставі статуту, затвердженого 28.05.1892 р. імператором Миколою II. Акціонери обрали правління товариства у складі трьох чоловік. До складу першого правління увійшли: Є. І. Афанасьєв, А. А. Абрагамсон і В. С. Олтаржевський. правління контролювало спорудження і експлуатацію каналізаційних мереж та споруд, дбало про зростання дивідендів на акції.⁹

Правління Товариства знаходилося за адресою: вул. Хрещатик, 43. У власності Товариства було дві машинні станції – Троїцька по вул. Прозоровській, 21 і Подільська по вул. Введенській, 23. На Троїцькій машинній станції працювало в середньому 45 робітників, на Подільській – 17.¹⁰

У 1898 році Київське товариство каналізації започаткувало премію імені Євгенія Івановича Афанасьєва, першого Голови правління товариства, якою нагороджувались автори опублікованих творів, присвячених оздоровленню міста та розвитку санітарної техніки. Ця проблема на той час була досить актуальною, адже місто мало не щороку потерпало від епідемій інфекційних хвороб.

Життя і діяльність Євгенія Івановича Афанасьєва, дійсного статського радника, доктора медицини, заслуженого ординарного професора кафедри спеціальної патології і терапії університету Св. Володимира, кавалера орденів Св. Володимира 3-го ступеня, Св. Анни 2-го і 3-го ступенів, Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, тісно пов'язана з Києвом. У 1860 р. закінчив Імператорську Медико-хірургічну академію в Санкт-Петербурзі. З 1860 р. по 1867 р. служив лікарем у військових госпіталях Російської імперії. З 1867 року і до дня смерті 21 лютого 1897 р. Є. І. Афанасьєв працює в Києві викладачем лікарської діагностики кафедр клінічної і теоретичної патології та терапії Київського університету Св. Володимира, ординатором Києво-Кирилівської лікарні, з 1892 р. – ординарним професором кафедри спеціальної патології і терапії університету Св. Володимира.

Премія імені Є. І. Афанасьєва складала 500 карбованців, вручалась, починаючи з 1899 р., через кожні два роки за найкращий твір, в якому висвітлювались шляхи щодо оздоровлення міст. Твір, що висувався на премію, повинен бути надрукований російською мовою, не раніше як рік тому, обов'язково бути оригінальним, а не перекладом і присвяченим розвитку каналізації міст або галузям санітарної техніки, які мають відношення до каналізації. Всі твори, висунуті на здобуття премії, розглядало журі із семи членів: Голови і двох членів Правління Київського товариства каналізації, представників від Київського університету Св. Володимира, Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, Київського відділення імператорського Російського технічного товариства і Київської міської управи. «Положення про премію імені Є. І. Афанасьєва» Правління Київського товариства каналізації поширило серед всіх осіб Російської імперії, які працювали над розробленням санітарної техніки¹¹.

У грудні 1908 р. – січні 1909 р. Київське товариство каналізації як акціонерне підприємство припинило своє існування. Київська каналізація зі зрошувальними полями, спорудами, майном, технікою перейшла у власність міста. Внаслідок цієї торгової угоди Київська міська управа виплатила Київському товариству каналізації 1 мільйон карбованців. Для покриття цих витрат Київська міська управа на таку ж суму випустила міську облігаційну позику¹².

У кінці XIX – на початку XX ст. міська влада спрямовувала свою діяльність на розв'язання господарських проблем міста, намагалась підняти Київ до рівня західноєвропейських міст з їх розвиненими побутовими службами, транспортом, комунікаціями. До виконання цих завдань було залучено приватний капітал.

Міська влада відкрила більші можливості для благоустрою Києва, оскільки міські доходи стали залежати від розвитку в ньому промисловості та торгівлі (10% від чистого прибутку). Частина надходжень Дума одержувала від здавання в оренду торговельних місць Контрактового будинку, трактирів і т. ін., випуску облігацій міської позики. Тому казна міста швидко зростала. Якщо у 1870 р. надходження становили 197 тисяч карбованців, то на кінець XIX століття – 2,5 млн. крб.¹³

31 березня 1910 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, в якому зобов'язало керівництво губерній щорічно 1 березня повідомляти станом на 1 січня поточного року відомості про надання містами облігаційних позик. В 1910–1915 рр. фінансовим відділенням Київської міської управи було складено відомості про реалізацію 22 облігаційних позик, випущених Київською міською управою за період з 1884 р. по 1913 р.

№ позики і дата дозволу	Сума позики	Призначення позики
II облігаційна позика 23.06.1884	250 тис.	На заощення вулиць Києва.
№ позики і дата дозволу	Сума позики	Призначення позики
III облігаційна позика 12.01.1896	377 тис.	300 тис. – на заощення вулиць Києва, 77 тис. – на спорудження будинків Либідської поліцейської ділянки і пожежного відділення при ній.
IV облігаційна позика 25.10.1896	175 тис.	100 тис. – на зариття каналів, 75 тис. – на спорудження будинку міської поліції з адресним столом.
V облігаційна позика 18.04.1897	300 тис.	На спорудження гавані в затоці Оболонь на Дніпрі.
VI облігаційна позика 03.04.1898	550 тис.	300 тис. на покриття витрат у зв'язку з відкриттям Політехнічного інституту, 250 тис. на спорудження в Києві театрального будинку.
VII облігаційна позика 28.05.1899	620 тис.	На покриття витрат в зв'язку з спорудженням казармених будівель для військ і для виплати банкового боргу по кредиту, який виданий місту під заставу міського нерухомого майна.
VIII облігаційна позика 28.05.1899	130 тис.	На закінчення робіт з облаштування гавані в затоці Оболонь на Дніпрі.
IX облігаційна позика 31.12.1899	90 тис.	На покриття додаткових витрат з улаштування міської каналізації.
X облігаційна позика 22.06.1900	482 тис.	На спорудження нових будинків для міських училищ, Лук'янівської поліцейської ділянки, на покращення становища міських лікарень і скотобоєнь.

№ позики і дата дозволу	Сума позики	Призначення позики
XII облігаційна позика 24.11.1906	150 тис.	На спорудження будівлі міської публічної бібліотеки.
XIII облігаційна позика 24.11.1906	396,9 тис.	212,9 тис. на розширення міської лікарні, 155 тис. на закриття стічних каналів, 29 тис. на покриття перевитрат в зв'язку з перебудовою поліцейських ділянок.
XIV облігаційна позика 14.06.1907	526 тис.	На спорудження критих ринків.
XV облігаційна позика 23.10.1907	549,9 тис.	361.004 крб. 74 коп. на покриття перевитрат в зв'язку зі спорудженням міського театру, 24.685 крб. 35 коп. на покриття перевитрат в зв'язку з спорудженням флігеля для розміщення військ, 69.827 крб. 97 коп. на утримання гавані в затоці Оболонь, 3300 крб. 91 коп. на виплату міського боргу по заставі, 3701 крб. 30 коп. на утримання будівельного відділу Київського губернського правління, 87.480 крб. на витрати з реалізації позики.
XVI облігаційна позика 14.12.1908	1.000.000	На покриття витрат на викуп містом каналізації.
XI і XVII об'єднана облігаційна позика 14.12.1901 11.02.1909	3.499.875	2.499.875 крб. на розвиток каналізації, відкриття другого колектора і нових зрошувальних полів, 1.000.000 крб. на перемощення вулиць.
XVIII – XX об'єднана облігаційна позика 06.10.1909 17.02.1910 26.03.1910	1.293 тис.	545 тис. на будівництво казарм для військових, 233 тис. на надбудову 4-го поверху будинку Управління поліції, на зведення будівель для Подільської і Бульварної поліцейських ділянок з пожежним відділенням при першій, 65 тис. на розширення санітарного двору, 300 тис. на створення основного капіталу для відкриття в Києві міського ломбарду, 150 тис. на облаштування митниці.

№ позики і дата дозволу	Сума позики	Призначення позики
XXI облігаційна позика 16.03.1911	1.999.875	На спорудження казарм для військових.
XXII облігаційна позика 24.06.1913	6.195.987	На благоустрій та інші потреби міста.

16 березня 1907 р. з ініціативи Київського міського голови Іполіта Миколайовича Дьякова відбулося засідання фінансового відділу Київської міської управи, на яке були запрошені представники Московського купецького банку, Російського банку зовнішньої торгівлі, Волзько-Камського комерційного банку, С.-Петербурзького міжнародного комерційного банку і С.-Петербурзького облікового і кредитного банку. В ході обговорення пропозицій міського голови, було прийнято рішення:

кожен банк зобов'язується видавати кредит Київській міській управі в розмірі 100 тисяч карбованців під заставу 5% облігацій позики міста Києва, що на 0,5% нижче шестимісячної дисконтної норми Державного банку, але за умови, що сума кредиту буде рівномірно розділена між всіма банками;

розмір кредиту під 5% облігацій позики міста Києва встановлюється на 15% нижче котирування 5% Російської державної позики 1906 р.;

за бажанням Київської міської управи тримати вільні суми на поточному рахунку в банках банки будуть сплачувати 4,5% річних;

банки погодились приєднатись до клопотання про котирування облігацій позики міста Києва на Київській біржі;

банки зголосилися сприяти Київській міській управі в реалізації облігацій позики міста Києва і в усіх фінансових операціях управи.

У зв'язку з початком першої світової війни Міністерством фінансів було видано циркуляр від 31 жовтня 1914 року про звільнення з роботи службовців, які є підданими держав, що воюють з Росією. 10 травня 1915 р. вийшло Положення Ради Міністрів про виключення ворожих підданих із складу членів взаємного кредиту і міських кредитних товариств.

¹ Державний архів міста Києва, ф. 239, оп. 1, спр. 67, 102.

² Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 134, арк. 19–21.

³ *Виноградова М. В., Кальницький М. Б., Малаков Д. В.* Головні та міські архітектори Києва 1799–1999. Каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва. – Київ НДІТІАМ. – Головкивархітектура. – 1999. – С. 3.

⁴ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 132, арк. 2.

⁵ *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура имперского Киева. – Киев. – 2001. – С. 44.

⁶ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 2317.

⁷ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 3406.

⁸ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 4541.

⁹ Державний архів міста Києва, ф. 214, оп. 1, спр. 3.

¹⁰ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 6197, арк. 53–54.

¹¹ Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 6056.

¹² Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 6116.

¹³ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Київ, 1999. – Кн. 1. – Ч. 1, арк. 42, 43.

Освещены особенности социально-экономического развития города Киева в XIX – нач. XX в., превращение его за довольно короткое время не только на большой торгово-транзитный центр окружающего региона, а и на город, который мог стать в один ряд с западноевропейскими городами с их развитыми бытовыми службами, транспортом, коммуникациями, комфортными условиями для проживания.

Ключевые слова: городская управа; городская дума; строительное управление; градостроительство; улицы; площади; дома; архитекторы; инженеры; планы; сметы; кредиты; прибыли.

It covers the features of socio-economic development of Kyiv City in the 19 - the beginning of 20 century, its transforming not only into a large commercial and transit center of surrounding region, but to the city, which could be compared with Western European cities with their developed services, transport, communications, comfortable living conditions.

Keywords: the City Board; the City Council; the construction board; town planning; streets; squares; buildings; architects; engineers; plans; estimates; credits; the income.

УДК [930.253:94](477)

Ю. В. ОРЕЛ, Д. В. СЕРИХ*

**НОВОВІЯВЛЕНІ ЧЛЕНСЬКІ ЗНАКИ ВСЕРОСІЙСЬКИХ
АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ У ФОНДАХ ЦДІАК УКРАЇНИ¹**

Подано інформацію про нововиявлені членські знаки Всеросійських археологічних з'їздів, представлено їх опис, проаналізовано традиції карбування і використання. Вперше публікуються фотографії знаків.

Ключові слова: Всеросійський археологічний з'їзд; В. Б. Антонович; К. М. Антонович (Мельник); фалеристика.

Фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ винагороджують відкриттями і знахідками не одне покоління істориків. Грунтовних досліджень потребує спадщина наших попередників – істориків, які своєю працею створили українську національну історичну школу, зокрема В. Б. Антоновича і його дружини, видатного археолога К. М. Мельник-Антонович.

Нещодавно у фонді Антоновичів (ф. 832) виявлено п'ять членських знаків Всеросійських археологічних з'їздів, які впевнено можна назвати рідкісною колекцією, що становить інтерес для вивчення історії організації науки в дореволюційний період. У цьому фонді відклалися матеріали, пов'язані з науковою і педагогічною діяльністю Володимира Боніфатійовича Антоновича, автобіографічні записи та щоденники історика, колекція документів, зібрана вченим, а також особисті документи, наукові праці, спогади і листи його другої дружини Катерини Миколаївни Мельник-Антонович. Серед них – документи, що свідчать про внесок Катерини Миколаївни в розвиток української археології, значення її праці для організації і проведення розкопок, для подальшого консервування, збереження та вивчення отриманих матеріалів, а також про активну участь ученої у Всеросійських археологічних з'їздах у Києві (1899 р.) та Харкові (1902 р.)².

К. М. Мельник-Антонович уперше взяла участь у XI з'їзді у Києві 1899 р. Роль її в підготовці цього з'їзду була значною: проведення розкопок, складання розділу каталогу виставки та інші організаційні роботи³. Пізніше К. М. Мельник виступала з доповідями на трьох наступних

* *Орел Юлія Володимирівна* – кандидат історичних наук, провідний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДІАК України.

Серих Данило Віталійович – кандидат історичних наук, старший викладач Самарського державного університету.

Членські знаки Всеросійських археологічних з'їздів.
ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 175.

з'їздах⁴, а також брала участь в розкопках, які проводили Підготовчі комітети цих з'їздів.

Як уже зазначалося, колекція членських знаків Всеросійських археологічних з'їздів складається з п'яти примірників значків і візитної картки з типографським написом “Екатерина Николаевна Мельник” і підписом від руки з лицьового боку і звороту “Член Императорского Московского археологического общества”⁵. Заголовок справи і візитна картка свідчать про те, що членські знаки належали Катерині Миколаївні Мельник-Антонович.

Слід зазначити, що Всеросійські археологічні з'їзди проводились в різних містах Російської імперії раз на три роки. З 1869 р. по 1911 р. відбулося 15 з'їздів, причому п'ять з них в українських містах: III і XI з'їзди – у Києві (1873 і 1899 рр.), XII – у Харкові (1902 р.), XIII – у Катеринославі (1905 р.) і XIV – у Чернігові (1908 р.). Археологічні з'їзди протягом майже півстоліття були головним форумом гуманітарної науки в Російській імперії, а їх опублікована спадщина складає близько 40 томів “Трудов”⁶.

Проведення з'їздів вимагало значних організаційних зусиль і подолання складної дозвільної бюрократичної процедури. Традиції, пов'язані з проведенням з'їздів склалися поступово. Так, вже до першого з'їзду була вкарбована для кожного з його небагатьох учасників пам'ятна медаль. Майже одразу затвердився формат друкованих програм з'їздів, зразок членського білету.

Наразі немає певності в тому, що значки існували раніше V з'їзду, який відбувся в Тифлісі в 1881 р. На фотографії членів III, київського, з'їзду 1874 р. на одязі жодного з учасників не помітно характерної розетки значка⁷. У той час як багатий ілюстративний матеріал виявлено в архівах щодо V археологічного з'їзду в Тифлісі. Перш за все це кольоровий ескіз з підписом “Членский знак Пятого археологического съезда в Тифлисе” і автографом автора М. В. Султанова – члена з'їзду, відомого художника і дослідника давньої архітектури⁸. Також відомі

колективні фотографії членів V і VII з'їздів, у більшості з яких на лацкані видно прикріплені членські знаки⁹.

Виявлені у фонді Антоновичів оригінали членських знаків виготовлено до різних з'їздів: IX з'їзду у Вільно (1893 р.), XI – у Києві (1899 р.), XII – у Харкові (1902 р.), XIII – у Катеринославі (1905 р.) і XIV – у Чернігові (1908 р.). За формою і розмірами вони одноманітні – це загострена завита посередині шпилька, наверхшя якої складається з номера з'їзду римськими цифрами і великих літер кирилицею “АС” (археологический съезд) – все це в обрамленні вінка з лаврових (зліва) і дубових (справа) гілок. У порівнянні з ескізом М. В. Султанова, датованим 1881 р., помітна лише одна відмінність: на ескізі додано ще літеру “Т”, що означала місце проведення V з'їзду – Тифліс. На оригіналах значків IX–XIV з'їздів місце проведення не зазначено.

Найбільший інтерес викликає тканинна розетка, що збереглася у цій колекції на членських знаках XI (світла, ймовірно, жовта) і XIII (синя) з'їздів. На решті знаків вона не збереглася. Судячи з усього, колір розетки (а іноді поєднання двох кольорів) означав статус учасника – можливо, його приналежність до Ради і Наукового Комітету, до числа голів і секретарів відділень. На це вказують різноманітні кольори двох знаків, що представлені в цій колекції і в ескізі знаку М. В. Султанова, що має три кольори (літери всередині вінка розташовані на червоному тлі, причому номер з'їзду виділений золотим, навколо вінка ідуть послідовно мала розетка синього кольору і велика розетка білого кольору).

Гіпотеза про те, що кольори означали саме статус власника членського знаку, підтверджується фотографією членів V археологічного з'їзду в Тифлісі. Незважаючи на те, що фотографія чорно-біла, на ній видно, що на значках поєднуються різні (світлі і темні) кольори, а у голови з'їзду В. Г. Комарова знак значно більше і має три розетки, які послідовно поєднуються.

Поєднання різних кольорів і розмірів членських знаків практикувалося і на більш пізніх з'їздах. У фотоальбомі членів XI з'їзду в Києві помітно, що у більшості членів з'їзду знаки з розетками невеликого розміру, одно- і двокольорові. В той же час у голови з'їзду графині П. С. Уварової і голови Підготовчого комітету професора В. Б. Антоновича членські знаки більшого розміру¹⁰.

У критичній журнальній статті, опублікованій за результатами XI з'їзду в Києві, зазначається, що організаційний комітет “...отчеканил археологические значки и изобрел к ним розетки. Были розетки красные, были синие; были синие с белым; были и с белым, и с черным; были красные с белым и черным; были, наконец, красные с желтым”¹¹. Автор статті хотів таким чином показати, що організатори з'їзду створили забагато пишної метушні, яка не мала відношення до

науки. Проте, скепсис дописувача журналу був спростований часом – на “Труды” Київського з’їзду і до наших днів продовжують посилатися в наукових працях.

Участь українських істориків у Всеросійських археологічних з’їздах, що підтверджується і вищезгаданими членськими знаками, мала визначне значення для формування київської історичної школи, виведення української історичної науки на міжнародну арену, включення українського історичного дискурсу до міжнародного контексту.

¹ Работа выполнена при поддержке Гранта Президента России молодым ученым № МК-5404.2010.6

² ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 198, арк. 5.

³ Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. / под. ред. П. С. Уваровой, С. С. Слуцкого. – Т. I. – Москва, 1901. – С. 479–576; Каталог Выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета Св. Владимира). – Киев, 1899; и др.

⁴ Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 гг. // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. / под. ред. П. С. Уваровой. – т. I. – Москва, 1905. – С. 673–743; и др.

⁵ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 175.

⁶ Серых Д. В. Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки во второй половине XIX – начале XX вв. Автореф. ... канд. ист. наук. – Ижевск, 2006.

⁷ Антонович В. Третий археологический съезд в Киеве 1874 г. // Киевская старина. – № 8. Август, 1899. – С. I–XIV.

⁸ Отдел письменных источников Государственного исторического музея (Москва), ф. 17, оп. 3, д. 9, л. 3.

⁹ ОПИ ГИМ, ф. 17, оп. 3, д. 9, л. 1; Фотоархив Научного архива Института истории материальной культуры Российской Академии наук (С.-Петербург), ед. хр. F51-89; Q697.1.

¹⁰ Археологический съезд. Киев 1–20 августа 1899 г. Фотогравюра С. В. Кульженко. Киев // Государственная публичная историческая библиотека России, ИБ № 323201.

¹¹ Недолин А. О. XI Археологический съезд в Киеве // Жизнь. – Т. X. – 1899. – С. 298.

Представлена информация о нововыявленных членских знаках Всероссийских археологических съездов, их описание, проанализированы традиции чеканки и использования. Впервые публикуются фотографии знаков.

Ключевые слова: Всероссийский археологический съезд; В. Б. Антонович; Е. Н. Антонович (Мельник); фалеристика.

There is given the information about the new discovered member signs of the All-Russian Archaeological Congresses, its description, analyzed the traditions of its chasing and using. There are published the signs pictures for the first time in the article.

Keywords: All-Russian Archaeological Congress; V. B. Antonovych; K. M. Antonovych (Melnik); faleristics.

УДК 930.25(477)"1991/2011"

М. М. ЛЕГКОСТУП*

**СКАРБНИЦЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

(до 20-ї річниці створення ЦДАГО України)

подається стисла інформація про створення та основні напрями діяльності, проблеми і здобутки сьогодення Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Ключові слова: ЦДАГО України; архів ЦК Компартії України; партійні архіви; Національний архівний фонд; ретроспективна інформація.

У жовтні 2011 р. Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) святкує ювілейну дату. Його двадцятилітня історія нерозривно пов'язана з історією становлення незалежності України, адже демократичні процеси кінця 1980-х років стали не лише державотворчими, але й мали безпосередній вплив на реформування архівної галузі країни.

Одним із важливих кроків у напрямку лібералізації архівів став Указ Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р. "Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України". Як наслідок, наказом Головархіву України від 28 серпня 1991 р. всі документи архівів та поточного діловодства комітетів і установ Компартії України були передані на державне зберігання.

25 жовтня 1991 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про створення на базі колишнього архіву ЦК Компартії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

З появою на архівних теренах такої установи, як ЦДАГО України, склалися сприятливі умови для накопичення та збереження документів великого розмаїття сучасних політичних партій, громадських об'єднань та рухів, що стало важливим джерелом для дослідження становлення

* *Легкоступ Майя Миколаївна* – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАГО України.

КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ**ПОСТАНОВА**

від 25 жовтня 1991 р. № 290

Київ

Про створення Центрального державного архіву громадських об'єднань України

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р. "Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України" Кабінет Міністрів України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Створити Центральний державний архів громадських об'єднань України на базі колишнього архіву ЦК Компартії України, підпорядкувавши його Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України.

Доручити Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України визначити його структуру і штати.

2. Міністерству фінансів України виділити Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України на ІІІ квартал 1991 р. 174 тис. крб. для утримання Центрального державного архіву громадських об'єднань України за рахунок коштів, скорочених по Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України відповідно до Програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану.

3. Міністерству фінансів України забезпечити фінансування архівів, що перейшли відповідно до вищезазначеного Указу Президії Верховної Ради України в підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України.

Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 1991 р.
"Про створення Центрального державного архіву громадських об'єднань України".
ЦДАГО України, ф. 264, оп. 1, спр. 2, арк. 89.

Документи сучасних політичних партій і громадських об'єднань, передані на державне зберігання до ЦДАГО України.

української державності, суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя країни пострадянського періоду.

Вже в перше десятиліття свого існування в ЦДАГО України формується новий документальний масив – фонди сучасних політичних партій. На державне зберігання до архіву надійшли документи громадського об'єднання (згодом – політична партія) “Народний Рух України”, Української республіканської партії, Демократичної партії України.

З часом робота в напрямку комплектування архіву документами політичних партій,

громадських об'єднань та рухів активізувалася. Архів започаткував систематичне проведення круглих столів та семінарів з представниками діловодних служб політичних партій та громадських об'єднань, постійно надає їм науково-методичну допомогу з питань організації діловодства і формування поточних архівів. Невдовзі фонди архіву поповнили Ліберальна партія України, Соціалістична партія України, Республіканська Християнська партія України, Українська республіканська партія “Собор”, партія “Реформи і порядок”, Українська Гельсінська Спілка, Національна Рада жінок України та ін. Серед документів, переданих до архіву, – матеріали установчих з'їздів, програми, статuti, свідоцтва про реєстрацію, постанови та ухвали центральних органів, документи обласних, районних і міських організацій, агітаційні передвиборчі матеріали, друковані видання тощо.

Щоправда, під час роботи з потенційними фондоутворювачами працівники архіву часто стикаються з низкою проблем, пов'язаних, перш за все, з протиріччями в чинному законодавстві. Одним із кроків до врегулювання неузгодженостей між законодавчими актами, що регламентують діяльність ЦДАГО України і політичних партій та громадських об'єднань, стало напрацювання архівом пропозицій щодо внесення змін до Законів України “Про політичні партії” та “Про громадські об'єднання”, ухвалення яких значно сприятиме поліпшенню співпраці, забезпечить збереження надзвичайно цінних, а подекуди унікальних документів із суспільно-політичної історії України.

Разом з тим перед колективом ЦДАГО України стоїть таке важливе завдання, як забезпечення збереженості та облік наявних в архіві документів. Відповідно до пріоритетних завдань, визначених при створенні ЦДАГО України, вже у 1995 р. було завершено описування і упорядкування понад 12 тис. документів поточного діловодства ЦК КПУ, отриманих в екстреному порядку в 1991 р. А в 1999 р. проведено суцільне перевірення наявності та стану документів, що зберігаються в архіві.

Нині джерельний комплекс ЦДАГО України налічує 200 фондів, понад 285 тис. одиниць зберігання. Працівники архіву здійснюють велику роботу із перевіряння наявності, обліку, реставрації та ремонту, опрацювання, відновлення згасаючих текстів, створення страхового фонду на документи та фонду користування ними.

Така робота дозволяє забезпечити доступ громадян до інформації документів, використання їх для наукових пошуків, виставкової, видавничої діяльності тощо.

Вагомим досягненням ЦДАГО України у розширенні доступу до архівної спадщини стало розсекречення документів, що перебували на таємному зберіганні. Остаточний етап цих робіт завершився у 2005 р., коли спеціально створеною за наказом Держкомархіву України комісією було переглянуто 45 020 документів у 416 справах. Це – протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них (“Окрема папка”). В результаті було введено до вільного обігу всі документи, які колись мали гриф “Таємно” чи “Цілком таємно”.

Ще одним важливим напрямом роботи архіву, який сьогодні набирає обертів і вже має значні результати, є популяризація та всебічне використання інформації документів. Щороку з документами архіву працює понад 500 дослідників, яким видається більш ніж 10 тис. одиниць зберігання. Архів проводить значну роботу щодо сприяння захисту соціальних прав громадян, щороку надаючи їм майже тисячу довідок соціально-правового й тематичного характеру.

Плідною є і науково-видавнича та науково-дослідна діяльність архіву, в доробку якого є праці з актуальних проблем історії України ХХ століття, в основу яких лягли унікальні документи з фондів ЦДАГО України. Серед них – науково-довідкові видання “Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)” (К., 2001), “Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991 рр.)” (К., 2005); збірники документів “Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма” (К., 2002), “Українська політична еміграція 1919–1945” (К., 2008), “Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу” (К., 2008), “Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України” (К., 2009); монографічні дослідження “Збройний

Відкриття виставки “Чорнобильська трагедія та її відлуння”.
 Справа наліво: Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург,
 директор Центрального державного архіву громадських об’єднань України
 В. С. Лозицький, в. о. директора Національного архіву
 Республіки Білорусь М. К. Рудаковський, заступник директора
 Державного архіву Російської Федерації О. А. Козлова.
ЦДАГО України, 26 квітня 2011 р.

чин українських націоналістів. 1920–1956” (К., 2005), “Війна без пощади і милосердя” (К., 2005) та багато інших.

В останні роки ЦДАГО України широко використовує таку форму інформування громадськості про Національний архівний фонд, як документальні виставки, що викликають жвавий інтерес науковців і громадськості. Зокрема, великий суспільний резонанс мала республіканська документальна виставка, присвячена 20-й річниці Народного Руху України, де були репрезентовані оригінальні документи, що висвітлюють створення та діяльність найбільшої в радянській Україні опозиційної організації кінця 1980-х рр.

Непересічною подією у сфері оприлюднення архівної інформації та міжнародної співпраці стала спільна українсько-російсько-білоруська документальна виставка “Чорнобильська трагедія та її відлуння”, присвячена 25-й річниці аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Вперше експонувались маловідомі документи і фотоматеріали, що відображають хроніку катастрофи на Чорнобильській АЕС та ліквідацію її наслідків, які дають можливість об’єктивно оцінити квітневі події 1986 року.

Систематичне проведення таких суспільно-значущих акцій, які ставлять за мету висвітлення актуальних і почасти дискусійних проблем історії України ХХ ст., є дієвою формою реалізації одного із провідних напрямів діяльності архіву – інформування громадськості про ретроспективний документальний ресурс країни.

Важливим є також впровадження нових інформаційних технологій задля популяризації документальної спадщини. З 2010 р. архів має власний веб-сайт, на якому представлені виставки документів он-лайн: “Народний рух України. До 20-ї річниці створення”, “Профспілковий рух в Україні”, “Великому Кобзареві присвячується. До 150-х роковин Тараса Шевченка”, “До 20-річчя незалежності України” тощо.

Це лише невеличкі штрихи історії та основних напрямів діяльності ЦДАГО України нинішньої. Головним є те, що архів як єдина державна архівна установа виконує основну місію – збереження та поповнення Національного архівного фонду документами політичних партій та громадських об’єднань, які є цінним джерелом історії нашої держави.

Та не менш цінним надбанням Центрального державного архіву громадських об’єднань України за час його існування є колектив архівістів-однодумців, яких об’єднує високий рівень професійної підготовки та відданість своїй справі. На чолі ЦДАГО України в різний час стояли справжні корифеї архівної справи – Р. Я. Пиріг, Б. В. Іваненко. Нині архівною установою керує В. С. Лозицький. В ньому працювали відомі архівісти-історики – В. І. Власенко, Т. Т. Гриценко, А. В. Кентій, І. Л. Комарова, Н. В. Маковська, А. А. Соловйова, Д. С. Щедрина та багато-багато інших. Закладені ними традиції стали запорукою ефективного, успішного розвитку архіву, здійснення основних його функцій – формування, збереження та використання Національного архівного фонду України.

Представлена краткая информация о создании и основных направлениях деятельности, проблемах и достижениях Центрального государственного архива общественных объединений Украины.

Ключевые слова: ЦГАОО Украины; архив ЦК Компартии Украины; партийные архивы; Национальный архивный фонд; ретроспективная информация.

There is given the concentrated information on the establishment and main directions of activity, problems and achievements of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Keywords: Central State Archives of Public Organizations of Ukraine; the Archives of Central Committee of Communists Party of Ukraine; Party archives; National Archival Fond; retrospective information.

УДК 930.25(477.5)"17/18"

Н. О. ЛЕМІШ*

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Розглянуто основні принципи організації та нормативно-правової регламентації архівної справи в Лівобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст.; визначено чинники, що впливали на стан збереження та використання архівних документів.

Ключові слова: архівна справа; організація діловодства; законодавчі акти; приватні та державні архіви.

Історія архівної справи – один з основних напрямів сучасних архівознавчих досліджень. Особливості організації архівної справи¹ в різних регіонах України (Лівобережжя, Правобережжя, західні та південні регіони) у XVIII – першій половині XIX ст. зумовлювалися тогочасним адміністративно-політичним устроєм держави та станом нормативно-правової регламентації цієї галузі.

Обраний для дослідження період є часом формування та реорганізації в Лівобережній Україні адміністративно-територіального устрою – від полково-сотенного до губернського. Чернігівщина в період XVIII – першої половини XIX ст. пройшла саме таких шлях.

Організація архівної справи за цих хронологічних меж зазначеного регіону умовно об'єднана назвою, що носила ця територія з кінця XVIII ст. Адже лише в другій половині XVIII ст. (1781 р.) було створено Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва², визначено Чернігів “губернским городом” та приписано його до “Малороссийской губернии, в число уездных городов” (1796 р.)³. Створення губерній замість намісництв відбулося за наказом Павла I від 30 листопада 1796 р. “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядком”⁴.

У першій половині XIX ст. продовжувався процес інкорпорації Лівобережної України в державну структуру Російської імперії шляхом повсякчасного уведення загальноімперських правил регіонального устрою, зміни способів керування, перегляду повноважень, наданих місцевим чиновникам.

* *Леміш Наталія Олександрівна* – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Конотопського інституту Сумського державного університету.

Визнання в політиці Російської імперії пріоритету на ліквідацію відмінностей в соціальному та адміністративному устрої Лівобережної України від центральних регіонів Російської імперії визначило й вибір важелів керування таким регіоном – генерал-губернаторська форма управління порубіжною територією з “особливим статусом”.

Для аналізу організації архівної справи в Лівобережній Україні обрано досить широке коло архівів як приватних (фамільних, монастирських, церковних), так і державних (архіви адміністративних установ рівня губернії).

Мету цієї статті вбачаємо в розкритті стану зберігання документів у приватних архівних зібраннях та державних архівах, створених у результаті діяльності адміністративних установ; з’ясуванні недостатньо досліджених донині питань щодо принципів організації архівної справи; нормативно-правового регулювання діяльності архівів та процесу зберігання, відбору й знищення архівних документів.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: визначити стан дослідження організації архівної справи в Лівобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст.; розглянути основні види архівних установ та проаналізувати їх діяльність; дати характеристику основним законодавчим актам, що удосконалювали існування архівів та роботу з архівними документами; виявити причини негативного стану архівної справи у середині XIX ст. на досліджуваній території.

Запровадження до широкого обігу в Росії термінів “архів”, “бумагохранилище” (у значенні сховища) та “архіваріус” (хранителя письмових актів діяльності державних установ з вирішених справ) відбулося за часів правління Петра I. Саме він, як зазначає М.П. Лихачов, видав першим *“розпорядження по архівній частині з формування та зберігання документів”*⁵.

Від початку XIX ст. відомо кілька проектів реформування архівної справи в Росії – проект Г. А. Розенкампа⁶, М. В. Калачова⁷ та Д. Я. Самоквасова⁸. Проблема стану збереженості архівних документів у різних губерніях, згадуючи в тому числі й Чернігівську, піднімає Д. Я. Самоквасов. У своєму дослідженні “Архивное дело в России” керівник Московського архіву Міністерства юстиції розкриває досить широку історію російського архівного законодавства, починаючи з епохи наказів та завершуючи сучасними для автора часами – кінцем XIX ст., наголошуючи на зв’язку формування та розвитку архівної законодавчої бази з часом запровадження “письмового діловодства в судово-адміністративних установах”⁹.

Питання, пов’язані безпосередньо з практикою роботи з архівними документами, розглядає В. М. Вельдбрехт в окремому розділі “О хранении дел” свого “руководства”. Автор досить ретельно наводить опис операцій, пов’язаних з організацією роботи з документами, що направляються на зберігання до архівів¹⁰.

Опис роботи архівів досліджуваного періоду за результатами аналізу тогочасної законодавчої бази знаходимо у навчальному посібнику за ред. Я. З. Лівшица, В. А. Цикуліна¹¹.

Організацію роботи щодо упорядкування архівних документів досліджуваного періоду на рівні держави було розпочато в кінці XIX ст. Адже саме в цей період у Чернігові було сконцентровано основні “архівні багатства”¹². З метою налагодження архівної справи в губернії в 1896 р. започаткувала роботу Чернігівська вчена археографічна комісія, основним завданням якої було не тільки зосередження та збереження найбільш цінних в історичному відношенні архівних документів, а й публікація у власних періодичних виданнях документальних матеріалів і наукових досліджень. У “Путівнику” Державного архіву Чернігівської області наведено низку прізвищ дослідників, які безпосередньо брали участь в упорядкуванні архівних матеріалів й були членами археографічної комісії. Однак слід зауважити, що вагомий внесок у розвиток цієї справи вніс також і М. М. Плохінський, ім’я якого не згадується у цьому ж “Путівнику”¹³.

У 1898 р. М. М. Плохінський був направлений Московським археологічним товариством до Чернігівської губернії “для ознакомлення с архивами Черниговской губернии”. Дослідник відвідав більше двадцяти архівів і присвятив розкриттю стану зберігання документів у приватних архівних зібраннях та державних архівах дослідження “Архивы Черниговской губернии”¹⁴. Цінність цієї праці полягає, перш за все, в тому, що матеріал, зібраний дослідником, висвітлює не тільки питання кількості існуючих на той час у Чернігівській губернії архівів, але й дає уявлення про стан зберігання в них документів, історію того чи іншого “бумагохранилища”. М. М. Плохінський ставив собі за мету скласти описи оглянутих ним архівів. Крім таких описів автор вносить до своєї праці й низку копій документів, що мають історичну цінність, особливо в наш час. Адже лише незначна кількість архівних документів часів XVIII ст. збереглася до сьогодні у фондах Державного архіву Чернігівської області¹⁵. Завдяки згаданій праці дізнаємося, яким чином зберігалися документи в установах Лівобережної України саме з XVIII ст.

М. М. Плохінський зупиняється на аналізі стану зберігання архівних документів, починаючи з XVIII ст., у різних установах, окремо розглядаючи приватні (фамільні, монастирські, церковні) та “казённые бумагохранилища”. Так, документи архіву Глухівського Петропавлівського монастиря зберігалися в “рухольній” (комірчині, де знаходилися одяг та взуття монахів) на полицях у “в’язках” з написами щодо змісту документів, які в них знаходилися. У Чернігівському П’ятницькому монастирі архівні документи зберігалися в окремо відведеній для цього шафі в приміщенні церкви. У Троїцько-Ільїнському монастирі архів знаходився в ризниці та бібліотеці. Особливий інтерес становить

архів Єлецького монастиря. Як зазначає М. М. Плохінський, саме в цьому монастирі на початок XVIII ст. було створено один із перших систематичних каталогів архівних документів та поділено їх не просто за тематичними “в’язками”, а згруповано у справи: політичного, адміністративного, поліцейського, медичного та судового характеру¹⁶. Що стосувалося зберігання архівних документів при церквах, то певної системності в цій роботі автором не виявлено. Наприклад, архів Глухівської соборної церкви Св. Трійці розміщувався в темній комірчині церковної будівлі: *“бумаги и документы этого архива в беспорядке: дела и разные книги, хотя и уложены на полках, но без всякой системы”*¹⁷.

Зміни в організації архівної справи в Лівобережній Україні почали відбуватися в першій половині XIX ст. у зв’язку з реформуванням та реорганізацією всього державного управління.

У законодавчих актах цього періоду особлива увага приділялась організації підготовки та оформленню документів, що передавалися до архівів. Зазначалося, що справи, які здавалися до архівів, *“должны быть содержимы в надлежащей исправности и порядке”*¹⁸.

Сенат та правлячі імператори впроваджують ряд законодавчих актів, що мали на меті збереження архівних матеріалів в інтересах держави, науки та окремих зацікавлених осіб шляхом створення таких архівних сховищ, керування якими здійснював би безпосередньо Сенат. Це був Петербурзький та Московський державні старих справ архіви та Московський вотчинний та розрядний архіви, а також провінційні архіви – губернських правлінь, казенних палат, палати суду та управи, що теж підлягали контролю з боку Сенату, який у ті часи був єдиним уповноваженим органом управління країною.

Сенат як законодавчий орган, а міністерства як новостворені органи управління мали дещо подібні повноваження щодо законотворення та звітності перед імператором. Сенат продовжував видавати укази, а міністерства – маніфести, “циркулярные предписания”, “предложения”, “положения”, які теж підкріплювалися “высочайшей волей” імператора. Такі “тимчасові регламенти” міністерств, наприклад, щодо архівної служби, інколи суперечили самим указами Сенату і принципами архівного законодавства епохи Петра I та Катерини II. Підтвердженням таких двозначних дій обох гілок вищих державних органів влади імперії є законодавчі акти першої чверті XIX ст. Законодавчі акти Сенату продовжували бути направленими на централізацію архівної системи імперії. Так, протягом 20–30-х років XIX ст. правлячим Сенатом було видано низку указів щодо зберігання справ у архівах, що виражали собою усвідомлення державної ваги та наукової цінності якомога повнішого збереження архівних матеріалів:

*Об урядочени архива Канцелярии Черниговского гражданского губернатора, 1838 г., 31 арк.*¹⁹

*О разборе присутственными местами подлежащих им дел, 1839 г., 4 арк.*²⁰

*О приеме на службу в архив чиновников, 1845 г., 4 арк.*²¹

*О порядке упорядочения архивных дел, подлежащих хранению и уничтожению, 1853 г., 44 арк.*²²

*Дело о порядке делопроизводства в Черниговском губернском правлении, 30 янв. – 28 март., 1845 г., 565 арк.*²³

Протягом другої чверті XIX ст. контроль над архівними службами переходить від Сенату до Комітету міністрів. З'являється безліч “сховищ паперового діловодства” при канцеляріях новостворених адміністративних установ, що поступово призводило до збільшення та неупорядкованості документів, що в них зберігалися²⁴. Саме за таких причин у другій чверті XIX ст. Комітетом міністрів, указами “його імператорської величності” й відповідно генерал-губернаторами та цивільними губернаторами на місцях було видано низку “предписаний”, які, поперше, мали на меті перегляд та упорядкування архівних справ за різні часові періоди, а по-друге, визначали правила щодо їх знищення.

Слід зауважити, що знищення архівних документів було врегульовано на законодавчому рівні лише у 40–50-х роках XIX ст. У 1830-і ж роки, як показує проведений аналіз нормативної бази вищих органів влади та фондів Державного архіву Чернігівської області, відбувалися спроби упорядкувати архівні справи шляхом їх можливої систематизації, а не знищення, продажу на сировину. Зберігання справ, як зазначав В.М. Вельдбрехт, відбувалося двома способами: “производителями”, та “в архивах”. До справ, що знаходяться в “производстве”, відносяться ті, що сформувалися протягом трьох останніх років, внесені до “настоельного” реєстру, є завершеними, але не переданими до архіву, “так, как дела сдаются производителями в архив не каждое отдельно, а по годам”²⁵.

Для зберігання справ при адміністративних установах Чернігівської губернії (Чернігівському губернському правлінні та Канцелярії чернігівського цивільного губернатора) існували архіви, які поділялися на “текущие” та “окончательные”. Загальну характеристику цих видів архівів знаходимо в “Учреждении губернских правлений”²⁶. “Текущий” архів за даним законодавчим актом складала документи, які необхідні були “для справок и соображений по текущему производству дел” (ст. 58), а архів “окончательный” складала справи “не подлежащие более решению и исполнению” (ст. 59). Слід зауважити, що цей акт чи не найпершим регламентував роботу архівів як окремих одиниць у структурі канцелярій та інших “присутственных” місць, виокремлюючи при цьому такий розділ: “Архивы при канцеляриях губернских, уездных и городских присутственных мест”, “Архивы губернских правлений” (розділ I, глава II, отд. 1, 10)²⁷.

Під час передачі справ до архіву Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівське губернське правління, наприклад, використовували описи (“Опись книгам и делам, которые предполагаются к отправлению в архив”) в табличній формі, що містила таку інформацію: 1) “№ книги”; 2) “архивный номер”; 3) “содержание дела и книг”; 3) “число листов”.

Зважаючи на прийняття різного роду нормативних документів, що стосувалися організації архівної справи, саме питання стану описування архівних справ та їх упорядкованості в першій половині XIX ст. залишалось одним з найменш вирішених та організованих. Про такий незадовільний стан зберігання документів згадує М.І. Жуков – військовий генерал-губернатор Малоросійського генерал-губернаторства – в “предписании” до Чернігівського губернського правління від 11 вересня 1838 р. “Об упорядочении Архива Канцелярии губернатора”. Звертаючись до правителя Канцелярії чернігівського цивільного губернатора Ференса, генерал-губернатор просить звернути увагу на стан документів, що були створені ще за інших правителів Канцелярії й знаходяться *“в совершенном беспорядке в Канцелярии, а другие – в губернском Архиве не только без описей и алфавитов, но нешитыми и даже неразобранными по годам”*, та наказує *“забрать из архива 500 связок таких бумаг, которые в оный издаваемы и находятся там в беспорядке”*. До документів, які направлялися на перевірку та доопрацювання, були віднесені такі, що створювалися ще в тогочасній Малоросійській губернії, починаючи з 1780 до 1804 р. Саме ці документи, як зазначає в “предписании” М.І. Жуков, були здані до архіву лише за одним тальки описом та *“лежали в сыром месте, пришли в гнилость”*. Але сама Канцелярія чернігівського цивільного губернатора орендувала невелике приміщення, тому не мала змоги зберігати велику кількість документів чи брати їх з архіву для доопрацювання, тому генерал-губернатор дозволяє архіваріусу *“принимать дела систематически по мере привода их в порядок”*²⁸.

Такий стан організації архівної справи є типовим не лише для Чернігівської губернії – схожою ситуація була в усій імперії. Уже в першій чверті XIX ст., як зазначає Д.Я. Самоквасов, безлад у роботі канцелярій чинних установ, посилювався до стану, що характеризувався указом Сенату від 11 листопада 1820 р. як “упущения”, серед яких найвагомішим було *“чрезвычайное небрежение о сохранении и целости дел, книг и реестров, содержащихся в архивах...”*²⁹.

Причини негативної ситуації щодо зберігання архівних документів слід шукати, починаючи від часів законодавчого оформлення самих архівних установ – від початку XVIII ст. до середини XIX ст. Саме за цей період архіви пройшли шлях від централізації до децентралізації, яка призвела до неконтрольованості зберігання архівних документів з боку органів державної влади.

Що стосується збереження та систематизації архівних документів Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівського губернського правління, то саме “предписание”, видане військовим губернатором Малоросійського генерал-губернаторства М.І. Жуковим на основі указу імператора, датоване 11 вересня 1838 р., дало можливість визначити стан збереженості та умови зберігання таких документів у цілому. За цим “предписанием” генерал-губернатор наказує упорядкувати архівні документи, починаючи від 1780-го р. до 1838 р. включно, а саме:

перевірити нумерацію та скріплення аркушів у справах, а також “проверить их по описи”;

“дела 1780–1798 гг. ...оставить по-прежнему для хранения в архиве”;

“бумаги ветхие, пришедшие в гнилость собирать в одно место, подавать об них рапорт к надлежащему тогда по суждению к определению”;

здавати перевірені архівні документи тільки після надання “об оных предварительно губернскому правлению описи и не прежде приступать к самой сдаче”³⁰.

Цей розпорядчий документ позитивно вплинув на організацію роботи з архівними документами в архівних підрозділах Чернігівської губернії, про що свідчить рапорт колезького реєстратора Маллеревського щодо упорядкування архівних документів у Канцелярії чернігівського цивільного губернатора. За одинадцять років (з 1828 по 1838 рр.) колезький реєстратор звітує за “12 описям, по коим сданы в Губернский архив 24106 дел и 116 томов: указов, предписаний, реестров и других книг, докладывая, что на всех этих описях учинены архивариусу им в прием всех дел ихних надлежащие росписи”³¹. Можливо, саме завдяки згаданим документам, маємо змогу нині працювати зі збереженими у великому обсязі фондами, починаючи з кінця XVIII ст.

Ситуація щодо упорядкування (“разбора”) архівних справ докорінно змінюється у 40–50-х р. XIX ст. Указом від 2 січня 1845 р. “Учреждения для губернских правлений”, а на його основі й указу безпосередньо Чернігівському губернському правлінню від 16 березня 1845 р. від імені “його імператорської величності”, уперше за часи існування архівів як державних установ було дозволено знищення документів або їх продаж на паперові фабрики³². У § 299–300 зазначеного законодавчого акта наводиться перелік справ, які підлягають знищенню через 10 років, та пояснюється сам механізм їх знищення. До них віднесено за “Учреждением...” такі чотири їх види:

- 1) “все производства ревизионного стола”;
- 2) “запросы и справки по объявляемым распоряжений других мест”;
- 3) “все наряды ведомостей (за исключением журналов по установлению цен и такс)”;

4) “формуляры чиновников за исключением отслуживших собственно по правлению”³³.

Але список, наведений в “Учреждении...”, не був досконалим, й знищенню підлягали документи важливого державного значення. На такі висновки нашої аналіз низки нормативних документів пізнішого часу, що конкретизують питання видів номіналів архівних документів, які не мають підлягати знищенню. Але згадані укази та “циркулярные предписания” починають з’являтися майже через десять років після набуття чинності “Учреждения...”. А саме:

“циркулярные предписания” Міністерства внутрішніх справ:

“Описание трёх родов архивных дел, которые не должны лежать уничтожению” (від 9 грудня 1852 р. № 189);

“дополнения к циркуляру” “О распространении циркулярного предписания и на архивные дела городских дум и квартирных комиссий” (від 5 березня 1853 р. № 51);

“циркулярное предписание” в доповнення до циркулярів № 189, 51 “О порядке разбора старых архивных дел в уездных присутственных местах” (від 6 вересня 1854 р. № 140);

“предписания” Малоросійського військового генерал-губернатора та Чернігівського цивільного губернатора: “О порядке упорядочения архивных дел, подлежащих хранению и уничтожению” (від 6 жовтня 1854 р. № 16632)³⁴.

Зазначені факти свідчать про невизначено велику кількість архівних документів, що були знищені протягом десятиріччя до прийняття згаданих нормативів. Підтвердження такого негативного факту знаходимо у особистому зверненні до Малоросійського військового губернатора та до Чернігівського цивільного губернатора тогочасного міністра внутрішніх справ Д. Г. Бібікова: *“среди дел, что были представлены на уничтожение, оказывается, что в описи нередко включаются такие дела, которые именно предписано хранить в архиве”*. Серед причин недбалого ставлення до виконання норм закону, міністр також називає винними *“губернское начальство, которое не подвергает большею частью описи надлежащему рассмотрению и, передавая их в министерство, удостоверяет только, что к уничтожению дел по заключениям комиссий нет препятствий”* (звернення міністра внутрішніх справ до генерал-губернатора Малоросійської губернії від 5 листопада 1854 р. № 180)³⁵.

Не менш вагомою причиною масового знищення архівних документів є також некомпетентність чиновників на місцях та недосконалість самих нормативних документів. Наприклад, у рапорті до Чернігівського губернського правління “гласного секретаря” Григорія Зиміна Контотопської міської думи, що звертається з проханням пояснити, як потрібно вчиняти з *“денежными книгами – ... повергнуть продаже или*

уничтожению, нежели оные к числу подлежащих к уничтожению не подлежат ?”, чітко виявляється така причина³⁶.

У другій половині XIX ст. Чернігівське губернське правління та Канцелярія чернігівського цивільного губернатора мали один спільний архів, яким опікувалась Історико-філологічне товариство при Імператорському Харківському університеті³⁷.

Отже, у XVIII – першій половині XIX ст. організація архівної справи на території Лівобережної України зазнає реорганізації через зміну нормативної бази та органів управління. Сенат, втрачаючи значення вищого органу правлячої влади, передає певні повноваження новоствореним міністерствам. Контроль за діяльністю архівних установ стає більш бюрократизованим. Нормативно-правова неврегульованість питань архівного збереження документів призвела до знищення значної кількості документів державної та загальної історичної ваги.

¹ Під архівною справою розуміємо “галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, організаційні, правові технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних та фізичних осіб, пов’язані з нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням відомостей, що містяться в них”: Архівознавство : підручник / редкол.: Я.С. Калакура [та ін.]. – К., 1998. – С. 13.

² Указ “Об учреждении Губерний и о расписании к ним городов” от 18 декабря 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830 – Т. 4, № 2218. – С. 436.

³ Указ “Об учреждении Губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской и Белорусских: Могилевской и Витебской” // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 27, № 20162. – С. 59.

⁴ Указ “О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядком” от 30 ноября 1796 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 24, № 17594. – С. 212.

⁵ Лихачев Н. П. Дипломатика : из лекций, читанных в Санкт-Петербургском Археологическом институте / Н. П. Лихачев. – СПб., 1901. – С. 76.

⁶ Макаров А. Н. Проект архивной реформы бар. Г. А. Розенкампа (1820 г.) / А. Н. Макаров // Исторический архив. – Пг., 1919. – Кн. 1.

⁷ Калачов Н. В. Архивы, их государственное значение, состав и устройство / Н. В. Калачов // Сборник государственных знаний. – Т. 4. – СПб.: Изд-во Д. Е. Кожанчикова, 1877. – С. 181–219.

⁸ Самоквасов Д. Я. Архивное дело в России / Д. Я. Самоквасов. – М., 1902. – Кн. 1. – 140 с.

⁹ Там само. – С. 1.

¹⁰ Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. – СПб., 1854. – 122 с.

¹¹ История делопроизводства в СССР : учеб. пособие / под ред. Я. З. Лившица, В.А. Цикулина. – М. : МГИАИ, 1974. – 170 с.

¹² Державний архів Чернігівської області : анотов. реєстр описів. – Чернігів : Деснян. правда, 2005. – Т. 1, ч. 1: Фонди дорадянського періоду. – 408 с.

¹³ Державний архів Чернігівської області : путівник. – Чернігів : Деснян. правда, 2001. – 600 с.

¹⁴ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии / М. М. Плохинский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1899. – С. 5.

¹⁵ Державний архів Чернігівської області : путівник. – Чернігів : Деснян. правда, 2001. – 600 с.

¹⁶ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии / М. М. Плохинский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1899. – С. 57.

¹⁷ Там само. – С. 75.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 5932, арк 31.

²⁰ Там само, спр. 6786, арк 4.

²¹ Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 175, арк 4.

²² Там само, спр. 442, арк 44.

²³ Там само, спр. 838, арк 565.

²⁴ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии / М. М. Плохинский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1899. – С. 75.

²⁵ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. – СПб., 1854. – С. 67.

²⁶ Высочайше утвержденное учреждение Губернских правлений от 2 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб., 1846. – Т. 20, №18580. – С. 70.

²⁷ Там само.

²⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 5932, арк. 2.

²⁹ *Самоковасов Д. Я.* Архивное дело в России / Д. Я. Самоковасов. – М., 1902. – Кн. 1. – С. 25.

³⁰ Держархів Чернігівської обл., ф.128, оп. 1, спр. 5932, арк. 2.

³¹ Там само, арк. 5.

³² Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 838, арк. 25–27.

³³ Там само, арк. 26.

³⁴ Там само, спр. 442, арк. 16, 23, 33.

³⁵ Там само, арк. 34.

³⁶ Там само, арк. 28.

³⁷ Державний архів Чернігівської області : путівник. – Чернігів : Деснян. правда, 2001. – С. 118.

Рассмотрены основные принципы организации и нормативно-правовой регламентации архивного дела в Левобережной Украине первой половины XIX в.; определены те основополагающие, которые влияли на состояние хранения и использования архивных документов.

Ключевые слова: архивное дело; организация делопроизводства; законодательные акты; органы государственной власти; административные учреждения.

The article deals with the basic principles of organization and legal regulation of archives in Left Bank Ukraine 18th – in the first half of the 19th c. and the factors affecting the state of keeping and using archival documents.

Keywords: organization of archives; organization of record keeping; the legislation; the public authorities; administrative institutions.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК [930.2:94](477)"1917/1921"

Р. Я. ПИРІГ*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ**

Висвітлюються тематичні інформаційні можливості такого важливого виду історичних джерел, як документальні публікації. Охарактеризовані основні масиви оприлюднених документів і матеріалів українських державних утворень радянського походження, а також археографічні напрацювання української діаспори.

Ключові слова: документи; матеріали; публікація; збірник; видання; акти; археографія.

Життєдіяльність українських державних утворень відображена насамперед у законодавчих та розпорядчих документах їх вищих органів. Найважливіші з них оперативно видавалися окремими випусками. Зокрема, це закони Центральної Ради про восьмигодинний робочий день, громадянство УНР, національно-персональну автономію, тимчасовий земельний закон та інші. Народне міністерство земельних прав видало спеціальний тематичний збірник законів, обіжників, розпоряджень¹. Міністерство внутрішніх справ також публікувало добірки розпоряджень уряду УНР², а на початку 1918р. видало брошуру “Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів”, до якої увійшли закони, інформаційні матеріали, біографічні відомості про членів УЦР³.

Аналогічна практика оприлюднення офіційних документів збереглася й в Українській Державі. Поряд з публікаціями у “Державному вістнику” найважливіші законодавчі акти виходили окремими випусками. Насамперед це закони про земельну реформу, продовольчу справу, оподаткування, громадянство, вибори органів місцевого самоврядування тощо. Добірки законів видавалися й у регіонах. Наймасштабніша з них була укладена у Харкові – “Извлечение законов из “Государственного вестника” обсягом 264 с.⁴

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

** Продовження. Початок див. “Архіви України”. – 2011. – № 1. – С. 108–122; № 4. – С. 132–145.

Директорія УНР також практикувала видання окремих законів: про додаткове наділення землею козаків армії УНР, про державний податок, про єврейське громадське самоврядування та інші. Систематична публікація законодавчих актів УНР велася у “Вістнику державних законів”. Упродовж 1919 р. вийшло 9 випусків⁵.

Вже під час революції робилися спроби комплексного видання державних актових документів. Зокрема, відомий український діяч О. Саліковський у 1919 р. впорядкував збірник “Нова Україна: шлях нашої державності”, до якого увійшли універсали Центральної Ради, Конституція УНР, Грамота гетьмана П. Скоропадського та Закони про тимчасовий державний устрій України, Акт злуки, матеріали Трудового конгресу тощо⁶.

Цього ж року О. Андерсон видав книгу “Внешняя торговля Украины в 1918 году”. Майже половину її тексту складають основні міжнародні угоди УНР та Української Держави: мирний договір з державами Четверного союзу, додаткові угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, економічна угода з Центральними державами; законодавчі акти гетьманського уряду щодо реалізації торговельно-економічних угод⁷.

Державний секретаріат ЗУНР у грудні 1918 р. видав “Збірник законів, розпоряджень і обіжників”, до якого увійшли тимчасовий основний закон про самостійність українських земель колишньої Австро-Угорщини, тимчасову організацію судів, тимчасову адміністрацію, розпорядження, накази тощо. Після проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР з кінця січня 1919 р. було налагоджено періодичне видання “Вістника державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки”. Державний секретаріат військових справ ЗУНР також видавав відомчий “Вістник”⁸.

У 1919 р. у Кам’янці-Подільському вийшла збірка документів у справі Галичини, до якої включені ноти делегації УНР до Мирної конференції у Парижі, листи Є. Петрушевича до Найвищої ради держав Антанти, до всіх народів світу та інші⁹.

У міжвоєнну добу ґрунтовних публікацій документів з історії ЗУНР не було. Промови делегатів першої сесії Всеукраїнської Національної Ради вийшли невеликою збіркою у 1921 р. Окремі матеріали про листопадові дні 1918 р. у Галичині публікував “Літопис Червоної Калини”¹⁰.

Лише у 1956 р. у додатку до книги С. Ярославина було вміщено низку документів, які відображали хід вирішення долі західноукраїнських земель на Паризькій мирній конференції. Видання добре ілюстроване, зокрема світлинами провідних політичних і військових діячів ЗУНР¹¹.

У кінці 1990-х рр. В. Сергійчук у журналі “Пам’ять століть” опублікував добірку важливих документів з історії початкового періоду

функціонування ЗУНР та об'єднавчого процесу з УНР (кінець 1918 – початок 1919 рр.)¹².

У 2001 р. був покладений початок реалізації масштабного публікаторського проекту у 5-ти томах “Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923”. До перших книг видання внесені документи Української Національної Ради, Державного секретаріату ЗУНР, резолюції народних віче на Буковині, Закарпатті, матеріали збройної боротьби проти польських військ, відомості про рух за об'єднання з УНР тощо¹³. На жаль, упродовж цього десятиліття завершити видання так й не вдалося.

У 1919–1920 рр. радянські центральні органи управління широко практикували видання галузевої нормативно-розпорядчої документації. Наркомати видавали збірники декретів, розпоряджень, інструкцій, наказів¹⁴. У 1920 р. Держвидав України випустив найповніше на той час зібрання постанов партійних та радянських органів з питань економічної політики. Вони стосувалися земельних відносин, націоналізації промисловості, споживчої кооперації, утворення комнезамів, лісового господарства тощо¹⁵. Видавалися також матеріали окремих всеукраїнських з'їздів та нарад: рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, комітетів незаможних селян та інших¹⁶. Широко була тиражована й Конституція УСРР (1919 р.)¹⁷, а матеріали і стенограми з'їздів рад були видані окремо¹⁸. У 1932 р. резолюції всеукраїнських з'їздів рад були вміщені у спеціальному збірнику, включаючи й I–IV всеукраїнські з'їзди рад (1917–1919 рр.)¹⁹. До десятиріччя встановлення радянської влади в Україні Центральним архівним управлінням був виданий невеликий збірник, до якого увійшли документи Народного секретаріату, Тимчасового робітничо-селянського уряду та ЦВК України за 1917–1918 рр.²⁰

У 1926 р. Г. Клунний упорядкував збірник документів, цільовим призначенням якого була публікація земельного законодавства “контрреволюційних” урядів доби революції в Україні. До неї увійшли найважливіші офіційні документи з земельного питання Центральної Ради, гетьманської держави, Директорії УНР, урядів Денікіна та Врангеля²¹. Слід відзначити, що й понині це найповніше тематичне зібрання документів нерадянського походження з аграрної історії доби Української революції, яке не втратило своєї джерелознавчої цінності.

Від початку 1930-х рр. працівники Укрцентрархіву починають активно виявляти та публікувати документи про німецько-австрійську окупацію, співпрацю УЦР та гетьманату П. Скоропадського з Центральними державами. Перша добірка цих матеріалів була вміщена в журналі “Архів Радянської України”²². У 1933 р. вони побачили світ у більш розширеному форматі – збірник “Німецько-австрійська окупація на Україні”. До нього увійшли фрагменти з протоколів засідань Центральної Ради та Ради Міністрів Української Держави, постанови, на-

кази, телеграми, повідомлення²³. Видання задумувалося як кількатомне. Проте вийшла лише перша книга. Про ідеологічне призначення цих публікацій свідчить ще одна добірка в архівному журналі, присвячена військовій співпраці УНР і Польщі у 1920 р.²⁴.

Особливо яскраво контрпропагандистське, викривальне спрямування документальних публікацій проявилось у масштабному археографічному проєкті “История гражданской войны в документах”. Особливої уваги заслуговують збірники “Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)” – 1936 р.; “Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов” – 1938 р.; “Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году” – 1942 р.²⁵.

Поява цих тематичних видань була зумовлена серйозним ускладненням політичної ситуації в Європі, зокрема приходом до влади у Німеччині нацистів. Вже перший збірник цілком рельєфно окреслив політико-ідеологічні цілі: показати загарбницьку сутність німецького імперіалізму; висвітлити роль націоналістичних партій як “кривавих катів” українського народу і помічників окупантів у їх грабіжницькій справі; довести неминучість краху новітніх зазіхань імперіалістів.

В основу збірників покладені унікальні матеріали листування МЗС Німеччини і Австро-Угорщини зі своїми дипломатами і військовими в Україні, накази представників окупаційного командування, документи гетьманського уряду та місцевих адміністрацій. Останні два збірники мають спеціальні розділи, присвячені компартійному керівництву визвольною боротьбою українського народу проти німецьких окупантів. Не зважаючи на ідеологічну спрямованість цих видань, документи німецького та австрійського походження й нині не втратили своєї джерелознавчої, інформаційної значущості, потребують нового прочитання та осмислення.

У 1917–1920 рр. відбулися I–III з’їзди та IV і V конференції (на правах з’їздів) КП(б)У. Однак у цей час були видані лише матеріали I та II з’їздів²⁶. Потім вони були перевидані у 1920-х та наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.²⁷ Протоколи III з’їзду КП(б)У вперше були опубліковані лише 2002 р.²⁸ А матеріали IV та V конференцій КП(б)У й досі залишаються невиданими.

Крім того, Істпарт ЦК КП(б)У – Інститут історії партії при ЦК Компартії України здійснили кілька видань матеріалів з’їздів, конференцій та пленумів ЦК. У 1927 р. вийшов збірник “КП(б)У в резолюціях съездов и конференций”, до якого ввійшли документи за 1918–1926 рр. У 1958 р. було видано двотомник “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій”. До першого тому ввійшли документи 1918–1941 рр. У 1976 р. також вийшло два томи “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК”, які завершуються матеріалами XXV з’їзду КП України

(лютий 1976 р.). Безперечно, ці видання були й залишаються важливим джерелом вивчення діяльності Компартії України. Однак їх наукова цінність суттєво знижується відсутністю будь-якого науково-довідкового супроводу (за винятком історичних довідок про з'їзди та конференції).

Серед публікаторських проектів Інституту історії партії виділяються два видання, підготовлені до 100-річчя від народження В. Леніна. Двотомник “В. І. Ленін про Україну”, складений на базі повного зібрання його творів. До нього увійшли фрагменти з книг, брошур, статей, у яких йдеться про Україну. Значне місце відведено листам, запискам, телеграмам Леніна до керівних партійних та радянських діячів України. Матеріали 1917–1922 рр. зосереджені у другій частині. На відміну від попередніх видань інституту це має досить ґрунтовні примітки²⁹.

Інший збірник “В. І. Ленін і український народ” є масштабним зібранням (1600 документів) листів і телеграм партійних організацій, робітничих, селянських, професійних, військових, молодіжних з'їздів і зібрань, окремих селян, робітників, червоноармійців до Леніна. Другу частину книги складають листи, телеграми, відгуки на смерть Леніна. Вони подані окремо по кожній з 9 губерній УСРР³⁰.

Першою ґрунтовною післявоєнною публікацією документів з історії Жовтневої революції став збірник “Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление советской власти на Украине”, виданий у 1951 р.³¹ До 40-річчя Жовтневої революції в УРСР була проведена широкомасштабна робота з виявлення та публікації документів з історії боротьби за радянську владу в Україні 1917–1920 рр. Зокрема вийшов тритомник “Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине”³².

За матеріалами партійних та державних архівів у 1957 р. були видані регіональні збірники документів про боротьбу за владу рад в окремих областях УРСР: Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій³³. У наступні роки вийшли збірники по Київській та Миколаївській (1962), Харківській (1973), Чернігівській (1975) областях³⁴.

Документи цих збірників значною мірою однотипні. Це резолюції повітових селянських, учительських, кооперативних та інших з'їздів, волосних, сільських сходів; постанови, звернення рад, військово-революційних, земельних комітетів; інформації про утворення та діяльність більшовицьких організацій; повідомлення про встановлення робітничого контролю, організацію бойових дружин, захоплення поміщицьких земель; матеріали про повстанський, партизанський та страйковий рух; публікації газет “Правда”, “Известия ВЦИК”, “Беднота”, регіональної більшовицької та радянської преси про події у відповідних місцевостях України. Чимало місця відведено матеріалам різних кампаній – “тиж-

нів”, “днів” продовольства, допомоги фронту, сім’ям червоноармійців, молоді Заходу тощо. Неодмінним атрибутом усіх збірників є документи “контрреволюційних” режимів – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, німецької та австрійської військової адміністрації, білогвардійських урядів.

У 1967 р. архівісти і науковці УРСР підготували фундаментальний збірник документів і матеріалів “Гражданская война на Украине. 1918–1920” у 3-х томах, 4-х книгах. Це наймасштабніше видання джерел з історії України 1918–1920 рр. обсягом 3,2 тис. сторінок³⁵. Для його підготовки були використані фонди ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ЦДАЖР СРСР, ЦДАРА, архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ЦДАЖР УРСР, матеріали центральної та місцевої преси, законодавчі, розпорядчі акти радянських органів. Водночас для “викриття антинародного характеру діяльності українських буржуазних націоналістів” до збірника широко залучені – розпорядження, накази, донесення, звіти, повідомлення урядових установ УНР, гетьманських старост, командирів німецьких, австрійських, білогвардійських частин. Звичайно, переважна більшість документів це розпорядження і телеграми В. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РСФРР, рішення з’їздів КП(б)У, резолюції, постанови, відозви більшовицьких, радянських та військових органів. Слід відзначити, що з археографічної точки зору це одне з найдосконаліших тогочасних видань. Збірник має загальну передмову, вступ до кожного тому, ґрунтовні примітки, іменний та географічний покажчики, перелік військових з’єднань, частин та установ тощо.

Після виходу цього збірника спеціальних археографічних проєктів, присвячених добі революції та громадянської війни в УРСР, майже не було. Виняток становлять збірники по Харківській і Миколаївській областях, підготовка яких затягнулася, і вийшли вони на початку 1970-х рр.

Подальший розвиток отримало створення тематичних, власне галузевих документальних збірників. Здебільшого вони мали регіональний характер і ширші хронологічні межі. У 1960–1980-х рр. вийшли збірники документів, присвячені культурному будівництву, міжнародній політиці, книжній справі, діяльності органів ВУЧК, перебудові сільського господарства на Кіровоградщині, промисловості на Харківщині та інші³⁶.

Проголошення незалежності України актуалізувало проблему ліквідації “білих плям” історії. Публікація документальних джерел стала іманентною потребою українського суспільства, неодмінною умовою забезпечення розвитку новітнього історіографічного процесу. Необхідність підготовки проєкту Основного Закону України також стимулювала звернення до інституційних актів доби українського державотворення 1917–1920 рр.

Універсали УЦР, Конституція УНР стали найчастіше публікованими документами періоду Української революції. Добровільне товариство книголюбів України вже у 1990 р. видало збірку “Чотири універсали”. Це було перше за роки радянської влади окреме видання важливих політичних документів національної історії. Текст універсалів був поданий за публікацією у “Відродженні нації” В. Винниченка³⁷.

У 1991 р. Інститут історії АН України започаткував серію “Історичні зошити”. Однією з перших праць стала публікація Д. Яневським маловідомих конституційних актів України 1917–1920 рр. До неї увійшли Конституція УНР, Закони про тимчасовий державний устрій України, Тимчасовий основний закон ЗУНР та інші³⁸. Більш повно ця тематична група документів подана у монографії цього ж автора “Політичні системи України 1917–1920 років”. Важливо, що сюди включені й документи УСРР³⁹.

Наступного року аналогічне видання зредагував правник Ю. Прилюк. Воно також містило конституційні акти Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР та УСРР, коротку хроніку тогочасного державного будівництва, іменний покажчик та інші атрибути науково-документального видання⁴⁰.

Ґрунтовний збірник “Україна в ХХ столітті”, упорядкований під керівництвом А. Слюсаренка, охоплює період з 1900 по 1939 рр. Проте левову частину його складають документи доби Української революції. Поряд із відомими актовими документами вміщено чимало матеріалів із історії міжнародних відносин українських урядів⁴¹.

Інший збірник “Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)”, укладений П. Бачинським, понад половину документального складу присвячує подіям 1917–1920 рр. Характерною рисою є публікація матеріалів з радянського табору, які висвітлюють репресивну політику більшовиків в Україні⁴².

Завдяки копіткій праці українських істориків і архівістів вже у середині 1990-х років вдалося зробити справжній прорив у царині археографічної репрезентації подій і явищ Української революції, насамперед на інституціональному рівні. В 1996–1997 рр. був завершений масштабний видавничий проект “Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х томах”. Це перше системне і найбільш повне оприлюднення джерел з історії УЦР. Очолюваний В. Верстюком колектив максимально використав інформаційні можливості ЦДАВО України, насамперед фондів 1115 – “Українська Центральна Рада” та 1063 – “Генеральний Секретаріат – Рада Міністрів”.

На жаль, незадовільне документування діяльності УЦР, подальші перипетії його архівації та зберігання створили чимало лакун у джерельній базі першого українського представницького органу. За цих умов упорядники широко залучали матеріали преси, зокрема таких ви-

дань, як “Вісти з Української Центральної Ради”, “Вістник Генерального Секретаріату УНР”, “Нова Рада”, “Робітнича газета”, “Народня воля”, “Киевская мысль” та інших.

Збірник у хронологічному порядку подає матеріали усіх дев’яти сесій УЦР, засідань Малої Ради, Генерального Секретаріату – Ради народних міністрів, універсали, закони, розпорядження, циркуляри, ноти, декларації, відозви, звернення тощо. Видання відзначається сучасним науково-довідковим апаратом, який має ґрунтовні примітки, коментарі, іменний покажчик з короткими біографічними довідками, список скорочень⁴³. Тематичним продовженням документальних публікацій доби УЦР став збірник “Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали”. Він органічно доповнює попередній двотомник змістовними матеріалами, які розкривають регіональний зріз українського національного руху, його вплив на політичні та соціальні прояви революції. Тут розміщені постанови селянських, військових, робітничих, кооперативних, земських, партійних з’їздів, резолюції рад депутатів, зібрань вояків-українців, листівки, телеграми. Важливим джерелом є й статті провідних діячів українського руху М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, Д. Антоновича, С. Петлюри та інших. Прикметною рисою цього збірника є широке залучення вперше публікованих документів з центральних архівосховищ України, федеральних архівів Росії, низки державних архівів областей. Використані матеріали провінційної преси – приватної, громадської, земської, епархіальної⁴⁴.

У 2006 р. вийшов у світ фундаментальний збірник “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали”. До видання повністю увійшли журнали засідань Директорії УНР та журнали засідань Ради Народних Міністрів УНР з грудня 1918 по грудень 1920 рр. Подані в суто хронологічному порядку, вони містять документальну фіксацію питань порядку денного та прийнятих на підставі їх розгляду ухвал. Ці матеріали відображають увесь спектр діяльності керівних органів УНР в умовах надзвичайно складної внутрішньополітичної і міжнародної ситуації. Журнали засідань дозволяють персоніфікувати позиції та дії членів Директорії (С. Петлюра, П. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко) та вищих урядовців у налагодженні роботи державного апарату, розв’язанні нагальних питань політичного, військового, соціального характеру.

Другу частину видання складають офіційні документи Директорії та Уряду УНР: закони, постанови, накази, універсали, обіжники, відозви, телеграми тощо. Вони розкривають конкретні дії урядових інституцій по відновленню та утриманню влади, визначенню політичних союзників, забезпеченню діяльності Армії УНР тощо. Сукупний аналіз цих документів дозволяє відтворити складну картину перебігу завер-

шального етапу Української революції, з'ясувати причини її поразок і втрати національної державності⁴⁵.

Науковцями Інституту історії України підготовлений до друку збірник “Рада Міністрів Української Держави (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали”. Він складається з двох частин. До першої увійшли журнали засідань уряду Малої Ради Міністрів, які розкривають політику гетьманату в економічній, соціальній, національно-культурній та міжнародній сферах. До другої частини увійшли гетьманські грамоти, урядові закони, розпорядження, накази, інструкції, інші нормативні документи. Цей збірник покликаний завершити публікацію матеріалів вищих органів влади усіх українських державних утворень доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.⁴⁶

Досі найбільш представницькою публікацією документів періоду гетьманату Павла Скоропадського залишається збірник “Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року”. Вперше оприлюднені протоколи і стенограми пленарних засідань, текст прелімінарної міждержавної угоди, ноти, декларації, заяви, доповідні записки, проекти підготовлених документів тощо⁴⁷.

Збірник “Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах” містить досить змістовну документальну частину: урядові постанови про заснування українських дипломатичних місій, відомості про їх чисельний і персональний склад, обіжники МЗС, вірчі грамоти українських та іноземних дипломатів, доповідні записки, листування тощо. Важливо, що до книги увійшли автентичні документи з зарубіжних архівів⁴⁸. Однак відсутність науково-довідкового апарату суттєво знижує джерелознавчу цінність видання.

Недоліки, властиві вищезгаданому збірникові, значною мірою виправлені у фундаментальному виданні “Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали” (– К., 2010). Книга має ґрунтовну наукову передмову, чітко окреслені принципи археографічного опрацювання, високофахові примітки. Оригінальні архівні документи органічно поєднуються з спогадами відомих державних діячів та дипломатів.

В окрему групу джерел можна виділити видання документів політичних партій доби Української революції. Вже з перших днів державної незалежності почалася їх публікація. В 1991 р. у Тернополі була укладена невелика збірка документів українських політичних партій початку ХХ ст. Наступного року подібна книга вийшла в Києві. Більш ґрунтовне видання побачило світ у 1993р. Ці книги містять програми і статuti провідних українських політичних партій: УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ, УДХП та інших. Подані також резолюції і постанови, заяви, звернення, меморандуми, короткі біографічні довідки лідерів партій⁴⁹.

Тематичний збірник “Національні відносини в Україні у ХХ ст.”, не дивлячись на широкий хронологічний діапазон, містить чверть докумен-

тів, які відображають складні процеси національно-культурного будівництва в добу Української революції. Це резолюції і постанови українських з'їздів, універсали УЦР, програмні документи політичних партій, конкретні заходи українських урядів у галузі культури та освіти⁵⁰.

Важливий документальний матеріал про ставлення провідних країн світу до відродження української державності у 1917–1921 рр. зібрав В. Сергійчук у книзі “Неусвідомлення України”. Переважна більшість документів – не опубліковані раніше архівні матеріали українських та зарубіжних дипломатичних установ⁵¹.

З'явився збірник документів, присвячений такій специфічній сфері державної діяльності, як розвідка й контррозвідка в Україні 1917–1921 рр. Матеріали книги свідчать, що УНР доби Центральної Ради не вдалося налагодити цю службу. Гетьманська держава, спираючись на дореволюційні охоронні традиції та законодавство, створила потужну Державну варту, яка вела не тільки розвідувально-контррозвідувальну роботу, але й використовувалася як озброєна сила для репресій щодо противників гетьманського режиму. Директорія УНР намагалася налагодити спеціальні служби в апараті МВС та армії, але динамічні зміни військово-політичної ситуації суттєво знижували ефективність функціонування спецслужб⁵².

Останнім часом набуває поширення публікація історичних джерел у додатках до монографічних праць. Йдеться про сотні документів. Прикладом може служити книга П. Гай-Нижника “Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)”, у другій частині якої вміщено близько 360 документів. Вони почерпнуті з “Державного вістника” та фонду 1064 ЦДАВО України – “Рада Міністрів Української Держави”. Переважна більшість з них публікується вперше. Власне на цій фактологічній базі й побудований дослідницький сегмент книги⁵³.

Монографія “Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника” також аналогічна за структурою попередній. Половину її обсягу складають автентичні документи та матеріали, які проливають світло на досить запутану справу про “державну зраду” полковника П. Болбочана, страченого за вироком військово-польового суду у 1919 р.⁵⁴ За таким же принципом побудована й монографія В. Лободаєва “Революційна стихія”, присвячена історії вільнокозацького руху 1917–1918 рр.⁵⁵

Українські зарубіжні дослідники, громадські організації, наукові інституції, видавничі спілки працювали над публікацією історичних джерел з історії Української революції. Найбільш вагомими археографічними проектами були здійснені у 1960–1980 рр. У 1964 р. К. Костів упорядкував і видав збірник “Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість”. До книги включені основні акти різних форм української державності: універсали УЦР і

Конституція УНР; грамота П. Скоропадського і Закони про тимчасовий державний устрій; декларації і універсали, закони Директорії УНР. Частина документів оцінена з погляду правничої науки⁵⁶.

Цього ж року вийшов укладений Б. Кравцівим збірник документів і матеріалів “Вивід прав України”. Він містив документи Центральної Ради, Директорії УНР, Західно-Української Народної Республіки. Видання мало вступну статтю, довідкові матеріали та коментарі⁵⁷.

50-річчю Української революції було приурочено вихід двох збірників документів. Видавці Календаря-альманаха Українського Народного Союзу підготували книгу “Золоті роковини”, до якої увійшли найважливіші акти Центральної Ради, а також матеріали реакції на ці події українських громад в Росії⁵⁸.

У 1967р. під егідою Української вільної академії наук у США був виданий збірник документів “Велика Українська революція”, повністю присвячений добі Центральної Ради. Уклав матеріали колишній член УЦР, правник і публіцист Я. Зозуля. Половину обсягу складає хроніка подій від 23 лютого 1917 р. до 31 березня 1918 р. Вміщені універсали, закони Центральної Ради, постанови Генерального секретаріату, міжпартійні угоди. Важливою складовою збірника є списки членів УЦР, Малої Ради, делегованих від військового та робітничого з’їздів, національних меншин тощо⁵⁹.

Найбільш фундаментальна археографічна праця учених української діаспори вийшла в 1983 році – “Українська суспільно-політична думка у 20 столітті: документи і матеріали”. Укладене Т. Гунчаком та Р. Сольчаником видання вигідно відрізняється від попередніх хронологічною широтою охоплення джерел, дає уявлення про підстави українського національно-визвольного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях. Власне документи доби Української революції складають частину 3-тєю першого тому видання. Вони подані в хронологічній послідовності і репрезентують найважливіші законодавчі та конституційні акти української державності 1917–1920 рр.⁶⁰

Публікувалися й документи з історії окремих українських державних утворень. Зокрема, у 1978 вийшов збірник, присвячений 60-роковинам гетьманату П. Скоропадського. Значну частину складають грамоти, універсали, накази гетьмана, законодавчі акти Ради Міністрів Української Держави⁶¹.

У 1999 р. Альманах Українського Народного Союзу опублікував добірку державних актів Директорії УНР, укладену відомим ученим української діаспори В. Трембіцьким. Це закони, постанови, Конституція УНР та документи за січень–липень 1919 р.⁶²

До ряду новітніх публікацій учених української діаспори слід віднести, виданий у 1993 р. Інститутом дослідження модерної історії України, збірник статей і матеріалів “Державний центр Української Народної Республіки в екзилі”. Один із розділів містить основоположні

документи УНР, зокрема універсали Центральної Ради. Їх публікація супроводжується ґрунтовними коментарями Л. Винара⁶³.

З точки зору едиційної археографії ці видання мали й низку суттєвих вад. Документальний склад збірників здебільшого повторюваний. Містяться певні розходження у передачі текстів, оскільки вони бралися з різних джерел. Ставлячи завдання насамперед оприлюднення матеріалів і донесення їх змісту до україномовної аудиторії, укладачі мало уваги приділяли науково-довідковому супроводу. Загалом оприлюднення джерел з історії Української революції виконувало просвітницьке завдання, а також сприяло розвитку тематичних досліджень української діаспори. Нарешті, воно відіграло важливу роль у справі публікації цих джерел у незалежній Україні.

Документальні публікації є одним із найбільш масових і доступних інформаційних джерел з історії Української революції. Насамперед вони відображають важливі державотворчі та політичні процеси тієї доби. Певна їх частина складає актуалізований сегмент архівних джерел, сприяючи більш широкому введенню у науковий обіг ретроспективної документної інформації.

¹ Збірник законів, обіжників та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці. – К., 1918.

² Розпорядження Уряду Української Народної Республіки. – К., 1918.

³ Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів. – К., 1918.

⁴ Извлечение законов из “Государственного вестника”. – Х., 1918.

⁵ Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. Рік 1919. – Київ–Вінниця, 1919.

⁶ Саліковський О. Нова Україна: шлях нашої державності. – К., 1919.

⁷ Андерсон О. Внешняя торговля Украины в 1918 году”. – К., 1919.

⁸ Збірник законів, розпоряджень і обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. – Станіславів-Тернопіль, 1918; Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. – Вип. 1–9; Вісник Державного секретаріату військових справ. – 1919.

⁹ Українські дипломатичні ноти в справі Галичини. – Камінець, 1919.

¹⁰ Промови представників Західної України на першій сесії Всеукраїнської Національної Ради. – Львів–Відень, 1921.

¹¹ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956.

¹² Сергійчук В. Цілість землі рідної і народу – одвічно в серці та помислах // Пам’ять століть. – 1999. – № 1.

¹³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах, 8-ми книгах. – Т. 1. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. – Івано-Франківськ, 2001; – Т. 2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ, 2003; – Т. 3. Книга 1. Соціально-економічні відносини і визвольні змагання. – Івано-Франківськ, 2005; – Т. 3. Книга 2. Соціально-політичні процеси. Національно-культурне відродження. – Івано-Франківськ, 2005.

¹⁴ Декреты и распоряжения по Народному комиссариату социального обеспечения УССР. – К., 1919; Декреты, приказы, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов Украинской ССР. – Х., 1919; Декреты та розпорядження уряду по споживчій кооперації. – К., 1919; Збірник декретів та наказів по Народному комісаріату земельних справ (до 1 серпня 1920 р.). – Вип. 1. – Полтава, 1920; Збірник декретів, постанов, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. – Вип. 1. – Х., 1920.

¹⁵ Економполітика в постановах КП(б)У та Радвлади УСРР. – Х., 1920.

¹⁶ Третий Всеукраинский Съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (6–10 марта 1919 г.). – К., 1919; Резолюции и постановления Первого Всеукраинского Съезда комитетов незаможных селян. – Б. м., 1920; Комуністичне будівництво. Збірник статей до IV Всеукраїнського з'їзду Рад. – Х., 1920.

¹⁷ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – К., 1919; Те ж. – Х., 1919; Те ж. – Одеса, 1920; Те ж. – Кам'янець-Подільський, 1921.

¹⁸ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стеногр. звіт. – Х., 1932.

¹⁹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х., 1932.

²⁰ До історії першого періоду Радянської влади на Україні: архівні матеріали. – Х., 1927.

²¹ Клуний Г. В боротьбі за селянство: земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х., 1926.

²² Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2.

²³ Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933.

²⁴ До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків проти пролетарської революції // Архів Радянської України. – 1932. – № 4–5.

²⁵ Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов). Под ред. М. Горького, И. Минца. – М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – К., 1938; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. Под ред. И. Минца и Е. Городецкого. – М., 1942.

²⁶ Протоколы I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Б. м., 1918; Протоколы 2-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. – К., 1919.

²⁷ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 г. К пятилетнему юбилею (1918–1923). Статьи и протоколы. – Х., 1923; Второй съезд КП(б)У. Протоколы. – Х., 1927; Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991.

²⁸ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. Протоколи. – К., 2002.

²⁹ В. І. Ленін про Україну. У двох частинах. – К., 1969.

³⁰ В. І. Ленін і український народ. Зб. документів. – К., 1970.

³¹ Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сб. документов и материалов. – К., 1951.

³² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сб. документов и материалов. В 3-х т. – К., 1957.

³³ Шляхом Жовтня: боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Зб. документів. – Т. 1. (1917–1923 рр.) – Ужгород, 1957; За власть Советов. Сб. документов и воспоминаний. – Запорожье, 1957; Борьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920). – Кіровоград, 1957; Борьба за Советскую власть в Крыму: документы и материалы. – Т. 1. (март 1917 г. – апрель 1918 г.). – Симферополь, 1957; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. – Полтава, 1957; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. – Сумы, 1957; Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). – Херсон, 1957; Борьба за владу рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): документи і матеріали. – Хмельницький, 1957.

³⁴ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920 гг.). Сб. документов и материалов. – К., 1962; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.): документы и материалы. – Херсон, 1962; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной интервенции. 1918–1920 гг. Сб. документов и материалов. – Х., 1973; Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. Сб. документов и материалов. – Чернигов, 1975.

³⁵ Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. – К., 1967.

³⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. документів. Т. 1. 1917 – червень 1941. – К., 1960; Українська РСР на міжнародній арені. 1917–1923. Зб. документів і матеріалів. – К., 1966; Книга и книжное дело в Украинской ССР. 1917–1941. – К., 1985; На защите революции: из истории Всеукраинской ЧК. 1917–1922. Сб. документов и материалов. – К., 1971; Соціалістична перебудова сільського господарства на Кіровоградщині. 1917–1941. Зб. документів і матеріалів. – К., 1974; Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941. – Х., 1986.

³⁷ Чотири універсали. – К., 1990.

³⁸ Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. – К., 1991.

³⁹ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки. – К., 2003.

⁴⁰ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.

⁴¹ Україна у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). – К., 1997.

⁴² Документи трагічної історії України (1917–1927). – К., 1999.

⁴³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1996; – Т. 2. – К., 1997.

⁴⁴ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003.

⁴⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. – У 2-х т. – К., 2006.

⁴⁶ Рада Міністрів Української Держави (квітень–грудень 1918 року) Документи і матеріали. На жаль, видання збірника затримується.

⁴⁷ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Зб. документів і матеріалів. – Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999.

- ⁴⁸ Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах. – К., 2008.
- ⁴⁹ Самостійна Україна. Збірник програм українських партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991; Багатопартійна Українська держава початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993.
- ⁵⁰ Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник матеріалів. – К., 1994.
- ⁵¹ *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів, 2002.
- ⁵² Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1995.
- ⁵³ *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня). – К., 2004.
- ⁵⁴ *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004.
- ⁵⁵ *Лободаєва В.* Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010.
- ⁵⁶ *Костів К.* Конституція акти відновленої Української держави і їхня політико-державна якість. – Торонто, 1964.
- ⁵⁷ *Кравців Б.* Вивід прав України: документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964.
- ⁵⁸ “Золоті роковини”, до 50-річчя Української революції та відновлення Української державності. 1917–1967. – Нью-Йорк, 1966.
- ⁵⁹ Велика Українська революція: матеріали до історії відновлення української державності. – Нью-Йорк, 1967.
- ⁶⁰ Українська соціально-політична думка у 20 столітті: документи і матеріали. Т. 1. – Мюнхен, 1983.
- ⁶¹ У 60-річчя відновлення гетьманської Держави. 29 квітня 1918 р. – Торонто, 1978.
- ⁶² Державні акти УНР // Альманах Українського Народного Союзу за 1999 р. – Нью-Йорк, 1999.
- ⁶³ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Київ–Вашингтон, 1993.

Освещаются тематические информационные возможности такого важного вида исторических источников, как документальные публикации. Охарактеризованы основные массивы обнародованных документов и материалов украинских государственных образований, советского происхождения, а также археографические наработки украинской диаспоры.

Ключевые слова: документы; материалы; публикация; сборник; издания; акты; археография.

There is highlighted the thematic informational opportunities of such important type of historical sources as the document publications in the article. Also there is characterized major masses of published documents and materials of Ukrainian state formations, of soviet origin as well as archeographical reserves of Ukrainian Diaspora.

Keywords: the documents; materials; the publications; the collection; the issue; the acts; archeography.

УДК 930.253(476):929(477)"1915/1919"

А. Г. ПАПАКІН*

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ОСЕЦЬКОГО
(за документами Національного
архіву Республіки Білорусь)

Публікуються не відомі дослідникам документи особового фонду українського військового діяча Олександра Осецького, що зберігаються у Національному архіві Республіки Білорусь. Серед них є документи періоду служби О. Осецького у російській армії та армії Української Народної Республіки, які можуть стати важливими джерелами для дослідників біографій діячів Українських Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: особовий фонд; армія; Українська Народна Республіка; Українські Визвольні змагання; Національний архів Республіки Білорусь.

Персоналії доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. викликають посилений інтерес у дослідників та громадськості, що спричиняє появу все більшої кількості монографій, біографічних словників, статей та ін. публікацій, присвячених державним, громадським, військовим діячам цього періоду. Тим не менш, у архівах зберігаються досі не відомі науковцям документи, що можуть стати цінним доповненням до біографій окремих представників українського національного руху першої половини ХХ ст.

Такими є, зокрема, документи українських військових діячів – отаманів і старшин армій Української Народної Республіки та Української Держави, що стосуються періоду їх служби у російській армії. Відсутність документів про попередню службу у самих українських військовиків та у штабах українських армій призводила до того, що рішення про призначення на командні посади часто приймалося на підставі анкет, заповнених кандидатами власноручно, або рекомендацій вищих офіцерів. Це часто спричиняло плутанину у званнях (траплялося і приписування старшинами вищих звань, нібито отриманих під час служби в російській армії), назвах військових частин, місцях служби тощо. У подальшому це спричиняло появу неправильних відомостей про службу українських старшин у російській армії в мемуарній літературі та біографічних довідках, написаних на їх підставі. Для поповнення відсутніх біографічних даних такого роду можуть служити архівні доку-

* Папакін Артем Георгійович – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

менти, зокрема послужні списки офіцерів російської армії, які пізніше перейшли на українську службу, що зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві в Москві. Велику роботу щодо введення до наукового обігу даних документів архівів України та Росії, які стосуються відомостей про службу українських офіцерів і генералів у російській армії, зроблено Я. Тинченком¹. Однак значна кількість матеріалів до біографій українських військовиків все ще не відома дослідникам.

До них, зокрема, належать і документи Національного архіву Республіки Білорусь (НАРБ). Тут зберігається особовий фонд Олександра Вікторовича Осецького (1873–1936), українського військового діяча, генерала-хорунжого Армії УНР².

Олександр Осецький народився у 1873 р. у дворянській родині. Освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі (1892) та 1-му військовому Павловському училищі (1894), після чого вийшов підпоручником до 59-го піхотного Люблінського полку, що був розквартирований у Одесі. У 1900 р. закінчив Миколаївську академію Генштабу за II розрядом³. Пізніше служив молодшим ад'ютантом штабу 15-ї піхотної дивізії, молодшим офіцером 6-го Фінляндського стрілецького полку, ад'ютантом Офіцерської стрілецької школи. У 1903 р. закінчив також Санкт-Петербурзький Імператорський археологічний інститут. Після цього переведений до Лейб-гвардії Санкт-Петербурзького полку, у 1908 р. – до Лейб-Гвардії Преображенського полку у Санкт-Петербурзі, де служив у званні штабс-капітана⁴, а у 1909 р. отримав звання капітана гвардії⁵. У 1912 р. закінчив Офіцерську стрілецьку школу і згодом почав у ній викладати. На початок Першої світової війни О. Осецький служив у званні підполковника у 6-му гренадерському Таврицькому полку, в листопаді 1914 р. за бойові заслуги був підвищений до звання полковника з призначенням командиром 3-го гренадерського Перновського полку⁶, на чолі якого воював до 1917 р. Восени 1916 р. О. Осецький поступив до Академії Генерального штабу, яку закінчив вже після Лютневої революції 1917 р.⁷

У лютому 1917 р., напередодні революції, О. Осецький отримав звання генерал-майора і був переведений на вищу командну посаду – його призначено командиром бригади 31-ї піхотної дивізії⁸. 12 квітня О. Осецький отримав запрошення обійняти посаду командира бригади у 2-й Гренадерській дивізії, на яку він погодився⁹. Восени 1917 р. О. Осецький, подібно до інших офіцерів, залишив ряди армії. У Гренадерському корпусі, до якого входила підпорядкована О. Осецькому дивізія, поширювалися антивоєнні настрої, що врешті призвело до взяття влади в ньому більшовиками. У листопаді О. Осецький залишає бунтівне з'єднання і прибуває до Кисва. Вже 30 листопада 1917 р. він був призначений командувачем 4-ї Української дивізії 2-го Січового

Запорозького корпусу, однак не приступив до виконання службових обов'язків, а сам корпус був невдовзі розформований¹⁰. З 12 лютого 1918 р. О. Осецький вже очолював Український Генеральний штаб. У квітні – червні 1918 р. він займав посаду командувача 6-го Полтавського корпусу, а потім – начальника корпусу залізничної охорони. Під час протигетьманського повстання О. Осецький був начальником Генштабу військ Директорії УНР. Пізніше Олександр Вікторович займав посади Головного інспектора Армії УНР, командувача Холмської групи Армії УНР, Наказного Отамана¹¹. 26 липня 1919 р. він був призначений старшим радником української дипломатичної місії до Італії та уповноваженим головнокомандувача з формування військових частин з полонених у Італії українців – колишніх солдатів австро-угорської армії, однак так і не виїхав через відсутність фінансування акції з евакуації українських військовополонених¹². У грудні 1919 р. О. Осецький перейшов на територію, контрольовану Військом Польським, а у наступному році був представником Головного Отамана при Начальнику Польської держави Ю. Пілсудському¹³. У 1920–1921 рр. був головою військової місії УНР у Бельгії та військово-закупівельної місії УНР у Бельгії та Франції, а також входив до правління Українського дієвого комітету в Парижі¹⁴. З 1923 р. у еміграції у Франції. Помер Олександр Осецький у 1936 р. у Парижі¹⁵.

Фонд НАРБ № 574 складається лише з однієї справи. Більшість документів, що зберігаються у фонді, стосуються призначення О. Осецького генерал-майором та переведення з 3-го гренадерського Перновського полку на посаду командира бригади у 31-й піхотній дивізії. Наявні у фонді також документи фінансово-майнового характеру (листування про виплати сум, розписки про отримання грошей) та деякі інші документи, що датуються 1909–1919 рр. Нижче публікуються не відомі раніше документи, що стосуються служби О. Осецького в російській армії та війську УНР. Це, зокрема, складена розвідувальним відділенням Північно-Західного фронту доповідна, що зафіксувала недоречне висловлювання О. Осецького на посаді командира 3-го гренадерського Перновського полку, посвідчення про звільнення у короткотермінову відпустку, документи про службову діяльність О. Осецького в російській та українській арміях – з них можна почерпнути відомості про посади і місця, де перебував О. Осецький під час військової служби у 1915–1919 рр. Публікується також частина телеграм-вітань, надіслана О. Осецькому від товаришів по службі у зв'язку з підвищенням у званні, а також відповіді О. Осецького на деякі з них. Вони свідчать, що за кілька днів до Лютневої революції у Росії Олександр Осецький, подібно до більшості майбутніх українських старшин і отаманів, все ще тісно пов'язував своє життя з російською імператорською армією, яка за 23 роки служби стала для нього “рідною сім'єю”¹⁶. Лютнева ре-

волюція, розпад Російської імперії та більшовицький переворот 1917 р. поставили солдатів і офіцерів цієї “сім’ї” по різні фронти – хтось пішов на службу до “білої” армії, хтось до Червоної, а дехто, як і сам О. Осецький, застосував свої знання і досвід для розбудови українських збройних сил. Відомості про адресатів та адресантів О. Осецького подані у примітках до документів. На жаль, документів, що засвідчили б ставлення О. Осецького до Лютневої революції та початків українського військового руху, у НАРБ не зберігається.

Публіковані телеграми записані від руки олівцем або через копіювальний папір. Документи за 1918 і 1919 рр. є рукописами, решта – машинописними текстами, записи від руки у них передані курсивом. Тексти документів передані мовами оригіналів. Оскільки при записуванні отриманих телеграфом повідомлень часто припускалися граматичних помилок, тексти телеграм відредаговано згідно з правилами російської мови; російську мову передано відповідно до сучасних норм. Українську мову збережено в оригінальному написанні. Пропуски у текстах позначено трьома крапками у квадратних дужках, пропущені слова, знаки пунктуації та скорочення слів розшифровано у квадратних дужках. Документи супроводжуються редакційними заголовками, після тексту документа подано інформацію про його місцезнаходження. Незрозумілі місця пояснено у примітках.

¹ Див. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – К.: Темпора, 2007.

² Особовий фонд О. Осецького, що налічує 14 справ, зберігається також у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3991.

³ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – С. 316.

⁴ Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – СПб, 1909. – С. 128.

⁵ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – С. 316.

⁶ Там само.

⁷ *Його ж.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Ч. 1. Біографічно-довідкова. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – С. 59.

⁸ НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 11, 22, 23–23 об.

⁹ Там само, л. 24, 30.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4061, оп. 1, спр. 1, арк. 4; *Тинченко Я.* Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: Темпора, 2009. – С. 97.

¹¹ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – С. 317.

¹² ЦДАВО України, ф. 3991, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 7, 9–10.

¹³ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – С. 317.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3991, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 2; спр. 5, арк. 3, 5; спр. 12, арк. 19.

¹⁵ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР. – С. 317.

¹⁶ Див. документ № 5, № 6.

№ 1

Доповідна генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандувача арміями Північно-Західного фронту генерал-квартирмейстеру штабу IV-ї армії про висловлювання О. Осецького з резолюцією командувача армії. 19 червня 1915 р.

Копія
Секретно

ГЕНЕРАЛ-КВАРТИРМЕЙСТЕР ШТАБА
ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО
армиями Северо-Западного фр[онта]
отделение разведыв[ательное]
19 Июня 1915 года
№ 3093/2743

Генерал-квартирмейстеру штаба IV-ї армії.

11 сего Июня во время остановки в гор. Седлец¹⁷ санитарного поезда № 1034, следовавшего из Равы-Русской¹⁸, трое раненых нижних чинов Перновского полка¹⁹, в разговоре с другими ранеными, критиковали деятельность своего вновь назначенного командира полка Полковника Осецкого и громко высказывали свое неудовольствие разговорами последнего с ними. Между прочим один из рассказчиков нижних чинов передавал другим фразу, сказанную Полковником Осецким: “Немцы богаты, у них много снарядов и денег, а у нас снаряды съели ваши жены и дети”. Разговоры этого рода возбуждающе подействовали на других раненых, бывших в том же вагоне, и слышен был ропот солдат: “Зачем же нас тогда держат и не отпускают домой, мы и сами сумеем прокормить наших жен и детей”. Об изложенном сообщаю.

Подписали: Генерал-майор Пустовойтенко²⁰, Начальник отделения полковник Базаров, Крепил И. д. помощника отделения, подполковник М.

С подлинным верно:

За старшего адъютанта, штабс-капитан [...] ²¹

[Резолюція]

Начальнику 1 гв[ардейской] дивизии. Выяснить у пол[ковни]ка Осецкого относительно того, действительно ли они говорили как написано в настоящем сношении и чем были вызваны подобные слова, а также сообщить пол[ковни]ку Осецкому резолюцию Командующего армией. [...] ²²

Генерал [...] ²³ 17 мая 1915 г.

[Додаток]

Секретно.

Командиру Гренадерского корпуса.

Согласно резолюции Командующего армией: “Сообщить Командиру корпуса. Если это было, и полковник Осецкий высказывал это, то это более чем неуместно. Эверт²⁴. 26/VI”.

И. д. Начальника штаба IV-й армии. Генерал-майор Юнаков²⁵
 Генерал-квартирмейстер, Генерал-майор [...] ²⁶
 “30” Июня 1915 года.
 № 225
 Старший адъютант, Генерального штаба подполковник [...] ²⁷

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 6–7.

¹⁷ Тепер м. Седльце Мазовецького воєводства, Польща.

¹⁸ Тепер м. Рава-Руська Жовківського району Львівської області.

¹⁹ 3-й гренадерський Перновський полк вів свою історію від 1806 р., коли було створено Перновський мушкетерський полк (у складі двох мушкетерських і одного гренадерського батальйонів). У 1813 р. полк перейменований на Перновський гренадерський (у складі трьох батальйонів з гренадерськими і мушкетерськими ротами). З 1814 р. полк носив найменування Спадкового Принца Пруського, з 1840 р. – Його Величності Короля Пруського, з 1864 р. – Короля Фрідріха-Вільгельма IV, після вступу Росії у війну з Німеччиною ім'я німецького короля прибрали з назви полку. Відзначився у боях з Францією 1812 р., придушенні Польського повстання 1830–1831 рр., російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.

²⁰ Пустовойтенко Михайло Савович (1865–?), у армії з 1886 р., під час Першої світової війни обер-квартирмейстер штабу армій Південно-Західного (з квітня 1915 – Північно-Західного) фронту, в. о. генерал-квартирмейстера штабу Верховного головнокомандувача, начальник 12-ї піхотної дивізії, командир 40-го армійського корпусу. У 1918 р. емігрував.

²¹ Підпис нерозбірливий.

²² Далі нерозбірливо.

²³ Підпис нерозбірливий.

²⁴ Еверт Олексій Єрмолайович (1857–1926), випускник Миколаївської академії Генштабу, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., російсько-японської війни 1904–1905 рр., генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії (1911). З початком Першої світової війни командував X армією, з 22 серпня 1914 р. – IV армією. У 1915–1917 рр. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту, після Лютневої революції звільнений зі служби.

²⁵ Юнаків Микола Леонтійович (1871–1931), у російській армії з 1891 р. У період Першої світової війни командир 1-ї бригади 37-ї піхотної дивізії, начальник штабу 25-го армійського корпусу, з березня 1915 – начальник штабу IV армії. У 1917 р. командував 7-м армійським корпусом, потім VIII армією, у 1918 р. перейшов на службу до армії Української Держави, у 1919 р. займав посади у штабі Армії УНР, у 1920 р. – військовий міністр УНР. Жив у еміграції в Тарнові (Польща). Відомий зі своїх військово-історичних робіт (про Північну війну, російсько-японську, 1-у Балканську війну). У еміграції підтримував контакти з О. Осецьким (див., наприклад: ЦДАВО України, ф. 3991, оп. 1, спр. 12, арк. 22–23 зв.)

²⁶ Підпис нерозбірливий.

²⁷ Підпис нерозбірливий.

№ 2**Телеграма О. Осецькому від Ю. Мілюкова.****16 лютого 1917 р.**

Александрю Викторовичу Осецькому
2136 [из] Петрограда. Телеграмма № 0331511
16/II-17 г. 21 ч. 1 мн.

Грустно провожать любимого командира. От души благодарю за все доброе, что я видел от тебя. Дай Бог здоровья и счастья в боевых успехах. Письмо получил. Спасибо за хлопоты. Ожил. В воскресенье еду. Привет Марие Владимировне¹.

Юрий Милуков²

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 10.

¹ Дружина О. Осецького.

² Милуков Юрій Олександрович (1882–?), офіцер з 1901 р. Служив у 178-му піхотному Венденському полку, з 1903 р. – в 3-му гренадерському Перновському ко-роля Фрідріха-Вільгельма IV полку. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. у офіцерському резерві та командир роти у 137-му піхотному Ніжинському полку, у листопаді 1905 р. повернувся до 3-го гренадерського Перновського полку. У Першу світову війну вступив у званні капітана цього ж полку. У листопаді 1918 р. прибув до Єкатеринбургу зі знаменом Перновського полку. Полк було відновлено у вигляді 28-го Ірбітсько-Перновського полку гірських стрільців, яким до березня 1919 р. командував Ю. Мілюков у званні підполковника. Пізніше командував 7-м Уральським кадровим полком Добровольчої армії.

№ 3**Телеграма О. Осецькому від М. Трухіна.****18 лютого 1917 р.**

Его Превосходительству
Генералу Майору Осецькому 18/II 17

Ваше Превосходительство! 1 батальон Перновцев радуется полученному известию о производстве вас в Генералы Майоры[,] шлет вам свое искреннее поздравление и от души желаю быстрого дальнейшего продвижения в чинах [на] благо Государю и родине.

Подполковник Трухин¹

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 11.

¹ Трухін Микола Миколайович (1877–1919), закінчив Київське військово училище, офіцер з 1902 р. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. капітан та підполковник (з 1916) у 3-му гренадерському Перновському полку, нагороджений Георгієвською зброєю (1916). Після 1918 р. у Добровольчій армії, командував батальйоном, а з березня по жовтень 1919 р. – 28-м Ірбітсько-Перновським полком гірських стрільців. Помер від ран, отриманих у бою біля с. Золотинська.

№ 4**Відповідь О. Осецького
на телеграму М. Трухіна. Б/д**

Полковнику Трухину

Душевно благодарю Тебя и весь состав первого батальона за поздравления и пожелания. Горд тем, что не только заслужил, но и получил чин в рядах родного полка. Желая всем Вам здоровья, счастья и славных боевых дел.

Ген[ерал] м[айор] Осецкий

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 20.

№ 5**Телеграма О. Осецького до Д. Парського¹
18 лютого 1917 р.**

Командиру Гренадерского корпуса
18/II 1917

Душевно признателен Вашему Превосходительству за все добро, которое я всегда от Вас видел и которое забыть не в силах. Горд тем, что не только заслужил, но и получил чин в рядах родного корпуса и родного полка. Покидая дорогую моему сердцу семью гренадер, уношу в своей душе самые светлые воспоминания о совместно пережитых боевых днях. Шлю Вашему Превосходительству и доблестному корпусу горячие пожелание новой боевой славы.

Ген[ерал] м[айор] Осецкий

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 13.

¹ Парський Дмитро Павлович (1866–1921), офіцер з 1886 р. Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. Під час Першої світової війни перебував у резерві чинів Київського військового округу, командував 55-ю піхотною дивізією, з лютого 1916 р. Гренадерським корпусом, з липня 1917 р. – XII армією, з вересня того ж року – III армією. У 1918 р. вступив добровольцем до Червоної армії, командував Північним фронтом, пізніше був членом військових комісій та Особливої наради при Головнокомандувачі.

№ 6**Телеграма О. Осецького до О. Іноземцева¹.
18 лютого 1917 р.**

Полковнику Іноземцеву
18/II

Горячо благодарю Тебя и родной полк за поздравления и пожелания. Счастлив и горд тем, что не только заслужил чин, но и получил его в рядах доблестных Перновцев. Вижу для себя в этом предзнаменование служить вновь с Вами; душа же моя и без того не покидает родную нашу семью.

Ген[ерал] м[айор] Осецкий

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 12-12 об.

¹ Иноземцев Александр Михайлович (?-?), на 1909 р. штабс-капітан 3-го гренадерського Перновського полку, на 1917 р. полковник у тому ж полку.

№ 7

Посвідчення про звільнення у відпустку. 20 березня 1917 р.

УВОЛЬНИТЕЛЬНЫЙ БИЛЕТ № 5242

Предъявитель сего Командир бригады 31-й пехотной дивизии Полковник¹ Александр Осецкий, уволен мною в кратковременный отпуск в гор. Петроград сроком на "14" дней с нижеподписанного числа, что подписью и приложением казенной печати удостоверяется.

"20" марта 1917 года. Действующая армия.

Начальник 31-й пехотной дивизии, ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ *Федяй*²

И. д. Начальника Штаба,

Подполковник *Рябцев*³

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 22.

¹ Лютнева революція і зречення імператора порушили звичний порядок надання звань і нагород. Наказ про затвердження О. Осецького у званні генерал-майора, вочевидь, був підписаний у середині лютого 1917 р. (чим пояснюються привітання товаришів по службі та призначення на посаду командира бригади), однак опублікований лише 27 березня 1917 р. після погодження новою владою.

² Федяй Леонід Васильович (1859– після 1922), в російській армії з 1878 р. У роки Першої світової війни генерал-майор, начальник штабу 25-го армійського корпусу, генерал-лейтенант (1916), у 1915–1917 рр. командував, начальник 31-ї піхотної дивізії. У 1917 р. очолював комісію з українізації військ Південно-Західного фронту, у 1918 р. в армії Української Держави (начальник 14-ї, пізніше 7-ї пішої дивізії). У грудні 1918 р. виїхав на Дон, перебував у резерві Збройних Сил Півдня Росії.

³ Рябцев Костянтин Іванович (1879–1919), у російській армії з 1900 р., учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. У роки Першої світової війни у штабі 10-го армійського корпусу, з жовтня 1914 до 1917 р. – у штабі X армії.

№ 8

Наказ начальника 31-ї піхотної дивізії О. Осецькому. 11 квітня 1917 р.

Начальник

31-й

ПЕХОТНОЙ ДИВИЗИИ

"11" Апреля 1917 г.

№ 5522

Д[ействующая] армия.

Генерал-Майору Осецкому

Предписываю Вам с получением сего отправиться в район ст. Столбцы¹ – новый район сосредоточения дивизии. На Вас возлагается:

Ближайшее руководство, впредь до моего прибытия, занятия в полках, уже перешедших в новый район.

Оказание им содействия по размещению и по устранению всяких могущих возникнуть недоразумений.

Принятие всех мер по очистке района, отведенного дивизии, от различных тыловых учреждений, если таковые там имеются. Штаб дивизии остается в Грушевке² до 15-го Апреля, после чего переезжает по железной дороге до ст. Столбцы и далее в Задворье³.

Связь до 15-го Апреля через Штарм⁴ и штакор⁵. Об установлении связи всех прибывших и прибывающих частей с центральной станцией в Столбцах распоряжения сделаны.

Вр[еменный] Командующий дивизией,
Генерал-майор [...]⁶
И. д. Начальника штаба,
Подполковник *Рябцев*

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 23–23 об.

¹ Тепер м. Столбці Мінської області, Республіка Білорусь. У той час очолена О. Осецьким 31-а піхотна дивізія входила до складу 9-го армійського корпусу II армії (Західний фронт), яка билася у районі Барановичів.

² Тепер с. Грушевка Ляховицького району Брестської області, Республіка Білорусь.

³ Тепер с. Задвор'є Вілейського району Мінської області, Республіка Білорусь.

⁴ Штаб армії.

⁵ Штаб корпусу.

⁶ Підпис нерозбірливий.

№ 9

**Телеграма в. о. начальника штабу 31-ї піхотної дивізії К. Рябцева
О. Осецькому, 12 квітня 1917 р.**

12. 4. 1917 № 82/1708

Комкор 9¹ предлагает Вам занять должность Комбриг 2 Гренадерской² [...] Ожидается срочное уведомление о согласии 7501. Рябцев

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 24.

¹ Командир 9-го армійського корпусу. У складі корпусу в цей час перебувала 31-а піхотна дивізія, де О. Осецький служив в якості командира бригади.

² Командир 2-ї Гренадерської бригади. До складу бригади входили 3-й гренадерський Перновський полк та 4-й гренадерський Несвізьський полк.

№ 10**Розписка начальника контррозвідки Армії УНР¹ Сухини
про одержання від О. Осецького грошової суми.
8 лютого 1918 р.**

Розписка.

Одержано мною від н[ачальни]ка Полевого штабу атамана Осецького три тисячі (3000) карбованців для організації розвідки.

Н[ачальни]к к[онтр]розвідки Сухина
8 лютого 1918 року

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 32.

¹ У початковий період формування військових сил УНР не існувало спеціального підрозділу, який займався б розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю. Як видно з документа, перші кроки у цьому напрямі були зроблені лише у лютому 1918 р., однак через зайняття Києва Червоною армією організація військової розвідки не була завершена. Лише у березні 1918 р. створено “розвідковий підрозділ” Генерального штабу Армії УНР на чолі з генералом О. Березовським.

№ 11**Лист О. Осецького у польову скарбницю Армії УНР.
14 червня 1919 р.**

В польову скарбницю.

14 січня 1919 р. згідно з телеграмою Головного Інтендантства ч. 1449 мені було відпущено з Вінницької скарбниці три мільйони (3000000) карбов[анців] на ріжні видатки по моїй подорожі в Галичину¹ та для об’їзду фронту.

Надсилаючи при цьому решту цього авансу в кількості 38.401 карб. 56 коп. [...] ² прошу залічити їх на відбудування кредиту Гол[овного] Інж[енерного] Упр[авління], а в одержанню грошей видати квитанції.

Отаман Осецький.
14 VI 1919 ч. 221/н.ш.

НАРБ, ф. 574, оп. 1, д. 1, л. 35.

¹ З листопада 1918 р. у Галичині велися бої між Української Галицькою армією та польськими частинами. Після встановлення контактів з Західно-Українською Народною Республікою керманічі УНР приймають рішення про допомогу УГА в боротьбі проти поляків. 19 грудня 1918 р. у Києві відбулася нарада щодо напрямів подальшої боротьби, на якій О. Осецький виступив за направлення основних сил Армії УНР на захід, а також прийняте рішення вести боротьбу на два фронти – проти поляків і більшовиків. Вочевидь, з метою з’ясування можливостей об’єднаних збройних сил УНР та ЗУНР у січні 1919 р. О. Осецький їздив до Галичини. У лютому 1919 р. з військ Пів-

денно-Західного фронту Армії УНР сформовано Холмську групу, завданням якої було звільнення Волині і Холмщини. Командував групою до травня 1919 р. О. Осецький.

² Далі сума словами.

Публикуются неизвестные исследователям документы личного фонда украинского военного деятеля Александра Осецкого, хранящиеся в Национальном архиве Республики Беларусь. Среди них – документы периода службы А. Осецкого в русской армии и армии Украинской Народной Республики, которые могут стать важными источниками для исследователей биографий участников Украинского освободительного движения 1917–1921 гг.

Ключевые слова: личный фонд; армия; Украинская Народная Республика; Украинское освободительное движение; Национальный архив Республики Беларусь.

There are published documents of the personal fond of Ukrainian military commander Oleksander Osetsky, stored in the National Archives of the Republic of Belarus, were unknown to historians. Among them are the documents concerning Osetsky's service in the Russian army and the Army of the Ukrainian People's Republic. They can be used as important sources by those who research the Ukrainian War of Independence leaders' biographies.

Keywords: personal funds; army; Ukrainian People's Republic; Ukrainian War of Independence; the National Archives of the Republic of Belarus.

УДК [930.253:94](477)"1621"

Л. А. СУХИХ, В. В. СТРАШКО*

**ТАТАРСЬКИЙ НАПАД НА ВОЛИНЬ
13–15 ВЕРЕСНЯ 1621 РОКУ
(до 390-річчя Хотинської війни)**

Тему татарського нападу на Волинь як складову частину турецького стратегічного плану ведення Хотинської війни 1621 р. висвітлено за документами з актових книг ЦДІАК України. Йдеться також про нищення татарами юридичних і майнових документів шляхти.

Ключові слова: кримські татари; татарський полон; Хотинська війна 1621 р.; актова книга; судова присяга; Стефан Немирич.

Бібліографія про Хотинську війну є кількісно об'ємною: про війну залишили спогади сучасники, не обходили її увагою упродовж століть й історики. Основна увага дослідників концентрувалася на центральній події війни – Хотинській битві (2 вересня – 9 жовтня 1621 р.), а також ролі й участі Війська Запорозького у битві¹. Ця друга тема, безумовно, заслуговує на увагу, бо є однією з визначальних в історії України. Однак, за влучним висловом історика П. М. Саса, чи не найавторитетнішого дослідника теми в сучасній українській історіографії, відтворення об'єктивної картини цієї важливої події замінено історіографічними тіннями – міфологемами. Серед причин такої ситуації історик назвав неповноту джерельної бази та суперечливість і двозначність змісту документів².

Сподіваємося, що документи, виявлені в актових книгах, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), саме й послугують поповненню цієї бази. В них йдеться про деякі аспекти Хотинської війни, згадувані в історичній літературі побіжно, або й які зовсім не вивчено. Інформація частини цих актів, найперше універсали короля та великого гетьмана Великого князівства Литовського Яна-Кароля Ходкевича – командувача війська Речі Посполитої у війні проти Туреччини, стосується всієї країни, основна ж маса документів засвідчує пов'язані з війною події, що відбувалися на Волині. Варто відзначити, що історія українських воєводств у складі Речі Посполитої дотепер розглядається багатьма істориками

* *Сухих Лідія Андріївна* – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Страшко Віктор Васильович – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву, м. Київ.

виключно в руслі польської, хоч історія цього регіону одночасно є частиною історії України. Аналіз виявлених документів, висвітлення на їхній основі кількох мало або й зовсім не вивчених тем з історії Хотинської війни автори цієї статті здійснили у ще одній своїй розвідці, що її невдовзі буде опубліковано, під назвою “Хотинська війна 1621 р. За документами ЦДІАК України”. В ній йдеться про факт і час оголошення Туреччиною війни Речі Посполитій, про створення полку Волинського воєводства у складі трьох повітових корогов, про організацію посполитого рушення (загального ополчення) воєводства для участі у війні.

Більшість виявлених документів стосуються татарського нападу на Волинь 13–15 вересня 1621 р. З аналізу документів і нарративних джерел робимо висновок, що частиною турецького стратегічного плану ведення війни були дії татарських орд поза межами Хотина. Вони нападали на окремі польські або козацькі загони – розвідувальні чи ті, що займалися постачанням, найактивніше діючи у напрямі Кам’янець-Подільського – основної польської тилової бази. Татарські напади тривали напередодні й упродовж усього часу битви і навіть після укладення 9 жовтня перемир’я, коли козацьке й польське війська поверталися з-під Хотина³.

Крім того, в ході власне Хотинської битви татари здійснювали рейди в глиб країни. Мета – ослаблення тилу польсько-козацького війська, а також перешкодження організації посполитого рушення, насамперед в українських воєводствах, та загальнодержавному його збору на чолі з польським королем поблизу Львова. Відомо, наприклад, про похід на початку битви Кантеміра-мурзи з 50 тис. ногайців (Білгородську орду тоді було прямо підпорядковано турецькому султанові) в напрямі Любліна через Замостя⁴.

Але наймасштабнішим – кількісно і за розмірами збитків, став похід кримських татар у вересні 1621 р., в ході Хотинської битви, на українські воєводства. Очолив похід не кримський хан Джанібек Гірей, а його молодший брат (нурадін-султан) Азамат Гірей⁵. З документів випливає, що підготовка цього походу велася заздалегідь, ще до початку бойових дій поблизу Хотина (на наш погляд, сучасний виклад історії цієї війни надто звужений, його фактично зведено до подій Хотинської битви). Про загрозу татарського нападу польський король Сигізмунд III Ваза повідомив шляхту й міщан Волинського воєводства вже 30 серпня (тобто ще до початку битви) своїм універсалом з Варшави. В акті йдеться про отриману з польського обозу інформацію щодо наміру кримського хана вирушити “з усією своєю потугою” Чорним шляхом на Волинь⁶.

Нищівні дії татар у Волинському воєводстві відбулися 13–15 вересня, одразу після свята Різдва Богородиці. Про це йдеться в багатьох документах. Так, кн. Кирик Масальський оповів перед Луцьким

городським урядом, що татари упродовж 13–15 вересня, “през дней три: понеделокъ, второкъ и середу, уставичне на каждый день полками приежджаючи, тую мастьност его пустошили и въ ни во што ѿбвернули”⁷. Питання про ареал татарського нападу на українські воєводства у вересні 1621 р. потребує подальшого дослідження. А з виявлених документів встановлено, що “поганьци татарове” вторглися на Волинь “первей у повет Кременецкий, а потомъ Луцкий”⁸. При цьому відомостей про дії татар на території Кременецького повіту не так уже й багато⁹; більшість актів стосується Луцького повіту. Поблизу містечка Птича та інших населених пунктів Дубнівської волості (маєтність кн. Януша з Острога Заславського) розміщувалося “становиско albo кочовиско и ночлиг тые неприятеле Крижа [Хреста] Светого”; цю маєтність, що була у держанні Олександра Соколдського, зруйновано “аж до кгрунъту”¹⁰.

Інформацію щодо татарського нападу на українські воєводства містить універсал волинського воєводи кн. Януша Заславського від 24 вересня з Дубна до шляхти Волинського воєводства. Цим універсалом воєвода змінив місце збору воєводського посполитого рушення, що рухалося до Львова – місця збору загальнодержавного ополчення на чолі з королем: замість Дунаївців (тепер Тернопільської обл.) ним стало Берестечко (тепер Волинської обл.). Причиною стала загроза від 30-тисячної татарської орди, кіш якої розташувався за дві милі від Тернополя¹¹. Можна припустити, що ці дані стосуються вже відходу татар до Хотина.

Виявлені документи – це насамперед маніфестації, протестації або оповідання шляхтичів (чи від їх імені) про заподіяні в їхніх маєтках (ділчих або орендованих) збитки і руйнування, вбивство або полонення членів їхніх родин і підданих, знищення рухомого і нерухомого майна, а також документів – на землю, майно, боргових. Зазвичай ці заяви шляхти підтверджувалися свідченнями або реляціями возних, які разом зі свідками оглядали на місці збитки й руйнування, а часто й тіла загиблих, а потім підтверджували це перед урядом. Всі ці записи в актові книги вносилися шляхтою, аби обґрунтувати неможливість участі в посполитому рушенні, оголосити про втрати, пов’язані зі знищенням татарами документів, що часто унеможлилювало повернення боргів. Та найголовнішим було доказати неспроможність сплачувати податки. З цією метою шляхтичі ще й надсилали до уряду чи до суду (в описаній ситуації це був Луцький грод) своїх підданих, які склали присягу про зменшення кількості податкових одиниць (“служб осілих”) чи їхнє знищення і неможливість у зв’язку з цим частково або й повністю сплатити податок (у даному разі – побор на повітового жовніра)¹².

У багатьох актах детально описано події тих трагічних трьох днів на Волині, й ті описи сповнені страждань, болю й відчаю людей, які в

лічені години втратили все – близьких людей, майно, дах над головою. Ось що засвідчив возний у своїй реляції перед Луцьким гродським урядом, записаній в актову книгу 23 грудня 1621 р., про огляд 12–16 жовтня 1621 р. ним і шляхтою-свідками маєтностей Анни-Алоїзії на Острозі Ходкевич (дружини Яна-Кароля Ходкевича), які вона успадкувала після смерті Януша Острозького (1620 р.) навпіл з Владиславом-Домініком Заславським; йдеться про половину м. Острога з належними селами: “которые добра и села видилом спустошоные, попаленые и знищоные... за теперешнимъ вторгненемъ войскъ татарскихъ до Корони, которые... тые поганцы свежо учинили и поменные маєтности, яко на иньных мєстьцах, гдє загоны пустили, такъ барзо сплюндровали и спустошили, же лєдва в котором селе людей се што найдуеть, але ѿдньныхъ посечено, постинано и розне помордовано, другихъ зъ жонами, з детьми и зо вьсею маєтностю в неволю поганьскую забрано, такъ же вси праве приселки, гдє чого не попалено, пустками zostали”¹³. При цьому возний і свідки відмітили, що маєтності попалено і знищено “не толко през першие а частые инькурсие поганьские, але й през жолнера, такъ же и козаков запорозскихъ”. Усі піддані, яких возному вдалося відшукати (“гдемъ которого в селе застал”), під присягою свідчили, “же ѿдно жолнере, другое козацы, а татарове уже праве з кгрунъту все внивечь ѿберънули”¹⁴.

У належних Данієлю Єлу Малинському м. Шумську з волостю “поганство татарове”, вторгшись 13 вересня “в землю, єго кор. млсти тут на Волын и далєй, великое спустошенє в маєтностях моих [Єла Малинського] починили...через попалєне ѿгнем сель, карчемъ, млынов, людей много зъ маєтностями домовыми и конми, так робочими и стадными, побранемъ, иньших людей постинанем и ѿкрутне помордованем...”¹⁵. Село Рогозну (Рогізне) Луцького повіту, поділене між кількома шляхтичами – дідичами й орендарями (про яке відклалося чи не найбільше документів), татари руйнували упродовж 13–15 вересня: “през дни три, яко понеделокъ, второкъ, середу...починили, маєтности рухомые и добытки побрали, вєле людей стану шляхетского и простого ѿбое пл[о]ти в неволю поганскую забрали, а других срокгою а ганєбною смертю позамордовали”¹⁶. Описи тих трагічних подій подано в актах, що стосуються с. Букойми¹⁷, містечка Перемиль¹⁸, сіл Рудка і Вороничі¹⁹, сіл Хрінники, Лопавші, Лисин і Свищів²⁰ та багатьох інших.

Чи не в кожному акті йдеться про вбивство або покалічення людей. В с. Рогізному татари вбили батька дідича Василя Рогозинського– Матвія і стрія – Семена Рогозинських, втопили пана Яна Майковського²¹. В с. Букоймі від рук татар загинули брат Вацлава Єловича Букоємського – Миколай і пан Єрий Степановський²². В маєткові Адама Урсула Рудецького (села Рудка і Вороничі) “урядника, которий над работниками в полю подъ Вороничами был и работу пилновал, шляхетного Яна

Кгаєвського стяли”²³ (про загибель ще одного урядника йдеться і в доданому до статті документі). Викликаний до цього маєтку 15 вересня возний Петро Оплачкович постраждав від татар, які несподівано повернулися: “в Рудьце того жь дня *петнадцатого* тыеж татарове посецьли мене, с которых рань потом *барзом* се зле мел и личилем се”, тому свою реляцію перед Луцьким гродським урядом вніс до актової книги аж 24 грудня 1621 р.²⁴

Точну кількість знищених татарами підданих в документах зазначено зрідка, як, наприклад, у доданому до статті акті (див.) та ще деяких свідченнях²⁵. У них відмічено сам факт знищення підданих, яких “высекьли”, “постинали”. Однак прослідковується закономірність: татари знищували старших за віком людей (“людей старых постинали”).

А молодих чоловіків, жінок і навіть дітей забирали в полон. Кількість таких підданих в актах вказується частіше. В селах Рудка і Вороничі “такъ тых, што в домах, яко и тых, что на пансчизьне в полю робили, такъ мусчизнь, яко и белых головъ [жінок] и девок в личбе сто тридцат в неволю поганскую забрали”²⁶. З с. Липи погнали в татарську неволю близько 30 чоловіків і жінок, з Бужан – 40²⁷. Татарською полонянкою тоді стала Анна з Свищовських Косаківська, дружина орендаря сіл Вовковії та Волька, разом з усією двірською челяддю й багатьма підданими²⁸.

У вже не раз згадуваному багатостраждальному с. Рогізню полонили дружину дідича (мав частину села) Василя Рогозинського – Марушу з Четвертенських з усією челяддю й багатьма підданими, а також малих дітей дідичевого стрія Семена Рогозинського (вбитого татарами) – сина й доньку з челяддю. Як засвідчувала Овдотя з Гулевичів Перекальських Янова Майковська з того ж Рогізного, татари 15 вересня втопили її чоловіка, а двох доньок – Олену й Марушу, й сина Яна з челяддю і підданими забрали “в неволю поганьскую”. Ще в одному документі Василь Рогозинський оповідав, що з його частини с. Рогізного в неволю забрали 148 хлопів, а з частини небіжчика стрія Семена – 180 душ²⁹.

У заявах шляхтичів про розорення й збитки, заподіяні татарами в їхніх маєтках, є тільки окремі згадки про кількість знищених домів. Так, у с. Вельничі, маєтності кн. Кирика Масальського, возний під час огляду налічив 16 “домовъ подьданных тамошнихъ веле пустыхъ”, бо господарів з дружинами й дітьми татари забрали в полон³⁰.

Записи в актові книги насамперед вносилися з метою доказати неможливість повної або часткової сплати побору. Ключовим документом при цьому слугувала судова присяга підданих, посланих на уряд власником маєтку, аби у такий спосіб засвідчити ту неспроможність. Так, через цілковите розорення маєтків волинського воєводи кн. Януша з Острога Заславського у Луцькому і Кременецькому повітах, що

сталося у 1617, 1618 і 1621 рр. від татарських нападів, князь і в ті роки не міг платити податок, а 1621 р. був теж неспроможний сплатити визначену суму – 279 золотих і 8 польських грошів³¹. Піддані Адама Урсула Рудецького з сіл Рудка і Вороничі присягли, що “пань нашъ за два поборы теперешньіе [йдеться про подвійний податок на повітового жовніра] золотых семнадцети до скарбу его кр. мл. пану поборци теперешньому отъдати не может”³².

Через значне спустошення Дубнівської волості, належної брацлавському воєводичу кн. Домініку-Хризостому [більше відомий як Владислав-Домінік] на Острозі Заславському, “княжа его мл. пан нашъ сполна побору vybrати и водлугъ сум квиту першого отдати не могль, тоест сумы золотых сто семдесят и грошей петнацат”³³. Подібні свідчення стосуються й інших маєтків³⁴.

У судових присягах, складених 1621 р., не наведено даних про кількість знищених податкових одиниць. На наш погляд, цікаво порівняти ці присяги з запровадженими після введення 1629 р. подимного оподаткування; ці останні блискуче використав у своїй праці історик О. І. Баранович³⁵. Через те, що розмір подимного податку (півзолотого з диму) було законодавчо визначено, у судових присягах після 1629 р. його сума для конкретного податку не вказувалася, однак обов’язково наводилася кількість димів, що існувала на час його сплати. І ще – для порівняння обов’язково наводилася кількість димів станом на 1629 р. Ця остання цифра була визначальною упродовж тривалого часу, навіть у перші роки Національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст. І тільки починаючи з 1651 р., для порівняння (паралельно з 1629 р.) використовувалася кількість димів станом на попередній рік (наприклад, у 1651 р. – 1650-й). Відомості з судових присяг підданих – надзвичайно цінного виду документів, покладено в основу другої частини укладеного авторами цієї статті збірника за документами актових книг, що стосуються пізнішого періоду вітчизняної історії – Національно-визвольної війни середини 17 ст.³⁶.

Але й значення судових присяг, датованих 1621 р. та ін. роками – до запровадження 1629 р. подимного податку, як історичного джерела важко переоцінити. Не меншої уваги дослідників заслуговують також інші вже названі види документів. Вони мають велике значення не тільки для вивчення історії Хотинської війни 1621 р. (в них, наприклад, часто вносилися дані про учасників битви поблизу Хотина – окремих шляхтичів³⁷ і військові підрозділи³⁸, про організацію воєводського посполитого рушення³⁹ та ін.), але й до історії залюднення краю, землеволодіння, зрештою організації судочинства тощо.

На наш погляд, увагу архівістів та істориків має привернути факт масового нищення татарами документів – юридичних і майнових. В історичних працях знищення документів, насамперед на землеволодіння,

оцінюється найперше як форма протесту підданих проти своїх панів (відновлення таких документів було справою складною і не завжди успішною). Під час Національно-визвольної війни середини 17 ст. такі дії чинили козаки, найчастіше з ініціативи покозачених підданих⁴⁰. Однак аналіз виявлених в актових книгах документів про татарський напад на Волинь під час Хотинської війни 1621 р. переконує, що факти нищення татарами документів не були поодинокими, навпаки – мали місце чи не в кожному епізоді того нападу. А наявність чіткої судової процедури стосовно цього питання засвідчує, що й попередні татарські напади супроводжувалися виявленням і нищенням шкатул із документами.

У маніфестації від 4 листопада 1621 р. перед Луцьким городським урядом від імені Овдоті з Гулевичів Перекальських Янової Майковської (цей документ уже використано в статті) відмічено й те, що “в дому осветчаючоєє скрини, шкатули з розными справами, записами, мемрами на розные долги от розных особь обудвом малжонкомъ [подружжю] служачими, такъже и привилеями розными на розные добра служачими поодбывши, одны снат побрали, а инши по поветру порозруцали и внивечь вси обернули, подоптали, подерли, а други от кгвалтовного дждчу [дощу] на подворю порозмокали и внивеч се обернули, которых на тот час осветчаючая се за жалем помнит и меноват не може”⁴¹. В Букоємському маєткові “шкатули з розными справами, записами” розбили, а документи “одны подрали, другие у вогон повкидали и внивеч пообборочали”⁴². Інший шляхтич, який мав маєток у тій самій Букоймі, вказав, що “справи, записи там же в томъ дворе в болото подоптали”⁴³. У маєтності Олександра Куровського с. Васьківцях “справи и записы, мне на долги служачие, одны пошарпали, другие побрали и внивеч обернули”⁴⁴. Габріель Стемпковський оповідав перед урядом, що під час татарського нападу на його с. Дубляни разом з іншим майном знищено належний його дружині Марині з Межинських борговий лист-запис на 30 польських золотих, успадкований нею від діда Мартина Межинського⁴⁵. Дубнівський єврей Мошко Іцкович засвідчив перед Луцьким городським урядом втрату шкатули, “в которой такъ пнзи готовые [готівка], яко и листы-записы, контракты на разные особы и зъ розными особами маючие, были; оную шкатулу, по той татарщине, побитую и некоторые sprawy пороскиданыє зналезль [знайшов]”, однак найважливіші документи – на право оренди містечка Чорторийськ, у мінського воєводича Олександра Паца зникли⁴⁶.

Наведені як приклади витяги з актів засвідчують, що татари цілеспрямовано шукали шкатули; в них, крім документів, могли зберігатися гроші й коштовності. Тому можна було б дійти найпростішого висновку, що нападники шукали й забирали саме їх, знищуючи як непотріб документи. Однак вірогідніше припустити, що вони діяли сві-

домо, знаючи, якої часто непоправної шкоди заподіювали. Скаржники, детально перераховуючи всі види знищеного майна, втім числі згадуючи про втрачені гроші й коштовності, в переважній більшості випадків вказують саме на документи як єдиний вміст шкатул. Крім того, інколи вони припускають, що татари могли забрати документи з собою (в наведених цитатах – “такъже и привилеями розными на розные добра служащими...одны снат [можливо] побрали...”⁴⁷ та ін.). Питання потребує подальшого дослідження з залученням документів, що стосуються інших татарських нападів.

Мова написання виявлених документів переважно староукраїнська, в деяких випадках (як, наприклад, універсали – королівські, Яна-Кароля Ходкевича тощо) – староукраїнська і польська, коли початок і кінцівку запису подано староукраїнською мовою, а власне документ, що його записували в актову книгу, – польською (тобто мовою оригіналу).

На наш погляд, документи актових книг чи не найбільше відповідають “мрії” історика про ідеальний акт. Незважаючи на те, що це офіційні документи, які мають достатньо сформалізовані початок і кінцівку (їх за певним формуляром вносив до книг місцевий писар), подані до запису документи в переважній більшості написано довільно, живою тогочасною мовою. Вони концентрують такі деталі життя, побуту, особистих людських переживань, які чи й можливо відшукати в інших документах такого статусу. На жаль, видавничі бази, така сучасна і могутня, все ще не забезпечує навіть відтворення тогочасної української писемної мови.

Доданий до статті документ є типовим серед виявлень з теми, досить яскравий, до того ж цікавий своїм автором, від імені якого зроблено запис в актову книгу. Це київський підкоморій Стефан Немирич, учасник Хотинської кампанії, який, крім маєтків на Київщині, мав їх ще й у Луцькому повіті Волинського воєводства⁴⁸. Більше відомий його син – Юрій Немирич, сподвижник гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Виговського, автор проекту Гадяцького договору 1658 р. – угоди між гетьманом Іваном Виговським і польським урядом. Зберігся ще один документ стосовно маєтків Стефана Немирича у Луцькому повіті. Це судова присяга його підданих про цілковите спустошення сіл Галичани і Скриголови, “для которого спустошеня пан нашъ побору зуполного до скарбу короля его мл. и до пана поборцы отдати не может и, дефолкуючи, недодает золотых семидесят одного, кгрошей двадцати”⁴⁹.

¹ Хотинська війна: бібліографічний покажчик // Укл. Г. К. Погодіна, Л. А. Туркевич, Г. М. Чебан. – Чернівці, 1995; Хотинська війна (до 380-річчя). 22 жовтня 2001 року. Матеріали Міжнародної наукової конференції, при-

свяченої 380-річчю Хотинської війни. – Чернівці, 2002; Світлана Піщенко. Участь українських козаків у Хотинській війні в джерелах та історіографії (до початку ХХ ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 18. – К., 2009. – С. 181–186 та ін.

² П. М. Сас. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 4 (вся стаття – 4–33); Його ж. Витоки українського націотворення. – К., 2010; Його ж. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 17–37.

³ Див. про це: История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2 (перв. половина XVII ст.) – К., 1896. – С. 40–126; Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена й продовжена його рідним братом Аксентом // “Жовтень”. – 1985. – № 4. – С. 95–105.

⁴ Кам'янецька хроніка... – С. 99, 100.

⁵ Ситуацію з визначенням очільника цього походу описано у вже згадуваній статті “Хотинська війна 1621 р. за документами ЦДІАК України”. – *Авт.*

⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 97 зв. – 98 зв., акт 437; Щоправда, в актову книгу цей універсал записано 10 вересня, тобто, за три дні до початку нападу. Може й через це трохи згодом волинська шляхта, реєструючи в актових книгах заподіяні татарами збитки, в один голос заявляла про несподіваність нападу.

⁷ Там само, спр. 123, арк. 610 зв. – 611, акт 587. В актах є згадки про напади татар на Волинь у попередні роки див., наприклад, спр. 123, арк. 711 зв. – 712 зв., акт 684.

⁸ Там само, арк. 696 і зв., акт 667.

⁹ Там само, спр. 123, арк. 618 зв. – 620, акт 598; арк. 696 і зв., акт 667; 712 зв. – 714, акт 685; арк. 813 зв. – 814 зв., акт 783; спр. 126, арк. 256 і зв., акт 332.

¹⁰ Там само, спр. 123, арк. 618 зв. – 620, акт 598.

¹¹ Там само, спр. 124, арк. 448 зв. – 449 зв., акт 581.

¹² Питання про побори на ведення Хотинської війни та їхню кратність у Речі Посполитій розглядалося на двох сеймах: у листопаді – грудні 1620 р. і серпні 1621 р. Див. додані до конституцій цих сеймів “Універсали поборові”: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 925–932; *Volumina Legum*. – Т. 3. – Petersburg, 1859. – S. 187–198 і 209–215.

¹³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 806–807, акт 774.

¹⁴ Там само. Про збитки, заподіяні волинській шляхті запорозькими козаками, йдеться і в листі Яна-Кароля Ходкевича від 4 серпня 1621 р. (в актову книгу записано 16 серпня) з табору поблизу Хотина до волинської шляхти, котра якраз і скаржилася командувачеві війська Речі Посполитої у Хотинській кампанії на дії запорожців. У відповідь той написав, що, враховуючи ситуацію, він жодним способом не може запобігти таким обставинам, додавши, що його власні маєтки (можливо, йшлося про маєтки, належні його дружині Анні-Алоїзії. Сам Ходкевич не мав власності на Волині) також постраждали від козаків (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 706 зв. – 707 зв., акт 374). Наведені в цих обох документах відомості, безумовно, підтверджують встановлений істориком П. М. Сасом факт постою Війська Запорозького з кінця червня і принаймні до 27 липня 1621 р. в районі Меджибожа (тепер

Хмельницької обл.), всупереч наказу прямувати до Могилева-Подільського (а звідти до Хотина) від Білої Церкви повз Вінницю (див. про це: П. М. Сас. Витоки українського націотворення. – С. 583–585).

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 712 зв. – 714, акт 685.

¹⁶ Там само, арк. 694–695, арк. 665. Інші документи стосовно с. Рогізного див.: спр. 123, арк. 652 і зв., акт 624; арк. 703–705 зв., акт 676; арк. 771–772 зв., акт 740; арк. 831 і зв., акт 805; спр. 126, арк. 96 і зв., акт 106; арк. 200 зв. – 201, акт 251.

¹⁷ Там само, спр. 126, арк. 95–96, акт 105.

¹⁸ Там само, спр. 123, арк. 660 і зв., акт 633.

¹⁹ Там само, арк. 659 зв. – 660, акт 632.

²⁰ Там само, арк. 696 і зв., акт 667.

²¹ Там само, арк. 652 і зв., акт 624; арк. 694–695, акт 665; арк. 703–705 зв., акт 676; арк. 771–772 зв., акт 740.

²² Там само, арк. 605 зв. – 606 зв., акт 580; спр. 126, арк. 21 і зв., акт 5.

²³ Там само, спр. 123, арк. 659 зв. – 660, акт 632.

²⁴ Там само, арк. 808 зв. – 809, акт 777.

²⁵ Там само, арк. 662–663, акт 636.

²⁶ Там само, арк. 659 зв. – 660, акт 632.

²⁷ Там само, арк. 662–663, акт 636.

²⁸ Там само, арк. 711 зв. – 712 зв., акт 684.

²⁹ Там само, арк. 652 і зв., акт 624; арк. 694–695, акт 665; арк. 703–705 зв., акт 676.

³⁰ Там само, арк. 809 і зв., акт 778.

³¹ Там само, арк. 813 зв. – 814 зв., акт 783.

³² Там само, арк. 827 зв. – 828, акт 799.

³³ Там само, спр. 126, арк. 256 і зв., акт 332.

³⁴ Там само, спр. 123, арк. 831 і зв., акт 805; спр. 126, арк. 192, акт 235; арк. 200 зв. – 201, акт 251; арк. 256 і зв., акт 332.

³⁵ *О. І. Баранович*. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.

³⁶ Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. Збірник за документами актових книг // Упорядники Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008. Витяг з сеймової конституції від 20 лютого 1629 року про запровадження подимного податку. – С. 409–410.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 695–696, акт 666; арк. 711 зв. – 714, акти 684 і 685; арк. 835 зв. – 836 зв., акт 813 (цей документ цілком додано до статті).

³⁸ Там само, арк. 459 зв. – 460 зв., акт 433; арк. 487–488 зв., акт 458; арк. 836 зв. – 838 зв., акт 814.

³⁹ Там само, арк. 603 і зв., акт 575; арк. 604 і зв., акт 577; арк. 605 зв., акт 579; арк. 610 зв.– 611, акт 587; арк. 662–663, акт 636. Факти стосовно Хотинської битви, підтверджені посиланнями № 37–39, детально викладено у підготовленій авторами вже згадуваній статті “Хотинська війна 1621 р. за документами ЦДІАК України”.

⁴⁰ Багато таких фактів наведено у збірникові “Національно-визвольна війна в Україні...”.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 694–695, акт 665.

⁴² Там само, спр. 126, арк. 21 і зв., акт 5; спр. 123, арк. 605 зв. – 606 зв., акт 580.

⁴³ Там само, спр. 123, арк. 603 зв. – 604, акт 576.

⁴⁴ Там само, спр. 126, арк. 267 зв. – 268, акт 348.

⁴⁵ Там само, спр. 130, арк. 466 зв. – 467, акт 507.

⁴⁶ Там само, спр. 126, арк. 269–270, акт 350.

⁴⁷ Див. посилання № 41.

⁴⁸ Див.: *О. І. Баранович*. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 65 та ін. – за назвами сіл і прізвищем власника.

⁴⁹ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 126, арк. 82 зв. – 83, акт 88.

1621 р., грудня 31. – Оповідання Шимона Волковича, слуги київського підкоморія Стефана Немирича, і реляція возного про спустошення маєтку Немирича – сіл Галичани, Зборошів і Скриголови, та знищення або полонення підданих татарами 13 і 14 вересня 1621р., під час їхнього нападу на Волинь. Стефан Немирич тоді брав участь у Хотинській битві

Оповеданє пана Шимона Волковича¹ слугы его мл. пна Немирича подкоморого Киевского, ѿ спустошеню през татар маєтности пна его и позабияню людей

Року тысяча шестсот двадцат первого мца декабра тридцат первого дня

На вряде кгородском в замьку его кр. мл. Луцкомь передо мьною, Яномь Вылежиньскимь, подстаростимь Луцкимь, станувши очевисто, шляхетный пань Шимонь Волковичь¹, слуга его мл. пана Стефана Немирича², подкоморого Киевского, именемь помененого пана своего сведчилсе:

иж року прошлого³ тысяча шестсот двадцат первого мца сентебра трынадацатого и чотирнадацатого дня под небытьность его мл. пана подкоморого, кгда был на послуже Речи Посполитое в обозе зь их мл. паны гетманы, з великимь литовскимь и полным короньнымь, въ войску противко поганомь туркомь и татаромь, под тот час войско татарское на Волинь впадши и припадши до маєтности его мл. пана подкоморого Галичаньское несподиванье, тамь урядника, шляхетного пана Яна Станиславского боронячогосе, розсекали. Дворь, в которомь немалый спрять был, и шкатулы [зь] справами, которые были в помененого урядника в поверенью, вилупали. Три села – Галичаны, где половицу села спалили, Зборошов и Скрыголовы вылупили, сто сорокь и четверо человека старых уходячих забили, а дети и старые белоголовы⁴ на болоте где утекали, гонячи по болоте, потопили погане. А ѿстатокь мужьсчизнь и белоголовы в неволю до ѿрды забрали, и тую маєтность Галичаньскую пустками zostавили. Ѿ чомь его мл. пань подкоморый, звернувьшисе з обозу барзо хорый до дому своего до Чернихова⁵, кгда до здоровья тепер почал за ласкою пана Бога приходит, доперо доведавшисе, помененого Шимона Волковича¹ для дозору до тоє маєтности послалъ. Который таковыє шкоды паньские видечи и постерегаючи в той мере целости паньское и того, иж податьков на сейме уфаленыхъ не было ѿд кого выбират и ѿтдать, zostавивши его мл. пану своему стороны мунименьтов⁶, што в тых шкатулахъ были, светшое сведченье и ѿбьясненье, што згинуло и повторє сведчилсе.

А на ѿбьясненье тоє свое протестации ставил передо мьною возного генерала воєводства Волиньского шляхетного Войтеха Высоцького⁷. Который

станувши на уряде передо мною в моц своего правдивого сознанья явне и доброволне сознал:

иже с приданья моего врядового очевистого маючи з собою двух шляхтичовъ людей добрыхъ панов Войтеха Высоцкого⁷ и Станислава Кобылского себе для лепшого свидѣцтва прилучонныхъ за жаданьемъ шляхетного Яна Яковицкого, слуги его мл. пна подкоморого, который в ыншой маѣтности его мл. мешкал – в Голятинѣ, был дня петнадцатого и шестнадцатого сѣнтьтебра, кгда подданныхъ галичанскихъ, зборошовскихъ и скриголовскихъ, по поляхъ и дубровахъ позабияныхъ, на сменътаръ церкви подданые з ыншое маѣтности Голятинское звезли, звезено и ховано. Также и помененого Яна Станиславского у дворе цело⁸ в купу збраное и въ трумъне зложоные видел, и шкатулы полупаные видел. Што ими естъ обьведено през помененого пана Яковицкого и помененою шляхтою, што такъ а не иначе быт, сознал. Которую протестацию и реляцию принявши, до книгъ кгородскихъ Луцкихъ записать казал и сут записаные.

ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 835зв.–836зв., акт 813. Мова староукраїнська.

¹ У діловодному заголовку написання прізвища – Волчкович, у тексті документа – Волкович.

² Немирич Стефан (?–1630) – київський підкоморій. Належав до черняхівської гілки шляхетського роду Немиричів. Батько Юрія Немирича.

³ Так в оригіналі.

⁴ Біла голова – жінка. Назва походить від звичаю пов'язування голови білою наміткою.

⁵ Черняхів – родовий маєток Немиричів. Тепер райцентр Житомирської області.

⁶ Муніменти – документи, що стосуються однієї судової справи; зібрані як юридичний доказ.

⁷ Так в оригіналі: Войтек Висоцький визначається як возний, а також як один із свідків (“людей добрыхъ”), ймовірно, помилково.

⁸ Тіло.

Тема татарського нападения на Волинь как составная часть турецкого стратегического плана ведения Хотинской войны 1621 г. освещена по документам из актовых книг ЦДІАК України. Наведены факты уничтожения татарами юридических и имущественных документов шляхты.

Ключевые слова: крымские татары; татарский плен; Хотинская война 1621 г.; актовая книга; судебная присяга; Стефан Немирич.

The Tatar attack on the Volyn' Region as the part of the strategic plan of the Turkish war in 1621 in Khotyn is highlighted on the basis of documents of act books of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv in the article. The article also describes the destruction by the Tatars of legal and property documents of the gentry.

Keywords: The Crimean Tatars; the tater captivity; the Khotyn War 1621; the act book; legal oath Stephan Nemyrych.

УДК [930.253:94](477-25)"1941/1943"

Т. О. ЄВСТАФ'ЄВА*

**ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ КРІЗЬ ПРИЗМУ
АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Подано фрагментарний огляд архівних джерел за темою трагедії Бабиного Яру, які зберігаються у Галузевому Державному архіві Служби безпеки України. Аналізується склад документів та їх інформаційний потенціал.

Ключові слова: Друга світова війна; Велика Вітчизняна війна; Київ; Бабин Яр; голокост; окупація; Сирецький концтабір.

Бабин Яр. Так історично склалося, що Бабин Яр¹ і в Україні, й у світі важить значно більше, ніж географічна назва. Це – одна з трагічних адрес масових розстрілів часів Другої світової війни, яка стала символом людського горя і трагедії. У літопису глобальної єврейської Катастрофи (Шоа), саме з цією київською місцевістю пов'язують початок Голокосту в Європі, хоча насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону – Львів, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Житомир та інші².

Досліджувати проблему трагедії Бабиного Яру надзвичайно важко і складно. Не всі документи доступні дослідникам, багато з них зникло безслідно, особливо це стосується Києва. Часто офіційні документи і спогади свідків містять досить суперечливу інформацію. Висвітлення цієї теми в науковій і документальній літературі є неповним, і це не дивно. Адже впродовж багатьох років, за невеликим винятком³, проблема трагедії Бабиного Яру взагалі не порушувалася. І це при тому, що Києву часів Великої Вітчизняної війни присвячено десятки книг, статей, брошур. Тільки з другої половини 80-х – початку 90-х рр. з'являються публікації, де досить обережно та поверхово висвітлюються деякі аспекти цієї проблеми. І донині в Україні ми маємо тільки невеликі за обсягом та змістом розвідки, статті та публікації. Серед них можна відзначити праці Ф. Левітаса, М. Шимановського⁴, В. Короля, В. Кучера, Г. Мигрина⁵, М. Ковалю⁶, В. Тваринського⁷, в яких автори намагаються відтворити історичну правду про Бабин Яр. Окремо слід назвати видання "Бабий Яр: человек, власть, история"⁸, збірник документів та матеріалів, який відображає історичну топографію та хронологію подій, що відбувалися на території Бабиного Яру в 1941–1943 рр. Із узагальнених видань останнього часу слід назвати працю А.Круглова "Энциклопедия

* *Євстаф'єва Тетяна Олександрівна* – завідувач відділу Музею історії міста Києва.

Антоніна, Валентина
і Тамара Трістан.
Розстріляні у серпні 1942 р.
за те, що друкували листівки.
ГДА СБУ, ф. 60, д. 86699, т. 14.

Холокоста”⁹, де вміщено статистичні дані про кількість загиблих. Із документальних зібрань, які певним чином торкаються теми, можна назвати матеріали Державної Надзвичайної комісії, семитомне видання матеріалів Нюрнберзького процесу, збірку документів і матеріалів про знищення євреїв України, збірку документів “СС в действии”, “Преступные цели – преступные средства”, “Історія застерігає”, “Київський процес”, “Київ у дні нацистської навали”¹⁰. Серед зарубіжних праць з цієї проблеми, заслуговують на увагу книги ізраїльських істориків І. Арада¹¹ та Ш.Спектора¹², збірка матеріалів німецького професора Е. Р. Віна¹³ “Пам’яті Шоа Бабиного Яру”, а також спорадичні, фрагментарні згадки у працях та збірниках з проблематики Голокосту перекладені з інших мов. За сприяння Е. Р. Віна вийшли окремим виданням спогади Д. Будника і Я. Капера¹⁴, які врятувалися з Бабиного Яру. На думку автора, не можна залишити поза увагою і твори художньої літератури з зазначеної теми. Це перш за все роман-документ А. Кузнецова “Бабий Яр”,¹⁵ який написаний на основі власних спогадів автора та свідчень очевидців. У 1994 р. письменником Ю. Петрашевичем у журналі “Київ”¹⁶ надруковані спогади людей, які врятувалися з Бабиного Яру, – Д. Проницевої, Г. Баташової та інших. Більшість з використаних спогадів записані зі слів свідків подій та ними самими і майже не редагувались. Чого не можна сказати про книгу кінорежисера і письменника О. Шлаєна “Бабий Яр”¹⁷ та видань Єврейської ради України, Фонду “Пам’ять Бабиного Яру” під редакцією І. Левітаса,¹⁸ де читачу пропонується власна версія бачення трагедії Бабиного Яру і має місце досить вільна інтерпретація фактів, не завжди прив’язана до наявних джерел, нерідко допускаються неточності, хоча автори і претендують на наукове висвітлення проблеми. Трагедія Бабиного Яру, як зазначено вище, описана у багатьох книгах, але всі вони не вичерпують тему.

Досліджуючи проблему трагедії Бабиного Яру, автор мав змогу ознайомитися з матеріалами, що зберігаються в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України. Використання цих документів, що

Трупи розстріляних
на вул. Києва.
Музей історії м. Києва.
Фото І. Хеле.

вміщують важливі відомості і факти (значна більшість їх ще не залучалася до відкритого наукового обігу), дає можливість краще зрозуміти таке непросте явище, як трагедія Бабиного Яру, сприяє відтворенню повнішої картини цієї жахливої трагедії. Перш ніж перейти до розгляду документів, стисло нагадаємо про події, що відбувалися в місті у 1941–1943 рр. і про які йдеться у матеріалах архіву, для того, щоб краще уявити яку вони несуть цінну інформацію.

19 вересня 1941 р., у полудень, у Київ увійшли війська 6-ї німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау, які впродовж 72 днів намагалися захопити місто. Вже з перших днів нацисти почали розстрілювати військовополонених, у першу чергу політпрацівників, комуністів та євреїв. Для німецьких окупантів проблема київських євреїв відразу стала актуальною. Київ – одне з найбільших (після Москви і Ленінграда) за чисельністю населення місто Радянського Союзу, і четверта частина його населення – євреї. За переписом населення 1939 р. у Києві проживало 846,7 тисяч жителів, у тому числі українців – 53,2 %, євреїв – 25,5 %, росіян – 16,5 %.¹⁹ Київ на початку війни став першим великим містом, цілком “вільним від євреїв”. А “звільняли” Київ від євреїв саме в Бабиному Ярі, де було розстріляно майже все єврейське населення міста, що залишилося після відходу військ Червоної армії.

З метою збереження таємниці злочину айнзацкоманди і зондеркоманди одержували накази про операції щодо винищення “ворогів Рейху” усно. Для проведення операції виділена зондеркоманда 4-а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля²⁰, посилена 45-м (під командуванням майора поліції Бессера), 303-м (під командуванням майора поліції Ганібала) поліцейськими батальйонами і загоном української допоміжної поліції. Майор поліції Ганібал відмовився виконувати цей наказ, і його батальйон використовувався тільки для внутрішнього та зовнішнього оточення, а також для посиленого патрулювання у місті. Відмовився брати участь у розстрілах командир доданої до опе-

Бабин Яр. Німецькі солдати копаються у речах розстріляних.
Музей історії м. Києва. Фото І. Хеле.

ративної групи “С” роти військ СС оберштурмфюрер СС Графхорст; надалі його рота використовувалась для несення охоронної служби в місті, а наприкінці жовтня 1941 р. переведена в дивізію СС “Вікінг”²¹.

Вранці 29 вересня тисячі євреїв потягнулися у визначене наказом місце. До настання темряви німці встигли розстріляти тільки дві третини з тих, хто прийшов, а саме – близько 22-х тисяч. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на вул. Лагерній²², а наступного дня, 30 вересня розстріляли. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла, і змусили військовополонених вирівняти дно яру. Упродовж двох днів 29–30 вересня 1941р. розстріляли 33 771 людину, в основному євреїв. Документи свідчать – розстрілювали їх лише за те, що вони були євреями. Неправдоподібним є стислий термін підготовки і проведення небувалої за масштабами страти величезної кількості міських жителів, в основному жінок, старих і дітей. Це стало можливим тільки завдяки тому, що вся акція від початку до кінця була не тільки задумана, але і спланована, завчасно розрахована до деталей. Так було покладено початок скорботному списку жертв Бабиного Яру. Вбивство безневинних людей тільки за те, що вони належать до тієї чи іншої нації, стало одним зі найстрашніших кривавих злочинів нацизму. Тоді ж, починаючи з 29 вересня, розстріляли і близько трьох тисяч військовополонених і мирних жителів єврейської національності, які, за словами колишнього в’язня Л.Островського, знаходились у спеціальному відділі при таборі на вул. Керосинній²³. Здійснивши свою

криваву справу, німецька влада тим самим з перших днів окупації продемонструвала, якими методами буде утверджувати свою присутність у Києві і свою готовність у разі потреби удатися до крайних заходів не лише щодо євреїв. Привид Бабиного Яру вставав за плечима кожного киянина, незалежно від національності.

Впродовж двох років окупації м. Києва німецькими військами до Бабиного Яру регулярно прибували криті машини з Короленка, 33, з поліції безпеки та служби СД для страти людей безвідносно до їх національності. На початку жовтня 1941 р. було організовано масову облогу на тих євреїв, яким пощастило уникнути розстрілу в Бабиному Яру, а також комуністів, працівників радянських органів. Більшість з них незабаром були розстріляні у Бабиному Яру. За свідченням А. Макаринської, що мешкала по вул. Пушкінській і працювала двірником, у жовтні 1941 р. заарештували всіх комуністів їхнього будинку: “Мне известно, что все коммунисты – Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю. И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся²⁴”. Тут же були розстріляні моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії. За спогадами очевидців, у сильний мороз їх, напівроздягнених, вели вулицями міста на місце страти. “Помню также случай, – свідчила М. Луценко, – расстрела гестаповцами 40 человек моряков в противотанковом рву за русским кладбищем. Зимой 1942 г. при сильном морозе они шли в тельняшках и трусах, босые, под усиленной охраной. Все они были расстреляны²⁵”. Спершу нацисти свої жертви розстрілювали. Потім, від 1942 р., знищували тут же в газвагенах-душегубках.

За два роки окупації у Києві загинуло близько 200 тисяч людей, з них більше як 100 тисяч у Бабиному Яру, перетвореному на величезну братську могилу. Тут страчували крім євреїв, військовополонених, циган, комуністів, підпільників, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, партизанів, націоналістів, гравців київської команди “Динамо”, заручників та ін., всіх тих, хто вважався “ворогом Третього рейху”.

Влітку 1943 р., коли фронт наближався до Дніпра, окупанти заходилися знищувати сліди злочинів. Спеціально сформована зондеркоманда 1005, очолена П. Блобелем, змусила військовополонених – в’язнів Сирецького концтабору – розкопати і спалити тіла усіх жертв, похованих у Бабиному Яру за два роки окупації Києва. 28 вересня 1943р. в’язні розклали у цьому урочищі останню піч для спалювання тіл. Вони усвідомлювали, що “мартен” споруджають для себе, і вчинили відчайдушну спробу втечі, з 327 врятувалося 18. Вони й стали першими свідками злочину нацистів у Бабиному Яру, про що розповіли Надзвичайній комісії з розслідування злочинів на окупованих територіях, а потім – на

Бабин Яр. Радянські військовополонені розбирають речі розстріляних. Музей історії м. Києва. Фото І. Хеле.

Київському та Нюрнберзькому процесах.

Досліджуючи проблему, автор спробував класифікувати матеріали архіву про трагедію Бабиного Яру, з якими він знайомився, не виділяючи трагедію єврейського населення, але приділяючи їй належне місце, адже загибель єврейського населення була частиною загальної трагедії, яку пережив багатонаціональний народ України.

Матеріали з фондів Галузєвого державного архіву Служби безпеки України з цієї тематики – це передусім архівні кримінальні справи на тих, кого обвинувачували у злочинах. Вони є унікальним історичним джерелом, хоча необхідно враховувати і специфіку таких документів, в основному

протоколів допитів обвинувачуваних, де розповідається про їхні дії, мотиви їхніх вчинків, пояснення тих чи інших подій. Необхідно зважити і на те, що вони по змозі намагалися приховати свою роль у подіях, про які мали дати свідчення. Протоколи допитів свідків, жертв розстрілів, які врятувалися, ув'язнених Сирецького концтабору, власноручні заяви вражають – у людей не було мотивів перекручувати чи приховувати факти, до того ж показання давалися в рамках проведення слідчих дій і свідки були попереджені про відповідальність за давання неправдивих показань. Але тут треба узяти до уваги суб'єктивний фактор: кожна людина, через властиві їй особливості, бачила все по-своєму, робила висновки, поєднуючи їх зі своїм баченням тодішніх подій.

З огляду на інформаційну насиченість документів, які зберігаються в Галузєвому державному архіві Служби безпеки України і висвітлюють історію трагедії Бабиного Яру у період окупації міста німецькими військами, їх можна умовно розділити на тематичні групи. До першої відносимо справи, що заводилися за фактом злочинів стосовно мирного населення і містили відомості про кількість жертв, місця розстрілів, прізвища загиблих та інше. До цієї невеликої за обсягом групи відносимо кілька справ, які велися в різні роки.

У першу чергу звертає на себе увагу слідча справа, яка носить назву “Матеріали про звірства²⁶”. Це одна з перших справ, яка розпочата

Бабин Яр.
Речі розстріляних.
Музей історії м. Києва.
Фото І. Хеле.

за фактом розстрілів у Бабиному Яру одразу після звільнення Києва. Слідча справа в 3-х томах, де зібрані матеріали по м. Києву і області. Нас найбільш цікавить 1-й та 3-й томи справи, в них є матеріали по місту Києву, 2-й том це матеріали стосовно Київської області. Перший том, заведений 15 листопада, охоплює справи, які розглядалися до 25 листопада 1943 р. Обсяг його невеликий, 61 сторінка. У ньому зібрані розповіді тих, хто мешкав біля Бабиного Яру і був свідком подій, що відбувалися там з 1941 по 1943 рр. Ця справа цікава ще тим, що один із свідків І. Янович, який впродовж окупації міста мешкав по вулиці Бабин Яр, розповідав не тільки про розстріли 1941 р. (“Немцы вступили в город 19 сентября 1941 г., а 20 сентября 1941 г. они уже проводили группами в основном советских военнопленных на расстрел в Бабий Яр, расположенный от моего дома 800 – 1000 метрах, лично я не смотрел как их расстреливали потому, что стояла охрана и близко не пускали, было только слышно крики людей и автоматные выстрелы, таким образом с 20 сентября 1941 г. ежедневно немцы водили на расстрел сотни людей²⁷”), але і про те, що відбувалося там напередодні звільнення міста: “Недели за полторы перед отступлением возвращаясь с работы я видел как на площадке, где когда то было стрельбище расположенное в Бабьем Яру стояла немецкая машина и с площадки строчил автомат т.е немцы кого-то расстреливали, при вступлении Красной Армии меня спросил командир фамилии его я не знаю показать место расстрела. Мы с ним пошли и нашли много трупов немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас²⁸”. На додаток він намалював схему місця розстрілів радянських військовополонених і радянських громадян у період німецької окупації, окремо позначивши місце, де палили трупи та місце останніх розстрілів у Бабиному Яру.

Про те, що у Бабиному Яру у вересні 1941 р. розстрілювали військовополонених і євреїв свідчила 15 листопада 1941 р. М. Луценко, яка у період окупації мешкала по вул. Мельникова, 96: “...примерно в сентя-

бре месяце 1941 г. я лично сама видела, когда немецкий карательный отряд вел группу пленных красноармейцев которые были раздеты, за русское кладбище. Сколько я не вела наблюдение, то уведенные туда больше не возвращались. ...Однажды мне пришлось лично видеть весной 1942 г. трупы расстрелянных граждан, которых немцы присыпали землей, какие именно люди то сказать трудно, но было видно по одежде форма военнослужащих Красной Армии. ...Могу пояснить, что после того как было объявлено всем евреям г. Киева явится на ул. Дегтяревскую и Лагерную, с ценными вещами и теплой одеждой, я лично видела как уже немцы группами без вещей проводили евреев в Бабий Яр и было слышны автоматические и пулеметные выстрелы и душераздирающие крики детей и женщин²⁹”.

Важливу інформацію містить карна справа про обвинувачення Буркхарда Карла та інших³⁰, розпочата 18 грудня 1945 р. і закінчена 8 січня 1946 р. у 21 томі, відома ще під назвою “Київський процес”. У ній зафіксовані обвинувачення п’ятнадцятьом німецьким військовим, серед яких були два генерал-лейтенанта, генерал-майор та оберштурмбанфюрер СС, у скоєнні воєнних злочинів у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. на території України, зокрема в Києві, Київській, Житомирській, Полтавській, Сталінській³¹, Дніпропетровській, Одеській, Львівській і Рівненській областях. Справа розглядалася Військовим трибуналом Київського Військового округу з 17 по 28 січня 1946 р. у Києві в будинку Червоної Армії³² на відкритому судовому засіданні. З показань свідків та підсудних постали жахливі картини наслідків людиноненависницької політики нацистської Німеччини, вандалізму, що коїлися в містах і селах України. За вироком Військового Трибуналу 12 засуджених були повішані у Києві на площі ім. Калініна³³ в присутності тисяч киян. Інші були засуджені на різні строки каторжних робіт. Інтерес становлять показання генерал – лейтенанта П. Шеєра³⁴, який з жовтня 1941 по березень 1943 р. обіймав посаду начальника поліції та жандармерії Київської і Полтавської областей, в яких він розповів про знищення мирного населення: “Прюцман³⁵ дал мне задание сформировать германскую полицию, жандармерию и добровольные батальоны из украинцев в г. Киеве, Белая Церковь, Умани, Василькове. Он также дал мне задание повести решительную борьбу с партизанским движением, советскими патриотами, выступавшими в той или иной форме против немецкой армии и немецкой администрации на Украине³⁶. ...Когда я в 1941 г. прибыл в Киев, всюду говорили, что вскоре после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены СД по приказу Гимmlера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать³⁷”.

Про масові розстріли на окупованих територіях знали і у Німеччині. Про це свідчив на допиті 16 червня 1945 р. фельдфебель В. Геллерфорт: “Под командованием главного штурмфюрера СС капитана доктора Ондерка нас направили в Киев³⁸. В Киев мы приехали и поступили в распоряжение начальника полиции безопасности и службы безопасности на Украине доктора Томаса³⁹.”

Доктор Ондерка получил подробную установку о методах работы в России, о которых он нам затем устно рассказал. Дело заключалось в том, чтобы как можно беспощаднее истреблять партизан и коммунистов. Мертвый противник нам больше вредить не будет. Хотя я еще раньше, в Дюссельдорфе, от товарищей, которые возвратились из России домой в отпуск, слышал о массовых расстрелах в России, но правильную картину я получил только в Киеве. Один старший шарфюрер СС по фамилии Гольцхойзер или Гольцдерфер рассказывал мне о расстрелах и убийстве 55–60 тысяч евреев и коммунистов Киевской области, при которых он сам присутствовал. Часть из них была расстреляна, а часть – погибла в душегубках. Он был шофером на такой душегубке и на родине этот старший шарфюрер служил в гестапо в г. Мюнхен⁴⁰”.

Серед документів справи звертає на себе увагу показання свідка М. Соколова, що брав участь у засипанні трупів у Бабиному Яру: “В октябре месяце 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем немецкой полиции я был доставлен в Сырец – Бабий Яр, для погребения трупов расстрелянных советских граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подровнять яму наравне с поверхностью грунта земли⁴¹”.

Не менш докладні та змістовні показання свідків П. В. Савицької⁴², Л. І. Григурно⁴³, Н. В. Ткаченко⁴⁴, які до 17 січня 1943 р. переховували військовополоненого єврея І. Бродського⁴⁵, поки його не видала знайома Шиманська. З показань І. Бродського 29 листопада 1943 р.: “Немцами я был задержан по предательству гражданки Шиманской, которая меня опознала и предала в руки фашистским палачам на улице Глубочице 17 января 1943 г. Откуда я был направлен в Подольскую полицию, где подвергся избиению, после чего меня этапировали в гестапо по ул. Короленко, 33.

В гестапо меня допрашивал муж Шиманской, которая меня предала. В гестапо я был подвергнут избиению, со стороны следователя Шиманского, после чего отправили в Сырецкий концлагерь, куда я прибыл в первых числах февраля 1943 г, где пробыл по 29 сентября 1943 г.⁴⁶” За переховування І. Бродського П. Савицька з чоловіком В. Савицьким і Н. Ткаченко були заарештовані. Зі свідчень Н. Ткаченко: “В январе 1943 г. я была арестована гестапо. Меня обвинили в укрывательстве евреев. Больше месяца я содержалась под стражей в гестапо в г. Киеве,

по ул. Короленко, а затем меня перевели в Сырецкий концлагерь, где я находилась до осени 1943 г.⁴⁷». Вона також розповіла про режим Сирецького концтабору і розстріл моряків Дніпровського загону Пинської військової флотилії: «Мне, например, дважды приходилось наблюдать, как расстреливали матросов, которых одну группу подвезли к Бабьему Яру и там их расстреливали, а вторую группу расстреляли в противотанковом рву. Расстрелянные матросы сопротивлялись, но немцы их избивали и всячески над ними издевались⁴⁸».

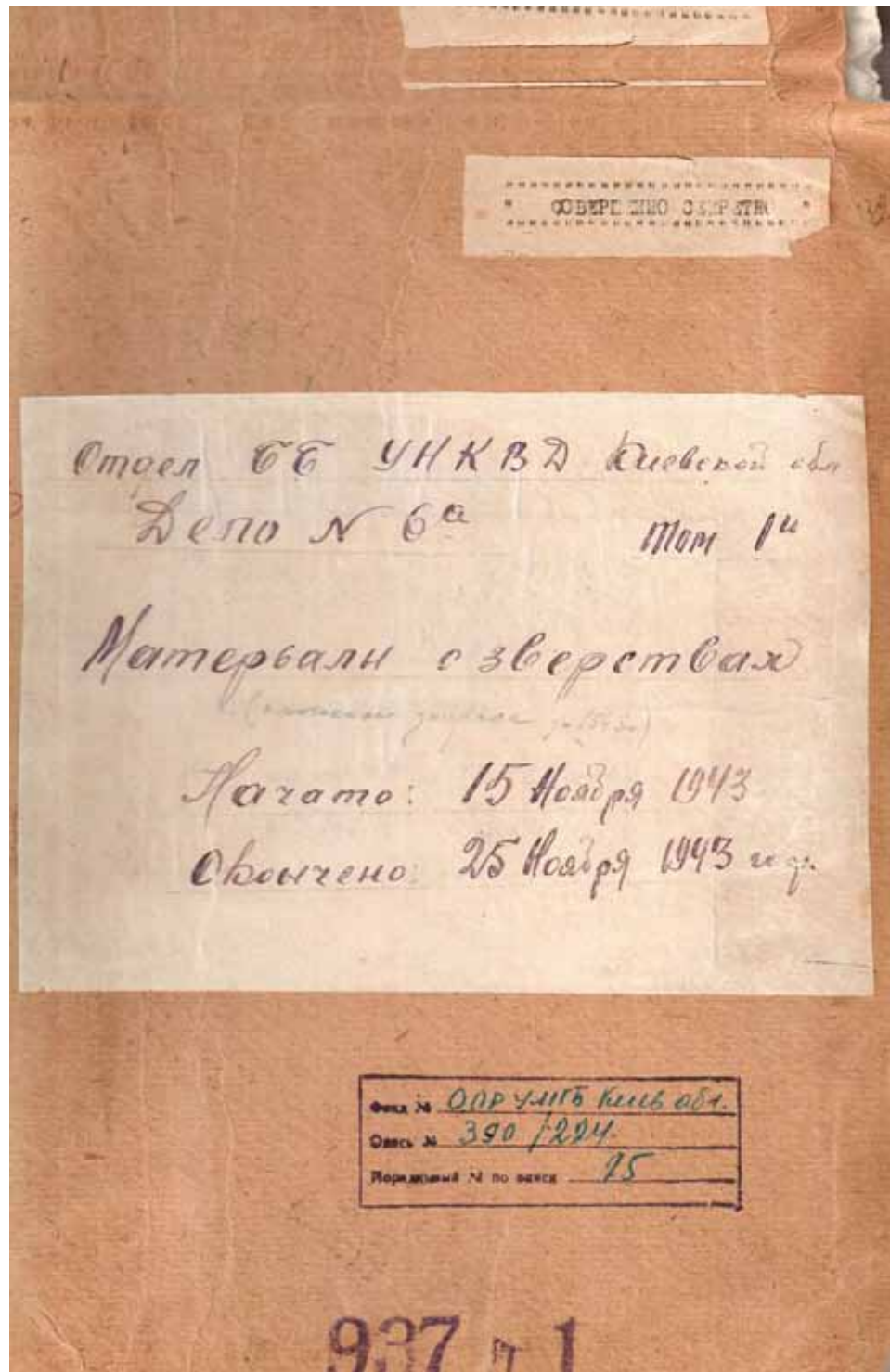
До цієї невеликої за обсягом групи можна віднести і справу «Матеріали документування масового знищення гітлерівцями радянських громадян в урочищі Бабин Яр м. Києва в 1941–1943 рр.⁴⁹». Це матеріали розслідування у справі колишнього рядового 83-го поліцейського батальйону Іоганеса Піля, підозрюваного в участі в розстрілах у Бабиному Яру, котре проводилося на прохання слідчих органів МДБ НДР у 1980 р. Внесені до цієї справи і матеріали розслідування 1967 р. у справі колишніх німецьких військовослужбовців К. Калльсена і Маттнера, яких також підозрювали в участі в розстрілах у Бабиному Яру. В матеріалах справи слідчі намагалися в подробицях відтворити хід дій на місцевості, що знайшло відображення в протоколах допитів та інших слідчих діях. У рамках проведення слідства оглянуто урочище Бабин Яр із залученням фахівців відділу контрольно – геодезичних зйомок Управління «Київпроект» та свідків. Значущість документів цієї справи для дослідника полягає ще у таких особливостях змісту – слідчі зібрали до купи показання свідків (переважно одних і тих же) з різних кримінальних справ за різні роки, починаючи з 1943 р., а також знайшли нових. Подаються свідчення С. С. Таужнянського, якому в 1941 р. було 12 років, і він дивом врятувався з Бабиного Яру, і А. М. Євгенєва, який був одним із небагатьох свідків розстрілів. Ось його показання: «Со своим двоюродным братом Ткаченко Василием мы пробрались за проходящей подводой на ул. Дорогожицкую, в которую упирался овраг. С этой улицы нам было видно, как немцы со стороны кладбищ гнали массы людей, среди которых в большинстве были женщины, старики и дети, ранее на автомашинах привозили в основном мужчин, больных и не могущих двигаться стариков и детей везли на двухколесах. Перед этим у них отбирали вещи и ценности. Заводили для этого к карьерам, а затем непосредственно с обрыва оврага расстреливали. Я наблюдал эту ужаснейшую картину на протяжении 20–30 минут. Колонны людей непрерывным потоком двигались под конвоем к месту расстрела⁵⁰». До справи додана довідка, складена заступником Народного комісара Державної безпеки СРСР А. Кобуловим для голови Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників М. Шверника 19 січня 1944 р., де майже вперше подається приблизна кількість загиблих у Бабиному

Посвідчення співробітника охоронної поліції м. Києва Чорнобородова Г. М. 1942 р.
ГДА СБУ, ф. 5, спр. 61406.

Яру: “Особую жестокость оккупанты проявили в отношении евреев, уничтожив за время оккупации Киева все еврейское население города. ... Очевидцы показывают, что после расстрела еще долго над оврагом раздавался стон и шевелилась земля от движения тел. “Бабий яр” весь период немецкой оккупации города Киева, являлся местом массовых расстрелов людей. Предварительным подсчетом установлено, что в нем было расстреляно, а позже и сожжено, 70 тысяч евреев, 20 тысяч военнопленных – бойцов и командиров Красной Армии и 10 тысяч коммунистов и комсомольцев”⁵¹.

Іншу групу складають карні справи, які заводили на колишніх поліцейських, зрадників та так званих німецьких пособників. Це досить велика за кількістю справ група, яка охоплює значний період часу – починаючи з 1942 р. і до 90-х рр. ХХ ст. В інформативному плані не така насичена, як перша. Хоча є окремі карні справи, що містять дуже важливі документи, показання свідків і самих підсудних, витяги з окремих документів щодо питання, яке нас цікавить. Так, у справах М. Голімбіовського⁵² і С. Крутова⁵³, які працювали в поліції під час окупації міста, є дуже цікаві свідчення унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга⁵⁴, заступника начальника поліції безпеки і СД м. Києва, про розстріли євреїв і кількість жертв: “Об этом расстреле мне рассказал Губер⁵⁵ в одном из казино г. Киева в ноябре 1942 г., т.е. месяц спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо⁵⁶. Губер был первым из команды СС оберфюрера Эрлингер⁵⁷, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу рейхсфюрера Гимmlера сейчас же

Обкладинка справи "Матеріали про звірства".
ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, т. 1.

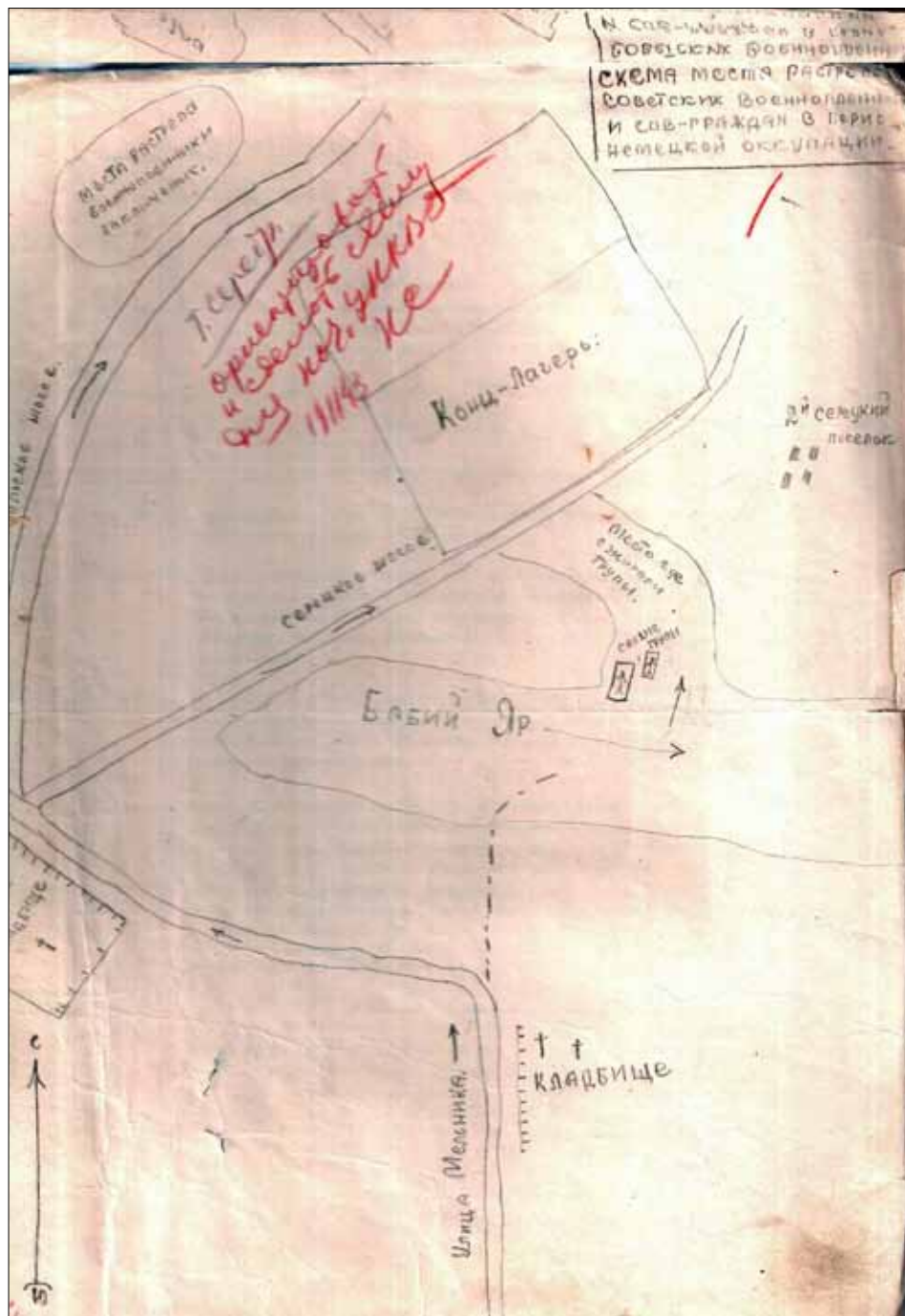

Схема місця розстрілів у Бабиному Яру, яку намалював Янович І. С.
15 листопада 1943 р.
ГДА СБУ, ф. 11, стр. 937, т. 1, арк. 1.

2

Протокол допита свідателя

1943г. Жовтня 15го дня № 1. Київ оперуповноважений
 ОБЪЕДНАНИЙ СЕРВИС Л. П. МИШУШ ШЕРДАКОВ, допитий
 в караулі в районі І. С. Яновича І. С. Яновича І. С. Яновича

1943г. жовтень 15 числа № 1. Київ, по наслідкам війни в Україні, роботи, зради і т. д. Київ Багні Др № 10

секрет
 Н. М. С. Янович
 16.11.43г.

Об отведении внимания за одну неделю показаниям
 присутствующим на ей Указею кажу

По существу заданных вопросов показал:

Вопрос? Сопоставте где вы работали в период немецкой оккупации города Киева.

Ответ. В весь период немецкой оккупации г. Киева, работал я в городской водоканалитрепне техникуме по водоабдвменту, до войны я работал в Октябрьском колхозе в этой же должности.

Вопрос? Расскажите, что вам известно о расстреле немцами виднейших советских работников проживавших в городе Киеве, и назавише лично расстреляно.

Ответ. Немцы вывезли в г. Киев 19/11/42 года а до этого еще проводили группы в оккупированных советских военнопленных на расстрел в Багні Др расположенном от моего дома 700-1000 метрах, здесь я не смотрел как их расстреливали потому что стояла охрана и близко не такими были только слышно крики людей и адяктыме выстрелы таким образом с дождем охватывало землю водами на расстрел сотен людей.

25/11/42. Немцами было убито в суму около расстрели приток и тобы все евреи города Киева являлись со всеми документами и личными вещами притом все еврейское по Европе прои доперий и Демидовской // подписей на притоким не такой не было.

Лично я не был по указанному адресу хотя слышал еврей потому что тогда не такими, но я лично видел как по дороге шла масса еврей по с овитым и вещами по направлению на русское кладбище, на русские кладбище у них отбирали вещи которые они имели и тольки в той части, в которой они были остави всеи всех в Багні Др, я лично с одной стороны видел...

Протокол допиту Яновича І. С. 15 листопада 1943 року. ГДА СБУ, ф. 11, стр. 937, т. 1, арк. 2.

после занятия Киева, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в ущельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходило до 35–40 000 человек⁵⁸». Про знищення єврейського населення і участь у цьому місцевих жителів свідчать матеріали карної справи на учасників звірств над радянськими громадянами єврейської національності по вул. Верхній Вал, Е. Устинова, Н. Юшкова і В. Баранова⁵⁹, які потім виказували комуністів, працівників НКВС; вона була порушена в грудні 1943 р. за заявою мешканців вулиці. Згідно з рішенням Військово-Польового суду 8 гвардійського танкового корпусу злочинці були повішані на тому місці, де вони знущались над радянськими громадянами і закопували їх живими в землю.

Можна виділити ще ряд карних справ, які були заведені відразу після визволення Києва. Згідно з доповідною запискою начальника УНКДБ по Київській області М. Бондаренка наркомуну Держбезпеки УРСР С. Савченку «Про звірства німецько-фашистських окупантів у м. Києві» від 12 грудня 1943 р. ними виявлено і заарештовано 439 співучасників злочинів німецьких окупантів⁶⁰. Найбільш характерні з них: карні справи на сотників і бригадирів Сирецького концтабору І. Морозова⁶¹, В. Бистрова, В. Колбасьєва, С. Курипко, С. Сороки⁶², Е. Логінової⁶³, які розглядалися в листопаді–грудні 1943 р. У них багато інформації про концтабір – час його заснування, місце розташування, режим, кількість в'язнів, методи знущання та знищення та інше. Матеріали цінні тим, що між скоєнням злочину і його викриттям минуло зовсім мало часу, свідками виступали колишні в'язні, яким дивом вдалося врятуватися, і в пам'яті у них все ще було свіжим, а вже в грудні 1943 р. частина свідків була призвана до лав Червоної Армії, і дехто з них загинув на фронті. Сюди відносяться і карні справи, заведені в різні роки на поліцейських 23 поліцейського батальйону СД⁶⁴, який в 1942–1943 рр. охороняв Сирецький концтабір, а також на тих, хто служив у поліції в період окупації міста німецькими військами. Поліція проводила арешти, обшуки, облави на вулицях і базарах, перевіряла документи. «В конце января 1942 г., – свідчив колишній поліцей С. Орлов, – была организована облава в гор. Киеве на еврейском базаре. Облаву эту мы проводили с целью поимки на базаре евреев, задержание подозрительных лиц, а также лиц, не имеющих документов. Для организации облавы было выделено нас 50 человек полицейских и 100 немцев. Вооружившись винтовками, в воскресенье, с половины дня, когда на базаре собралось большое количество населения, мы, полицейские, базар оцепили, а немцы начали проверку документов. В результате проведенной облавы нами было задержано около 250 человек, из них часть была евреев. По окончании операции были задержаны русские, украинцы, которых отправили в гор. Дарницу на принудительные работы по

строительству железнодорожного моста, евреи же были доставлены в немецкую комендатуру. В конвоировании этой группы евреев в комендатуру принимал участие лично я. Евреев мы сдали лично коменданту. Какая судьба этих людей, мне неизвестно⁶⁵». Незважаючи на переслідування і найсуворіші заходи, що застосовувались до євреїв, у місті їх залишалося досить багато, існувала навіть спеціальна група, яка займалася розшуком і арештом євреїв. Про її діяльність свідчив на допиті колишній поліцейський Ф. Круль: «Состоя на службе в полиции безопасности СД г. Киева, размещавшейся по ул. Короленко, 33, я арестовывал советских граждан еврейской национальности. Это осуществлялось следующим образом: Я работал в полиции безопасности «СД» под непосредственным руководством немца по фамилии Кейне, который имел звание унтершарфюрер и занимал должность начальника тюрьмы и одновременно руководил выявлением граждан еврейской национальности, проживающих в г. Киеве. Примерно в июне или июле Кейне был переведен в город Белую Церковь, а вместо него стал работать «обершарфюрер» Гайнс Фриц. Под руководством Гайнса я работал в полиции безопасности «СД» до октября 1943 года, т. е. до момента изгнания немцев.

В нашей группе, руководимой сначала Кейне, а потом Гейнсом⁶⁶ были сосредоточены все данные по розыску и выявлению советских граждан еврейской национальности. Как только к нам поступали данные о том, что где-либо в г. Киеве проживает гражданин еврейской национальности, в зависимости от важности дела я ехал по этому адресу или один или же вместе Гейнсом и производили там тщательный обыск, забирали с собой арестованного и доставляли в полицию безопасности «СД» г. Киева... Проводил расследование по делам арестованных советских граждан устанавливал главным образом, их еврейскую национальность. Я лично арестовывал и вместе с Гейнцем провел следствие более чем на 100 человек советских граждан еврейской национальности. О дальнейшей судьбе их мне неизвестно, но вероятнее всего эти советские граждане были расстреляны немцами... Для установления еврейской национальности ко всем задержанным мужчинам приглашался тюремный врач. ...От отдельных лиц и различных доносчиков заявлений на выявленных евреев поступало в «СД» немало, – свідчив Ф. Круль. – Иногда доносчики указывали в заявлениях свои фамилии и адреса, в некоторых случаях под доносами стояли лишь отдельные буквы, а то и просто донос представлял из себя анонимку. Все доносы по евреям собирались у гестаповца Гейнца⁶⁷. Деяких виловлювали поліцаї. Зі свідчень Н. Голови: «Я сама была свидетелем такого факта. С месяц после вступления немцев в г. Киев, в 1941 году, Полубинский, работавший в то время уже полицейским, по Фабричной улице, напротив дома № 14, вел с двумя полицейскими двоих подростков евреев. Из них одному подростку было лет 14, а второму лет 18. Тогда меньший по-

Біля каменя в Бабиному Яру. Зліва направо: С. Б. Берлянт, Я. А. Капер, З. А. Трубаков, Д. І. Будник, В. Ю. Давидов (у береті). Кінець 1960-х рр.

дросток лет 14, обращаясь к Полубинскому как к полицейскому, просил их отпустить и при этом говорил: “Дяденька, не надо нас расстреливать, мы не евреи, отпустите нас, дайте нам самую тяжелую работу и мы будем работать. Несмотря на просьбу этих молодых ребят, Полубинский продолжал подталкивать их, бить и заставлял идти дальше⁶⁸”.

За наказами німецької військової влади і самі мешканці повинні були виявляти євреїв, які залишилися у місті, і доносити про них у СД. “Когда немцы оккупировали Киев и учинили зверскую расправу над еврейским населением, – свідчила А. Гаврелюк, що мешкала по вул. Пушкінській, – я к себе на квартиру на жительство пустила одного гражданина по национальности еврея, фамилии его как я уже говорила выше, не помню, который скрывался от преследования немецких властей. Вскорости после этого ко мне на квартиру пришли два неизвестных молодых человека в гражданской одежде. Фамилии их я не знаю, но они являлись жильцами нашего дома, которые моего квартиранта, как еврея забрали и посадили в пустую квартиру нашего дома, где продержали под охраной до следующего дня, а утром меня и моего квартиранта-еврея забрали и свели в полицию, откуда меня ни о чем не спрашивая отпустили домой, а моего квартиранта-еврея задержали в полиции, раздели и раздетого повели на расстрел. Это я сама видела, так как некоторое время оставалась возле здания полиции⁶⁹”.

За допомогою агентів, провокаторів і зрадників німецька влада мала змогу вистежувати і заарештовувати комуністів, партизан, учасників підпільної боротьби. Про видачу комуністів свідчив на допиті

колишній поліцейський М. Фокін: “Находясь на службе в украинской полиции г. Киева, занимался предательской деятельностью, по заданию украинского националиста начальника следственного отдела Гордон, в октябре месяце 1941 г. написал письменный донос и передал лично самому Гордону на членов ВКП(б): Попова Михаила Васильевича, Боброва – имя и отчество не помню и Клейберга Владимира Вильгельмовича. В заявлении я писал, что Попов, Бобров и Клейберг являются членами ВКП(б), остались в Киеве, не эвакуировались и просил проверить с какой целью они остались в Киеве, имея в виду, что они были оставлены советскими органами со специальным заданием⁷⁰”.

Особливий інтерес становлять карні справи на керівних осіб поліції. В справі А.Мельнічука⁷¹, якій з жовтня 1941 р. до серпня 1942 р. працював начальником Дарницької районної поліції, а потім до квітня 1943 р. обіймав посаду коменданта 2-го відділу штабу української охоронної поліції Києва, куди входило сім районних поліцейських комендатур, так би мовити з перших вуст розкривається діяльність української поліції в 1941–1943 р., дається характеристика керівного складу поліції – Г. Захвалинського, А.Кабайди та інших. Про розгром підпільної організації поліцією свідчив М. Пилипенко⁷², що працював у поліції референтом – керівником групи слідчих у справах вбивств і збройних пограбувань: “В обязанности официального агента полиции или гестапо входило: производство арестов; производство облав и засад, в полиции против уголовников, а в гестапо против политических, преступников, партизан, коммунистов, евреев. Сбор агентурных сведений. Каждый официальный агент имел на связи секретных агентов, от которых они получали агентурные сведения⁷³. За свідченнями М. Карпінського, що працював у поліції начальником групи карного розшуку, їхня основна робота була розвідувальна, але їх часто використовували для проведення облав і інших масових операцій, що призводило інколи до розсекречування агентів⁷⁴”. До справ, які проливають світло на структуру поліції, її завдання, діяльність, кількісний склад, його характеристику, відносяться карні справи М. Ольшамовського⁷⁵, у 1941 р. начальника агентурно-кримінального відділу поліції міста, В. Анісіна⁷⁶, начальника відділу посадових злочинів кримінальної поліції та інші. Наведені документи лише частково висвітлюють те, що відбувалося в окупованому Києві. Вони далеко не повні. За браком обсягу статті неможливо дати огляд всіх справ, з якими знайомився автор. Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що введення у науковий обіг матеріалів, які зберігаються в архіві Служби безпеки України, розширює документальну базу вивчення трагедії Бабиного Яру.

¹ Бабин Яр – один із найбільших на території Києва ярів (довжина близько 2,5 км, глибина від 10 до 50 м), який займає територію від сучасної вул. Дорогожицької до Куренівки (вул. Фрунзе).

² У країнах Європи, що були завойовані, ще на початку Другої світової війни фашисти влаштовували єврейські квартали – гетто, для цілеспрямованого винищування їхніх жителів застосовували газові камери таборів смерті; на радянській території євреїв знищували в основному шляхом масових розстрілів, що здійснювали спеціально створені для цього айнзацгрупи.

³ У більшості узагальнюючих видань з проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн є згадки про події у Бабиному Яру. Одним із перших до цієї теми звернувся історик К. К. Дубина. *Дубина К. Злодеяння немцев в Киеве.* – М., 1945. *Дубина К. 778 трагічних днів Києва.* – К., 1945. *Дубина К. В годы тяжелых испытаний.* – К., 1962.

⁴ *Левитас Ф., Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991.

⁵ *Король В. Ю., Кучер В. І., Мигрин Г. П.* Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

⁶ *Коваль М.* Бабин Яр (вересень 1941 – вересень 1943) // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 53–62.

⁷ Тваринський Володимир. Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувались працівники Павливської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК–ГПУ – НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 64–69.

⁸ *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. Кн. 1.* – К. Внешторгиздат, 2004.

⁹ *Круглов А. И.* Энциклопедия Холокоста. – К., 2000.

¹⁰ Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии “О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве”. – Укргосиздат, 1944; Сборник Сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. М., 1946; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7 т. / Ред. Р. А. Руденко. – М., 1958. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. / сост. А. Круглов. – К., 2002; СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., Прогресс, 1968; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Изд. 3-е. – М., 1985; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. Кол. Упоряд. В. М. Немятий. – К., Політвидав України, 1986; Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ – Львів, 2003.

¹¹ Арад Ицхак. Холокауст. Катастрофа Европейского еврейства (1933–1945). Сборник статей. – Яд Ва – Шем. Иерусалим, 1990.; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941–1944 гг. Сборник документов и материалов. / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992.

¹² Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 г. / Сост. Ш. Спектор, М. Кипнис. – Библиотека Алия, Иерусалим, 1991.

¹³ Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. von Erhard Roy Wiehn. – 1. Aufl. – Konstanz : Hartung – Gorre, 1991.

¹⁴ *Будник Д., Капер Я.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. – Konstanz, 1993.

¹⁵ *Кузнецов А.* Бабий Яр: Роман – документ // Юность. – 1966. – № 8, 9. Кузнецов Анатолий. Бабий яр. Роман – документ. – М., Молодая гвардия, 1967.

Кузнецов А. Бабий Яр: Роман – документ. – К., 1991. *Кузнецов А.* Бабий Яр: Роман – документ. – К., Саміт-книга., 2008. *Кузнецов А.* Бабин Яр: Роман – документ. – К., Саміт-книга, 2008. *Кузнецов А.* Бабий Яр: Роман – документ. – М., Астрель, 2010.

¹⁶ Петрашевич Ю. Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // Київ. – 1994. – № 1–6.

¹⁷ *Шлаен А.* Бабий Яр. – К., Абрис, 1995.

¹⁸ Книга памяти. Бабий Яр. / Сост. И. М. Левитас. – К., 1999. Память Бабьего Яра. Воспоминания, Документы / Авт.-сост. И. Левитас. – К., 2001. *Левитас И.* Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Еврейские вести. – 1993. – № 17/18.

¹⁹ Державний архів м. Києва, ф. Р-11, оп. 4, спр. 24, арк. 1.

²⁰ Блобель Пауль, 1894 р. народж., за фахом архітектор, штандартенфюрер СС, командир айнзацкоманди 4-а. 1951 р. за вироком міжнародного трибуналу у м. Нюрнберзі П. Блобеля як воєнного злочинця було страчено у в'язниці Ландсберг.

²¹ *Круглов А. И.* Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 83.

²² Нині вул. Дорогожицька.

²³ Нині вул. Шолуденко.

²⁴ ГДА СБУ ф. 5, спр. 59316, л. 41.

²⁵ ГДА СБУ ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 162–163.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, в 3-х т.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, т. 1, л. 2. Тут і далі при цитуванні документів зберігається мова оригіналу. Янович Іван Степанович, 1888 р. народж., українець, робітник, мешкав по вул. Бабин Яр, 19

²⁸ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, т. 1, л. 2 об.

²⁹ ГДА СБУ, ф. 11 спр. 937, т. 1, л. 4. Луценко Марія Сергіївна, 1911 р. народж., українка, освіта 4 кл., працювала робітницею на Лук'янівському кладовищі.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55663, у 21 т.

³¹ Нині Донецький.

³² Нині Будинок Офіцерів.

³³ Нині майдан Незалежності.

³⁴ Шеєр Пауль, 1899 р. Служив у поліції з 1921 р. член НСДАП з 1933 р. З жовня 1941 по березень 1943 р. начальник охоронної поліції і жандармерії м. Києва і області.

³⁵ Прюцман Ганс Адольф, обергрупенфюрер СС і генерал поліції, – головнокомандуючий силами СС, охоронної поліції, жандармерії і СД в Україні. Наприкінці війни був призначений керівником створеної за ініціативою Гімлера і Гебельса підпільної терористичної організації “Вервольф” (“Перевертень”).

³⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55663, т. 1, л. 5.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55663, т. 1, л. 60.

³⁸ Зазначені події перебували на початку червня 1942 р.

³⁹ Томас Макс, обергрупенфюрер СС і генерал-лейтенант поліції, – головнокомандуючий поліції безпеки і служби безпеки в Україні.

⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55663, т. 6, л. 5.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55663, т. 17, л. 9. Соколов Микола Борисович, 1911 р., українець. В червні 1941 р. був призваний в Червону Армію, служив у Дніпровській флотилії, у вересні 1941 р. потрапив у полон, знаходився у

таборі для військовополонених по вул. Керосинній, звільнений з табору як українець у листопаді 1941 р.

⁴² Савицька Поліна Василівна. 1910 р., українка, у період окупації мешкала по вул. Бабин Яр, № 8.

⁴³ Григурно Людмила Ігнатівна. 1919 р., українка, у період окупації мешкала по вул. Бабин Яр, № 1.

⁴⁴ Ткаченко Наталля Василівна. 1912 р., українка. Мешкала по вул. Бабин Яр, № 8. В березні 1943 р. за те, що переховувала єврея І. М. Бродського, була заарештована і відправлена в Сирецький концтабір.

⁴⁵ Бродський Ісак Мойсейович, 1915 р., єврей, з початком війни був призваний до Червоної Армії, під м. Києвом потрапив у полон, втік, прийшов до Києва і переховувався. У січні 1943 р. був заарештований як єврей і направлений до Сирецького концтабору. У серпні–вересні 1943 р. брав участь у спаленні трупів у Бабиному Ярі, 29 вересня 1943 р. втік з Бабиного Яру. 1944 року загинув на фронті.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46839, л. 114.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 173.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 173.

⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 196.

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 276.

⁵² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39651.

⁵³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 53528, в 7 т.

⁵⁴ Ебелінг Вальтер, 1904 р. член НСДАП з 1933 р., унтерштурмфюрер СС, працював комісаром кримінальної поліції м. Берліна. З 1941 р. по серпень 1942 р. комісар поліції у м. Лейпцизі, у серпні–жовтні 1942 р. заступник начальника охорони штаб-квартири Гітлера у м. Калинівка Вінницької обл., з жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. заступник начальника поліції безпеки м. Києва. Заарештований 12 листопада 1945 р., перебуваючи під слідством, помер.

⁵⁵ Вірогідно, помилка, правильно – Губерт Якуб, унтерштурмфюрер СС, заступник начальника поліції безпеки і служби безпеки м. Києва, опікувався виявленням і ліквідацією комуністичного підпілля, партизан тощо.

⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39651, л. 182–183.

⁵⁷ Ерлінгер Еріх, оберштурмбанфюрер СС, начальник поліції безпеки і служби безпеки м. Києва.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 53528, т. 3, л. 300.

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46837.

⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, л. 281.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46772.

⁶² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46839.

⁶³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39051.

⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 50998, 51309, 26430, 26290 та інші.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66434, л. 41.

⁶⁶ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно – Гайнс.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39664, арк. 23–25, 60, 87.

Круль Федір (Фрідріх) Вільгельмович, 1916 р. народж., німець, громадянин СРСР, освіта 5 кл. У серпні 1941 р. був призваний до лав Червоної Армії, у вересні 1941 р. потрапив у полон у м. Гребінка, Полтавської обл. У таборі військовополонених повідомив про свою німецьку національність і був

звільнений. По звільненні прибув до м. Києва. З березня 1942 р. по вересень 1943 р. служив у поліції безпеки і СД у м. Києві, з січня по червень 1944 р. – у поліції безпеки і СД у м. Рівне, а з липня 1944 р. по квітень 1945 р. – рядовим військ СС, брав участь у боях проти Радянської Армії. 2 травня 1945 р. взятий у полон Радянською Армією у м. Берліні як рядовий діючої армії військ СС. Військовим трибуналом Київського Військового округу 24 листопада 1950 р., на підставі ст. 54, 1-б КК УРСР приречений до страти.

⁶⁸ ДА СБУ, ф. 5, спр. 56328, арк. 32 об.

Полубинський Валентин Георгійович, 1911 р. народж., росіянин, освіта 3 кл., до війни працював слюсарем. З жовтня 1941 р. по листопад 1943 р. працював у поліції.

⁶⁹ ДА СБУ, ф. 5, спр. 59316, арк. 49–49 зв.

Гаврилюк Аксенія Григорівна, 1881 р. народж., українка, неписьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 4, робітниця. Про свого квартиранта пам'ятала тільки те, що до війни він працював касиром у поліклініці по вул. Пушкінській, 22.

⁷⁰ ДА СБУ, ф. 6, спр. 69390 ФП, арк. 52–52 зв.

Фокін Микола Федорович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта неповна вища – 3 курси Київського машинобудівного інституту. З 1936 р. по вересень 1941 р. працював майстром теплової лабораторії на Київській ТЕЦ. Ухилився від служби у Червоній Армії. Працював в українській поліції, потім у Політехнічному інституті, на електростанції у м. Житомирі, втік з німцями спочатку до м. Кракова, а потім до Німеччини. 1945 року повернувся до м. Києва. За вироком Військового Трибуналу військ МВС Київської обл. у м. Києві 17 квітня 1946 р. був засуджений на 20 років з позбавленням прав на 5 років. Звільнений у 1955 р.

⁷¹ ГДА СБУ ф. 5, спр. 26748. Мельнічук Арсеній Мефодійович. 1906 р., українець, з жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. начальник Дарницької районної поліції, з серпня 1942 р. по квітень 1943 р. комендант 2-го відділу української охоронної поліції Києва, потім в чині капітана служив у дивізії СС “Галичина”, під Бродами потрапив у полон.

⁷² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46829.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58819, л. 56.

⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58819, л. 59 зв.

⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 4283.

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64486.

Представлен фрагментарный обзор архивных источников по теме трагедии Бабьего Яра, которые хранятся в Отраслевом Государственном архиве Службы безопасности Украины. Анализируется состав документов и их информационный потенциал.

Ключевые слова: Вторая мировая война; Великая Отечественная война; Киев; Бабий Яр; холокост; оккупация; Сырецкий концлагерь.

There is given the fragmental review of archival sources on the tragedy of Babyn Yar, stored in the State Branch Archives of the Security Service of Ukraine. Also there is analyzed the content of documents and their information potential in the article.

Keywords: the Second World War; the Great Patriotic War; Kyiv; Babyn Yar; the holocaust; the occupation; Syrets' concentration camp.

УДК [930.253:94](477)"1911"

Г. В. ПУТОВА*

**ЗАГИБЕЛЬ ТА ВШАНУВАННЯ
ПАМ'ЯТІ ПЕТРА СТОЛИПІНА
(за документами ЦДІАК України)**

Подано огляд документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, які стосуються вбивства та вшанування пам'яті П. А. Столипіна.

Ключові слова: П. А. Столипін; вбивство; фонд; похорони.

5 (18) вересня 1911 р. у Києві, в хірургічній лікарні доктора Маковського, помер голова Ради Міністрів Російської імперії Петро Аркадійович Столипін. Смерть настала в результаті важкого вогнепального поранення, отриманого під час замаху, що стався 1 (14) вересня 1911 р. у київському міському театрі (нині – Національна опера України). Загибель Столипіна стала ключовим моментом у вітчизняній історії, причиною багатьох суспільних змін.

Фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) містять значну кількість документів, у яких відбилися події, пов'язані із замахом на життя та смертю Петра Столипіна, а також із ушануванням його пам'яті. Природно, що переважна більшість цих матеріалів відклалася у фондах Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, поліцейських та жандармських управлінь, оскільки обов'язком генерал-губернатора було керівництво усіма сферами життя підлеглих губерній, а функції поліції та жандармерії полягали, зокрема, у розслідуванні кримінальних справ.

П. А. Столипін. 1907 р.

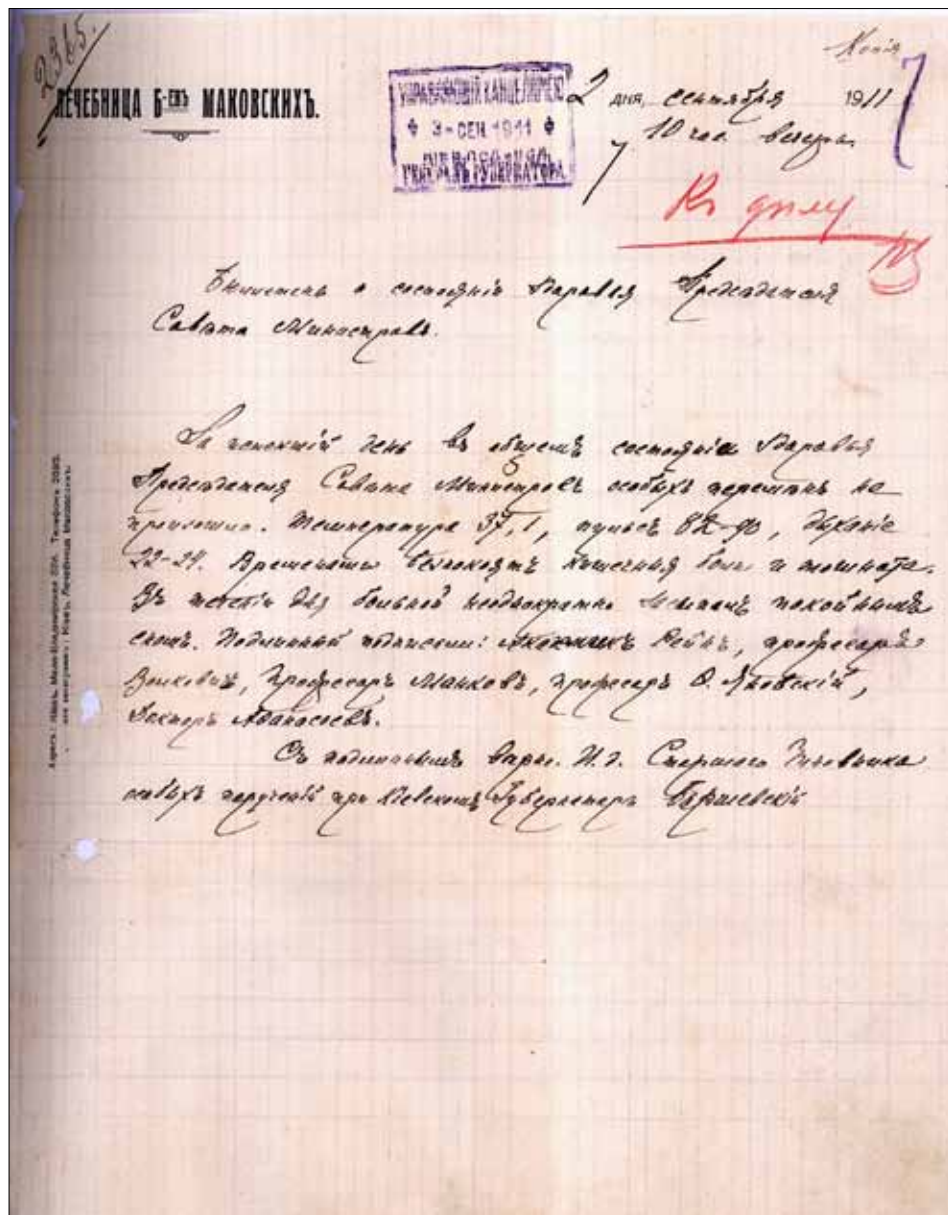
* *Путова Ганна Вадимівна* – начальник відділу довідкового апарату та обліку документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Так, у фонді 442, Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, зберігаються документи, що висвітлюють як події перших днів після замаху, так і процес ведення слідства, а також ушанування пам'яті П. А. Столипіна. До перших у цій групі документів можна віднести рапорт пристава Старокиївської дільниці Тюріна від 2 вересня 1911 р., де, зокрема, повідомляється: “Вчера, 1 сентября, около 10 часов вечера, в Городском театре, во время антракта, к стоявшему у барьера, перед первым рядом, спиной к сцене, председателю Совета министров статс-секретарю Петру Аркадьевичу Столыпину подошел молодой неизвестный и на расстоянии 2–3 шагов произвел в него два выстрела в упор, одним из которых причинил ему тяжелое ранение в области печени, а другим легкое поранение правой руки”¹.

У фонді також відклалися численні бюлетені про стан здоров'я прем'єр-міністра, відомості про арешт Д. Богрова; телеграми співчуття від державних і громадських організацій, посадовців та приватних осіб; дані про організацію поховання, інформацію про склад делегацій, які прибували до Києва на вшанування пам'яті загиблого міністра². Також документи фонду відображають суспільні події, реакцію окремих верств населення, національних меншин на звістку про замах та державні санкції, що їх було вжито в подальшому³. Саме у цьому фонді знаходиться надзвичайно цікава справа, присвячена спорудженню пам'ятника П. А. Столипіну у Києві⁴.

У ф. 274, Київське губернське жандармське управління, та ф. 275, Київське охоронне відділення, зосереджено слідчі документи у справі замаху, відомості про осіб, заарештованих за підозрою у причетності до справи тощо⁵.

Фонди 268, Південне районне охоронне відділення; 301, Жандармські установи Подільської губернії; 313, Катеринославське губернське жандармське управління; 385, Жандармське управління м. Одеси, 705, Південно-Східне районне охоронне відділення; 1599, Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах містять документи щодо наслідків замаху на Столипіна, агентурні відомості про нагляд за підозрілими особами, перлюстрацію листування. Серед рапортів місцевих жандармських установ нерідко зустрічаються характерні за своєю специфікою зразки жандармського епістолярного жанру, яскравим прикладом якого є, зокрема, донесення унтер-офіцера Подільського губернського жандармського управління, фрагмент якого варто навести разом із властивими йому особливостями правопису: “Доношу, что когда в г. Киеве в театре произошел варварский случай от руки Богрова, т. е. посягательство на жизнь его высокопревосходительства действительного тайного советника Петра Аркадьевича Столыпина, то когда о том дошел слух до гор. Проскурова, то

1911 р., вересня 2. – Бюлетень про стан здоров'я П. А. Столипін.
ЦДАК України, ф. 442, оп. 861, стр. 51, арк. 7.

Могила П. А. Столипіна
у Києво-Печерській Лаврі
(12 жовтня 2011 р.).
Фото автора.

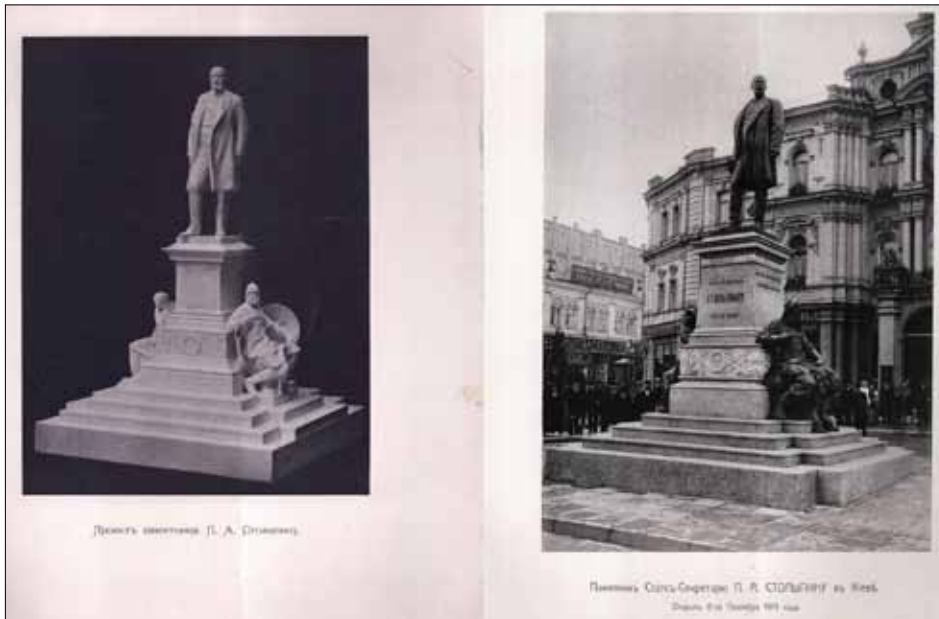
сериди євреїв замечалось веселе настроєння духа, т. е. зустрічаєсь друг с другом і радушно передавали об цьому нещасному випадку. Це було в п'ятницю і ввечері по місту стало повне затиш'є, тоді як по всьому по п'ятницях ввечері в Проскурові по Александровській вулиці єврейське гуляньє так, що вся вулиця переповнена, але в той вечір на цій вулиці майже нікого не було, а лише ізредка прохаживали і то з якоюсь-то обережністю»⁶.

Документи жандармських установ свідчать, з якою швидкістю поширилися звістки про замах на прем'єр-міністра і наскільки великий вплив мала ця подія на настрої у середовищі національних меншин. Зокрема, у приватному листуванні

американських емігрантів з їхніми родичами, що мешкали на території України, перлюстрованому Київським охоронним відділенням, йдеться про можливі наслідки події, що сталася, на долю єврейського населення: «О Столыпине и о панике, бывшей у нас, мы знали на следующий день из газет. Беспокойство за вас стоило нам тоже порядочного здоровья. Но следующие газетные сообщения нас успокоили.

Тяжело и грустно стало у меня на душе по прочтении твоего письма. Русская безотрадная действительность разбивает жизнь всех евреев вообще и нашу семью в частности. И Бог знает, как скоро наступят для нас лучшие годы. Прямо не верится, что когда-нибудь прекратятся лозунги «бей жидов», черта оседлости, право жительства, холеры и другие симпатичные блюда, которые преподносят нашим братьям в России. И что может быть хуже, когда человеку нельзя вздохнуть свободно, когда он не обеспечен завтрашним днем? Единственный выход отсюда – это своевременно уехать в страну, где подобного переживать не придется. На мой взгляд Америка – единственная страна, где евреи могут чувствовать себя в безопасности»⁷.

Таке занепокоєння єврейського населення було небезпідставним. Адаже загибель прем'єр-міністра викликала у країні спалах антисемітизму. Свідченням цього є, зокрема, стаття та лист, надіслані київському, подільському і волинському генерал-губернатору жителем м. Глухів Чернігівської губернії К. Денисенком, що визначив себе, як «істинно русское «Ничего». Лист Денисенка, витриманий у патріотично-па-

[1912–1913 р.] – Проект та кінцевий варіант пам'ятника П. А. Столипіну, відкритого у Києві на Думській площі 6 вересня 1913 р.
ЦДЛАК України, ф. 442, оп. 643, спр. 344, арк. 9 і зв., 18–19.

тетичному тоні, містить, зокрема, такі рядки: “Мордки Гершковичи в чужом для них отечестве осмеливаются изводить наших министров, а русский человек на родной земле не смеет даже дух перевести, чтобы облегчить душу.

Как тяжело стало жить на Руси!”⁸

Польське населення по-своєму сприйняло звістку про загибель Столипіна. Про це також свідчать документи фонду генерал-губернатора. Після того, як у першу річницю загибелі П. А. Столипіна у кафедральному костюлі Святих Петра і Павла у м. Кам'янці-Подільському Подільської губернії було відправлено панахиду⁹, у газеті “Dziennik Kijowski” розгорнулася бурхлива дискусія з цього приводу¹⁰.

Самостійну групу становлять документи, що відклалися у фондах установ освіти: 707, Управління Київського учбового округу та 711, Київська духовна академія. Це переважно листи співчуття, надіслані Столипіну з приводу його поранення, а також з приводу смерті прем'єр-міністра, адресовані іншим державним посадовцям керівниками навчальних закладів Південно-Західного краю¹¹.

Окремо слід виділити матеріали фонду 128, Києво-Печерська лавра. Це, перш за все, справа про поховання тіла П. А. Столипіна у Києво-Печерській лаврі та вшанування пам'яті прем'єр-міністра¹². Тут містяться відомості про відведення у лаврі місця для поховання, організацію похорону, вшанування пам'яті міністра представниками різних

верств населення, по жертви від різних осіб на утримання його могили тощо. Великий інтерес викликає листування родини П. А. Столипіна з архімандритом Києво-Печерської лаври щодо вінків, покладених на могилу. Серед іншого тут є лист архімандрита до вдови П. А. Столипіна: “Ваше высокопревосходительство милостивая государыня Ольга Борисовна.

Получив Ваше письмо от 7 минувшего ноября, считаю для себя приятным долгом уведомить Ваше высоко[превосходительст]во, что отправленные Вами в Лавру в 19 ящиках, металлические венки получены в довольно исправном виде, хотя некоторые из них незначительно повреждены.

Венки будут размещены, где окажется возможным, при чем часть их будет помещена на самой могиле приснопамятного супруга Вашего Петра Аркадьевича Столыпина”¹³.

Відзначення 100-річчя смерті П. А. Столипіна спричинило новий сплеск інтересу як до історії замаху на прем’єр-міністра, що сама по собі є не до кінця дослідженою, так і до самої особи Столипіна. Комплексне вивчення документальних джерел з цієї тематики, зокрема, тих, що зберігаються у ЦДІАК України, може дати можливість досліднику сягнути нових висновків, підґрунтям яких стануть факти, викладені в архівних документах.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 861, спр. 51, арк. 1.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 512; оп. 861, спр. 51, 202.

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 178; оп. 862, спр. 81.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 643, спр. 344.

⁵ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3068.

⁶ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1476, арк. 142–142 зв.

⁷ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2528, арк. 124.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 37, арк. 37.

⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 81, арк. 1, 5–8.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 81, арк. 1, 5–7.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 196, спр. 111-а, арк. 247; ф. 707, оп. 229 (1911), спр. 137 (ч. I), арк. 36-42; ф. 707, оп. 229 (1912), спр. 2, арк. 45; ф. 711, оп. 3, спр. 3415.

¹² ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 загальний, спр. 452.

¹³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 загальний, спр. 452, арк. 46.

Представлен обзор документов Центрального государственного исторического архива Украины, г. Киев, касающихся убийства и увековечивания памяти П. А. Столыпина.

Ключевые слова: П. А. Столыпин; убийство; фонд; похороны.

There is given the review of documents of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, concerned the murder and the commemoration of P. A. Stolypin.

Keywords: P. A. Stolypin; murder; fond; funerals.

УДК [930.253:94](477)"1936/1945"

С. І. ВЛАСЕНКО*

**ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА ШУМСЬКОГО ІЗ ЗАСЛАННЯ
(із фондів ЦДАГО України)**

Подаються листи відомого українського радянського політичного діяча, народного комісара освіти УСРР, колишнього “боротьбиста” Олександра Яковича Шумського, написані ним у засланні протягом 1936–1945 рр. Їх оригінали та копії зберігаються у фондах ЦДАГО України і більшість із них публікуються вперше.

Ключові слова: О. Шумський; листи; нарком освіти; репресований; заслання; оригінали.

У грудні 2010 р. виповнилося 120 років від дня народження, а у вересні 2011 р. спливає 65-та річниця від дня смерті відомого українського радянського і партійного діяча, члена Центрального комітету та Оргбюро ЦК КП(б)У, народного комісара освіти УСРР Олександра Яковича Шумського.

Народився О. Я. Шумський 2 грудня 1890 р. в с. Борова Рудня (нині Нова Борова) на Житомирщині в селянській родині. До початку революційних подій 1917 р. він вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), навчався у Московському ветеринарному інституті, побував на Південно-Західному фронті Першої світової війни. У квітні 1917 р. О. Шумський як делегат фронтових з'їздів прибув до Києва, де працював у Київській губернській земельній управі, був делегатом від УПСР у Центральній Раді. У 1918 р. він став одним із лідерів Української комуністичної партії (боротьбистів), яка сформувалася з представників лівого крила УПСР.

Ведучи активну партійну діяльність, О. Шумський також брав участь у боротьбі спочатку проти гетьманських військ, а потім і військ Директорії УНР на Житомирщині та Київщині. У 1919 р. він був обраний членом колегії Народного комісаріату освіти УСРР, працював

* *Власенко Світлана Іванівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

наркомом освіти в уряді Х. Раковського, входив до військової ради 12-ї армії Південно-Західного фронту. У липні 1920 р. О. Шумський стає головою Одеського, а з вересня 1920 р. – Київського революційних комітетів. У 1921 р. він входив до складу радянської делегації в Ризі при підписанні мирної угоди з Польщею. А з квітня 1921 р. по лютий 1923 р. О. Шумський працював повноважним представником УСРР у Польщі.

У 1920 р. Олександр Шумський став одним із ініціаторів самоліквідації партії боротьбистів та вступу її членів до КП(б)У. І хоча він та його однодумці перейшли на позиції партії більшовиків, все ж вони продовжували сповідувати ідеї національного комунізму. Так, О. Шумський належав до групи, яка в період становлення партії українських комуністів стояла на її самостійницьких позиціях у відносинах з Російською компартією.

У 1924 р. О. Шумський на короткий термін переходить на роботу в партійний апарат – працює завідувачем агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, входить до складу Секретаріату ЦК КП(б)У; у вересні 1924 р. його призначають на посаду народного комісара освіти УСРР.

На час перебування О. Шумського на посаді наркома освіти (1924–1927 рр.) припадає впровадження політики “українізації”. Проте занадто дієвий нарком освіти, який стояв на позиціях становлення української влади, що б діяла в інтересах українського народу, дбала б про відновлення та розвиток його культури, мови, традицій, почав заважати Й. Сталіну та його представникові в Україні – генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу*. Фатальну роль зіграла розмова О. Шумського зі Й. Сталіним у жовтні 1925 р., в якій він поставив питання про відкликання Л. Кагановича з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У та заміну його українцем В. Чубарем**. 26 квітня 1926 р. у листі до Л. Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У Й. Сталін з приводу цієї розмови зазначив, що “тов. Шумський не бачить, що при слабкості корінних комуністичних кадрів в Україні цей рух, очолюваний скрізь некомуністичною інтелігенцією, може набути місцями характеру боротьби за відчуженість української культури і громадськості від культури і громадськості загальносоюзної, характеру боротьби проти “Москви” загалом, проти росіян загалом, проти російської культу-

* Каганович Лазар Мойсеевич (1893–1991) на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У перебував протягом 1925–1928 рр.

** Чубар Влас Якович (1891–1939) – голова Раднаркому УСРР (1923–1934), нарком фінансів СРСР (серпень 1937 р. – січень 1938 р.), водночас – заступник голови РНК СРСР (1923–1925, 1934–1938). Репресований у 1938 р., засуджений до розстрілу, розстріляний 26 лютого 1939 р. Реабілітований у 1955 р.

ри...”¹. Фактично ж Й. Сталін сприйняв слова О. Шумського як загрозу, звинуватив його у поширенні антиросійських настроїв в Україні, що стало командою для гострої критики наркома освіти та його діяльності.

Члени Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи лист Й. Сталіна на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1926 р. засудили позицію О. Шумського і в листі-відповіді зазначили, що “...наше розходження з тов. Шумським з питань залучення українських працівників полягає в тому, що тов. Шумський та його однодумці часто схильні розуміти під українськими працівниками лише українців за національністю, і то не всіх, а фактично – людей, що мають стаж перебування в націонал-соціалістичних партіях в минулому, та й то лише в тому випадку, якщо ці люди поділяють ті помилки тов. Шумського, з критикою яких у Вашому листі ми цілком згодні”². На цьому ж пленумі О. Шумський скликався покинути Україну, пояснюючи це тим, що “залишатися в Україні – це означає створювати складнощі, не потрібні для партійної організації”³. 2 лютого 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У на заяву О. Шумського його було звільнено від обов’язків наркома освіти та відкомандировано в розпорядження ЦК ВКП(б)⁴. Він переїхав до Ленінграда, де працював на керівній науково-викладацькій роботі, потім займав посаду заступника завідувача агітаційно-масовим відділом ЦК ВКП(б), був членом президії ВЦРПС і головою ЦК профспілки працівників освіти СРСР.

У травні 1933 р. О. Шумського заарештовують за звинуваченням у контрреволюційній діяльності у складі так званої “Української військової організації”. 5 вересня 1933 р. Колегія ОДПУ СРСР засудила О. Шумського до 10 років ув’язнення в таборах, проте 10 грудня 1935 р. Особлива нарада НКВС СРСР замінила ув’язнення адміністративним засланням до Красноярська⁵.

Перебуваючи на засланні, О. Шумський активно протестував проти несправедливого рішення щодо його долі. Він неодноразово вдавався до голодування, звертався до ЦК ВКП(б), НКВС, особисто до Й. Сталіна з вимогою своєї політичної реабілітації. В кінці 1935 р., зневірившись у можливість перегляду його справи, він оголосив голодування, яке тривало до 1 лютого 1936 р. У відповідь на такий відчайдушний крок ЦК ВКП(б) запропонував О. Шумському припинити голодування та розпочати збір матеріалів для його реабілітації⁶. Проте можливості це зробити на засланні, звичайно, не було.

15 жовтня 1937 р. на основі телеграфного розпорядження НКВС СРСР від 9 вересня 1937 р. О. Шумського знову заарештовано та, у зв’язку із тяжким станом здоров’я, переведено до Красноярської тюремної лікарні⁷. Однак постановою Управління НКВС СРСР від 22 листопада 1939 р. його звільнено з-під варті і, відповідно до вироку Колегії ОДПУ СРСР від 10 грудня 1935 р., залишено відбувати покарання у Красноярську до 5 вересня 1943 р.⁸

Під час Великої Вітчизняної війни О. Шумський не полишав надії на реабілітацію, писав листи з проханням надати йому можливість бути корисним для зруйнованої війною країни. В останні роки свого життя, навіть відбувши весь термін заслання, він через тяжку хворобу був приречений залишатися в Красноярському краї. Помер О. Шумський 18 вересня 1946 р. у потязі по дорозі в Україну.

11 вересня 1958 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала постанову Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. та постанову Особливої наради НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. і справу О. Я. Шумського припинила за відсутністю складу злочину⁹.

Нижче подаються листи-протести Олександра Шумського, адресовані ЦК ВКП(б), НКВС, особисто Й. Сталіну, які, на жаль, в Україні зберігаються здебільшого в копіях. У ЦДАГО України оригінали та копії листів за довоєнний період знаходяться в архівно-слідчій справі О. Шумського. Повеєнні роки представлені фотокопіями листів, які у 1962 р. були надані Центральному партійному архіву ЦК КП(б)У Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР і сформовані в особову справу О. Шумського.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 4.

² Там само, арк. 12.

³ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 205, арк. 360.

⁴ Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 19.

⁵ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 2.

⁶ Там само, арк. 66, 76, 105, 121, 123.

⁷ Там само, арк. 123.

⁸ Там само, арк. 192–193.

⁹ Там само, т. 4, арк. 132–134.

Телеграма О. Шумського Й. Сталіну та Г. Ягоді* від 17 січня 1936 р.

ЦК ВКП(б) тов. СТАЛИНУ
Копія: НАРКОМВНУДЕЛ тов. ЯГОДА

Два аргумента выдвигаются против моего поведения. Хотя я уже и отводил их, но они все же упорно поддерживаются. Это заставляет меня еще и в последний раз на них остановиться, так как они имеют принципиальное значение.

* Ягода Генріх Григорович (1891–1938) на посаді народного комісара внутрішніх справ СРСР перебував протягом 1934–1936 рр. У 1938 р. засуджений до смертної кари і розстріляний.

Первое. – “Вы на свободе и потому Ваша голодовка не имеет смысла”. Называть ссылку свободой можно лишь в порядке злой, издевательской, арестантской шутки. Свобода ссыльного – это свобода пса на цепи. Но для меня суть дела не в свободе, а в реабилитации – в снятии наклеенных мне клеветнических обвинений (принадлежность к УВО и прочее). Без снятия этих обвинений никакая свобода мне не нужна. И независимо от наложенной на меня меры взыскания (тюрьма, ссылка или порицание), я должен добиваться снятия этой клеветы всеми путями.

Второе. – “Вы считаете себя коммунистом, а объявляете голодовку. Ведь это выступление против партии. Партия против самоубийства, а голодовка – это самоубийство и т. п.”. Говорят, что я должен писать и просить о пересмотре. Да я писал и просил. Писал два с половиной года и терпеливо ждал. Но все мои письма шли как в прорубь и просьбы остались без ответа. А я коммунист – честный человек, изображен на основании гнусной клеветы в глазах общественного мнения жуликом, двурушником, изменником, предателем. Так что же мне оставалось делать. – Проявить толстовское непротивление злу или продолжать добиваться реабилитации любой ценой. Ясно, что второе. Но раз просьбы не действуют, то у меня оставалось лишь одно средство – моя жизнь. И я обязан был пустить его в ход. Ведь этими клеветническими обвинениями я отброшен в стан врагов коммунизма. Коммунисты считают меня врагом, а враги используют мое имя как орудие против коммунизма. Могу ли я терпеть такое положение. Ясно, что я обязан изъять свое имя из списка врагов коммунизма. Иначе я не имею права считать себя коммунистом. Я это и делаю. Я избрал путь голодовки и отстаиваю свою честь, свое имя коммуниста, отдавая свою кровь капля по капле, и отдаю последнюю.

Теперь о разговорах, что моя голодовка есть контрреволюционная демонстрация против партии. Эту тему муссируют люди, стряпавшие мне обвинение или причастные к этому. Они напоминают плохого председателя сельсовета или накуролесившего чиновника, против которого поднимается общественная критика. Эта порода людей сейчас же кричит, что выступление против них – это выступление против партии и Советской власти, это демонстрация, контрреволюция и т. д. А на самом деле бывает как раз наоборот. Так и здесь. Мой протест направлен против ошибок или неправильных действий работников аппарата, вводящих в заблуждение руководящие органы. А эти работники кричат, что это демонстрация против партии. Я уже не раз писал, что я был и до последнего вздоха буду стоять за партию и за ее руководство. Досадно, конечно, что исправления ошибки аппарата приходится добиваться ценой жизни. Но что же будешь делать. К сожалению, кроме двух трех работников, ведших следствие по моему делу, никто ни разу со мной не поговорил.

Итак, первое. Раз я считаю себя коммунистом, оклеветанным и неправильно обвиненным, я обязан добиваться реабилитации даже ценой жизни.

Второе. Для меня сущность дела не в той или иной мере взыскания (тюрьма, или ссылка – это производное), а в приписанных мне обвинениях. Я добиваюсь их снятия.

Третье. Мой протест направлен не против партии и Советской власти, а против неправильных действий аппарата.

Я два с половиной года писал и просил, но безответно и безрезультатно. Дальше существовать с этими обвинениями я не мог. Чтобы добиться конца

этому существованию, я начал голодать. Ближайшее время принесет конец. Я не упадочник самоубийца и хочу жить и быть полезным партии. Но без Вашего, товарищ Сталин, участия у меня нет надежды на благополучный конец. Только Ваше прикосновения к моему вопросу спасет меня от окончательной гибели. Поэтому я прошу Вас, товарищ Сталин, вмешаться в мой вопрос и уделить ему минутку внимания.

17.I.36 г.

(–) ШУМСКИЙ

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 51–53. Засвідчена копія. Машинопис.

**Записка О. Шумського в ЦК ВКП(б),
датована початком лютого 1936 р.**

ЦК ВКП(б)

Несмотря на то, что в телеграмме ЦК содержится суровая оценка моего поведения, тем не менее я счастлив, что получил этот ответ. Он дает мне надежду сбросить с себя обвинения, в которых я не повинен.

Голодовку прекращаю и займусь опровержением выдвинутых против меня обвинений.

(Шумский)

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 67 та зв. Оригінал. Ручкопис.

**Записка О. Шумського Г. Ягоді та в ЦК ВКП(б)
від 20 лютого 1936 р.**

Тов. Павлов*! Прошу распоряжения об отправке этой телеграммы по назначению.

Шумский.

Москва

Наркомвнудел тов. Ягода

Копия ЦК ВКП(б)

Первого февраля я получил телеграмму ЦК ВКП(б), гласившую: “советуем немедленно прекратить голодовку и заняться собиранием материалов, реабилитирующих вас”. Голодовку я прекратил в тот же день и был уверен, что мне будет предоставлена фактическая возможность заняться делом своей реабилитации. Я считал, что буду отправлен [в] Москву, где получу квалифицированную медицинскую помощь и смогу встать на ноги, чтобы заняться своим делом. Об этом я просил уже двумя телеграммами. Но не получил ни-

* Начальник Красноярського крайового управління НКВС СРСР.

какого ответа. Чтобы устранить гнетущую неопределенность и внести ясность [в] свое положение, обращаюсь третий раз и прошу дать мне ответ.

20.П.36

(Шумский)

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 75. Оригінал. Рукопис.

**Лист О. Шумського Й. Сталіну
від 11 березня 1936 р.**

ЦК ВКП(б) тов. СТАЛИНУ

В телеграмме ЦК мне дан совет заняться собиранием реабилитирующих меня материалов. Но все материалы в Москве, а я в Красноярске и в Москву меня не отправляют. На три телеграммы об этом в НКВД я не получил даже ответа. Таким образом, на деле я оказываюсь лишенным той возможности реабилитироваться, которая предоставлена мне телеграммой ЦК. Эту телеграмму ЦК я понимаю, как согласие ЦК рассмотреть мой вопрос, а это значит смыть наклеенные мне обвинения, так как я уверен, что они разлетятся, как и всякая ложь, как только будут подвергнуты человеческой критике; помимо того, что я имею сказать ЦК в свое оправдание. Отправку в Москву я считал само собой разумеющейся, так как мне должны быть сообщены материалы обвинения, чтобы я имел возможность их опровергнуть. Здесь же я не располагаю даже копиями моих писем в ЦК, в которых я опровергал обвинения, случайно становившиеся мне известными. Даже эти копии в Москве, так как они систематически у меня отбирались. Я уж не говорю о том, что я надеялся получить в Москве медицинскую помощь. Отсутствие ответа НКВД на мои телеграммы я рассматриваю как отказ отправить меня в Москву. А это значит фактически аннулировать, данную мне телеграммой ЦК, возможность к реабилитации, так как в моем положении здесь ни о каком собирании материалов не может быть и речи. Прошу указаний ЦК.

(–) ШУМСКИЙ

Р.С. Посылаю почтой этот дубликат телеграммы, отправленной через аппарат НКВД 11/3-36 г.

(–) ШУМСКИЙ

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 81. Засвідчена копія. Машинопис.

**Лист О. Шумського в ЦК ВКП(б) та Г. Ягоді
від 5 квітня 1936 р.**

ЦК ВКП(б)

Копия НКВД тов. ЯГОДА

ЦК дал мне совет заняться собиранием реабилитирующих меня материалов. На протяжении двух с лишним лет я написал ряд писем, в которых приводил доказательства своей невиновности и опровергал все те обвинения, которые так или иначе становились мне известными. Но у меня сложилось

впечатление, что мои письма остаются непрочтенными, так как, если бы их кто-нибудь прочитал, то вряд ли бы у него осталось сомнение в моей невинности. Те материалы обвинения, которые мне стали известными, опровергнуты мною фактами. Некоторые же из них являются до такой степени неумной ложью, что или сами себя опровергают, или опровергаются здоровым смыслом.

Но мне сказали, что мне сообщен не весь обвинительный материал, и что следствие располагает гораздо большим материалом, но что это – секрет следствия. Если такой материал действительно имеется и на нем зиждется обвинение меня в принадлежности к украинским националистам, то я прошу мне его сообщить, чтобы я имел возможность и его опровергнуть. Я также прошу, чтобы мне были возвращены отнятые у меня копии моих писем в ЦК, в которых я опровергал известные мне [факты]. Это нужно для того, чтобы я мог свести эти разрозненные материалы, дополнить их, подтвердить некоторые свои утверждения необходимыми документами и представить в ЦК.

А пока что, я хочу привести здесь некоторые объективные факты, которые говорят за мою непричастность к организациям украинских националистов и не могут не поставить под сомнение обвинение меня в этом в глазах даже самого предубежденного человека.

Первая группа фактов. Если я действительно принадлежал к какой либо организации украинских националистов (УВО или Национальный союз), ставящей себе целью свержение Советской власти на Украине, то для меня было бы естественным стремление вернуться на Украину, почаще ездить туда, держать связь с людьми и вообще, как говорится, держать палец на пульсе жизни Украины. Но, как известно ЦК, я не только не стремился вернуться на Украину, а наоборот – когда об этом был разговор, я отказался от возвращения на Украину. Больше того, – со времени откомандирования в ЦК ВКП(б) я ни разу в течении шести лет не был на Украине, хотя к этому не только не было никаких препятствий, но наоборот – были неоднократные приглашения; и ни с кем на Украине не состоял в переписке, и ни с кем на Украине не поддерживал связи ни прямо, ни посредственно. Обвинение пыталось при помощи МАКСИМОВИЧА* приписать мне связь с Украиной через ЯЛОВОГО** и еще кого-то. Я об этом уже писал в одном из своих писем в ЦК. Но на

* Максимович Карл Овксентович (1892–1936) – член ЦК КП(б)У, один із засновників Компартії Східної Галичини і КПЗУ. Стояв на позиціях українського націоналізму. У 1928 р. був переведений до Москви. У 1933 р. заарештований за звинуваченням в організації “УВО” та контрреволюційній діяльності (разом із О. Шумський, Р. Турянським та ін.), засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1958 р.

** Яловий Михайло Омелянович (1895–1937) – український поет, прозаїк і драматург. Налігав до літературних організацій “Гарт” і ВАПЛІТЕ (її перший президент). У 1926 р. за національний ухил був виключений із ВАПЛІТЕ. У травні 1933 р. заарештований і засуджений на 10 років позбавлення волі за звинуваченням в участі в “УВО” та шпигунстві. 3 листопада 1937 р. розстріляний. Реабілітований у 1957 р.

проверку оказалось, что один был у меня раз в 1928 г., а другой в 1932 году. Поэтому, вряд ли кто-либо согласится усмотреть в этом организационную связь с Украиной.

Вторая группа фактов. Обычно люди, объединенные идейной и организационной общностью, состоят в постоянном и тесном общении между собой, тем более, если они живут в одном городе. Но со мной дело обстояло не так: у людей, к организации которых меня причислили, я никогда не бывал. Ни у МАКСИМОВИЧА, ни у ПОЛОЗА*, ни у ТУРЯНСКОГО**, ни у СОЛОДУБА*** ни разу не бывал. Это однако не значит, что я вообще ни к кому не ходил. Нет, я бывал у ряда своих товарищей и очень часто, также, как и они у меня. Но у этих людей я не бывал. Мне могут сказать, что я делал это из соображений конспирации. Но в таком случае я их и к себе не пускал бы. Однако ко мне они иногда приходили. Чаше заходил СОЛОДУБ и реже МАКСИМОВИЧ. Но не редко я месяцами не видел ни того, ни другого, живя почти рядом. Не бывал я у этих людей и не искал общения с ними просто потому, что не имел в этом потребности и интереса.

В связи с этим я хочу сказать несколько слов о показаниях ТУРЯНСКОГО на очной ставке. Я им не придавал значения, но помню, что они так искусно преподнесены в протоколе, что на первый взгляд могут показаться правдоподобными. Запечатлелись же эти показания у меня потому, что напоминают мне рассказ одного охотника, который прибежал в деревню и заявил, что видел стаю в сто волков. Когда слушатели в этом усомнились, охотник начал сбавлять количество волков до 50, потом до 10 и, наконец, что видел следы на снегу.

Воспроизведу вкратце эту очную ставку, как она у меня запечатлелась. На вопрос следователя, что он может рассказать о своей контрреволюционной

* Полоз Михайло Миколайович (справжнє прізвище – Полозов) (1891–1937) – український політичний діяч, один із керівників УКП(боротьбистів), член ЦК КП(б)У. З 1919 р. входив до складу Харківського уряду УСРР, очолював Вищу раду народного господарства, був головою Держплану УСРР (1923–1925), наркомом фінансів УСРР (1925–1930), заступником голови бюджетної комісії ЦВК СРСР (1930–1934). У 1933 р. заарештований, звинувачений у приналежності до “націоналістичної організації” і в 1934 р. засланий на Соловки. У листопаді 1937 р. розстріляний.

** Турянський Роман Володимирович (1894–1940) – член КП(б)У і КПЗУ; з 1926 р. – представник КПЗУ в польській секції Комінтерну. Разом із К. Максимовичем та ін. стояв на позиціях українського комунізму. У 1932 р. на виклик Комінтерну переїхав до Москви. У 1933 р. заарештований за звинуваченням в організації “УВО” та контрреволюційній діяльності (разом із О. Шумським, К. Максимовичем та ін.), засуджений до позбавлення волі у виправних трудових таборах на 5 років.

*** Солодуб Петро Кирилович (1893–1937) був керуючим справами РНК УСРР (1920–1923), очолював Укрдержстрах (з 1923 р.), був членом колегії Наркомату фінансів УСРР, Вищої технічної ради ВРНГ СРСР, Науково-технічного комітету машинобудування та військової промисловості, начальником сектору планування Наркомату важкої промисловості СРСР (1931–1933). У травні 1933 р. заарештований за звинуваченням в участі в “УВО” і засуджений до 10 років позбавлення волі. У жовтні 1937 р. розстріляний. Реабілітований у 1957 р.

деятельности, ТУРЯНСКИЙ бойко продекларировал, что он вместе с ШУМСКИМ и уже упомянутой выше компанией возглавлял и руководил контрреволюционной организацией, состоящей из укапистов, боротьбистов, кулаков, увовцев и прочих националистов, которая ставила своей целью свержение Советской власти на Украине и восстановление капитализма. На вопрос, в чем же выражалась деятельность этой организации, ТУРЯНСКИЙ отрапортовал, что мы часто собирались на квартирах у СОЛОДУБА и у ШУМСКОГО и обсуждали стоявшие вопросы. Я заявил, что, может быть, они и собирались у СОЛОДУБА, но меня он там видеть не мог, так как я у СОЛОДУБА не бывал. На помощь растерявшемуся и опустившему взгляд в пол рассказчику последил следователь, переспросим – так значит Вы собирались у ШУМСКОГО? – Да, да – последовал ответ. А у себя я видел Вас со всей этой компанией всего лишь один раз, когда приехал из-за границы, – заметил я. Рассказчик умолк и совсем потупил нос (Так страшная стая свелась к одному волку). Но следователь и здесь выручил его, изобразив это единственное посещение меня всей этой компанией в виде иллюстрации, как конкретный пример имевших место у меня собраний.

На самом же этом собрании мне приписан доклад о международном положении. Разумеется, я мог много рассказать и, наверно, рассказывал бы о своих заграничных впечатлениях. Но дело в том, что ввалившаяся ко мне почтенная компания была изрядно выпившая, и я предпочел заняться распаковкой и демонстрацией приобретенных мною рыболовных принадлежностей. Кстати, на этом криминальном “собрании”, которое эксплуатирует в своих показаниях и МАКСИМОВИЧ, присутствовала вся моя семья (дело было за вечерним чаем), т. е., кроме меня и жены, двенадцатилетний сын-школьник и старший девятнадцатилетний сын-студент Ленинградского университета. У детей память лучше и, наверно, у них это “собрание” запечатлелось подробнее.

Не сомневаюсь, что если бы их расспросить, то все свелось бы к “следам на снегу”.

Так создавалась инсинуация и наклеивались мне обвинения, добиваться снятия которых я обязан, поскольку я считаю себя коммунистом, и буду добиваться до конца.

Телеграмма ЦК явилась для меня огромной моральной поддержкой. Она дала мне перспективу и надежду быть еще полезным партии. К сожалению, органы НКВД лишают меня возможности выполнить совет, данный ЦК и фактически закрывают мне путь к реабилитации. Это вынуждает меня протестовать против этих действий НКВД.

5/IV-36 г.

(–) А. ШУМСКИЙ

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 108–109. Копія. Машинопис.

**Записка О. Шумського Г. Ягоді
від 1 червня 1936 р.**

Москва НКВД тов. Ягода

На три телеграммы в НКВД об отправке меня в Москву для собирания реабилитирующих меня материалов, я в течении двух месяцев не получал никакого ответа.

Если в ближайшие дни я не получу от НКВД ответа о том, будет ли мне предоставлена фактическая возможность воспользоваться данным мне телеграммой ЦК советом (то есть правом) собрать реабилитирующие меня материалы, я буду считать, что органы НКВД лишают меня предоставленной мне ЦК возможности к реабилитации, и вынужден буду возобновить протест против этих действий НКВД.

1.VI.36

(Шумский)

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 103. Оригінал. Рукопис.

**Записка О. Шумського М. Єжову* та Л. Кагановичу
від 13 лютого 1939 р.**

Наркому Внудел СССР тов. Ежову
Копия: Секретарю ЦК ВКП(б) т. Кагановичу

Шумского А. Я.

В просьбах о реабилитации не упоминал о своем здоровье и лечении. Но создалось такое положение, что дальше молчать нельзя.

Тюремная больница, в которой я лежу вот уже около полутора года, не располагает средствами, необходимыми для моего лечения.

Применение же даже тех средств, которые имеются в лечебных учреждениях Красноярска, мешает моя подследственность. С другой стороны – ведению следствия мешает болезнь.

Короче: следствие тормозится болезнью, а лечение следствием. Из этого прочного круга может меня вывести лишь Ваше вмешательство, пока по-своему не вывела болезнь.

Разумеется, мои желания и просьбы сводятся к предоставлению мне возможности эффективного лечения, которое поставило бы меня на ноги.

13.II.1939

(О. Шумский)

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 1, арк. 154. Оригінал. Рукопис.

* Єжов Микола Іванович (1895–1940) перебував на посаді наркома внутрішніх справ СРСР у 1936–1938 рр. На цей період припадає кампанія тотальних репресій в СРСР, що отримала назву “єжовщина”. У 1939 р. заарештований, 2 лютого 1940 р. розстріляний.

Лист О. Шумського Й. Сталіну, Л. Кагановичу та Л. Берії*
від 31 липня 1939 р.

ЦК ВКП(б) Тт. Сталину, Кагановичу
НКВД ССРСР Тов. Берія
Шумського А. Я.

Я вновь о себе напоминаю. И на этот раз уже с жалобой на органы НКВД. В самом деле. Если такие вещи, как то, что я, находясь в положении подсудимого заключенного, лишен нужного мне лечения и обречен на инвалидность и гниение; если эта же бесконечная подсудимость лишает меня всяких сведений о моей семье и родных; если все это можно отнести к области сантиментов и так называемая, реальная политика может пройти мимо всего этого, – то есть вещи, игнорировать которые никому права не дано, в том числе и органам НКВД. Я имею в виду закон.

Органы НКВД, очевидно, подозревают меня в намерениях нарушить закон** и поэтому арестовали меня и держат в предварительном заключении вот уже около двух лет, грубо нарушая этим закон. Ибо, насколько мне известно, нет такого закона, который дал бы право органам НКВД держать человека в заключении без следствия в течение двух лет. Моя болезнь ведению следствия не мешает. Я об этом заявлял неоднократно и устно, и письменно, – так как я лишь не могу ходить, но могу говорить и даже писать.

Подлинные причины этой волокиты и нежелания следственного аппарата браться за это следствие мне понятны. Ибо кому охота обвинять человека за “несодеянное”. Но в таком случае нельзя же и гноить меня в тюрьме.

Я прошу ЦК снять с меня клеймо клеветы и общественного позора и дать мне возможность остаток моих сил отдать делу партии, делу революции.

31.VII.39

(Шумский)

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55475, т. 5, арк. 25. Оригінал. Рукопис.

Лист О. Шумського Й. Сталіну
від 18 вересня 1945 р.

Лично
МОСКВА, КРЕМЛЬ, ПРЕДСОВНАРКОМА ССРСР тов. СТАЛИНУ

Я протестую против расправы надо мной. Расправы без дневного света гласности, без предъявления мне каких-либо обвинений, без возможности защищаться. Сколько я не писал во все инстанции Просид Убеждал Доказывал И все тщетно. Почему?

* Берія Лаврентій Павлович (1899–1953) займав посаду народного комісара внутрішніх справ СРСР з 1938 р. по 1945 р. У 1953 р. заарештований, 23 грудня 1953 р. розстріляний.

** Підкреслено автором листа.

Один из приспешников Ягоды сказал мне уже в Красноярске: “Вам не отвечают, потому что Вы голодовкой занимаетесь. Это контрреволюция”. Черт возьми Да и голодовку то я ведь начал именно потому, что мне никто не отвечал на мои просьбы и заявления. Я ведь объявил голодовку после двух с лишним лет следственного издевательства и глумления надо мной, после бесчисленных и бесплодных просьб выслушать меня по-человечески, так как я ни в чем неповинен перед партией.

А что же мне было делать, когда обращения мои упирались в глухую непроницаемую стену “строгой тюремной изоляции”, которой окружала меня банда Ягоды–Балицкого*? Покориться судьбе?

Меня схватили и посадили в тюрьму. Я считал, что мне будет предъявлено какое-то обвинение. Но проходит год, другой; меня возят по тюрьмам Союза – из Ленинграда в Москву, из Москвы в Харьков, из Харькова в Киев, из Киева опять в Москву в поисках материала; происходит жульническая стряпня дурацкой чепухи, время идет, а никакого обвинительного акта мне не предъявляют. Да и предъявить его, разумеется, не могли. Он мог быть высосан лишь из грязных лап Балицко–Ягодинской шайки бандитов, а не из моей общественно-революционной деятельности. Что же мне было делать в таком положении?

Что мне было делать, когда наглость этой шайки, провоцировавшей меня на эксцессы, была так вызывающа, что у меня тогда уже не оставалось сомнений в том, что мои обращения в ЦК и к вождям партии не выходят из стен тюрьмы. А после того, как шайка Ягоды–Балицкого разоблачена и расстреляна, кто может сомневаться в ее черных, грязных делах?

Тогда у меня не было иного выхода, кроме протеста голодовкой, жизнью. Реабилитация или смерть Когда шайка ягодинских жуликов убедилась, что именно так стоит вопрос, эти коварные шантажисты в критический момент моей голодовки пошли на подлый трюк: они привезли ко мне жену.

Мог ли я отказать в просьбе жены, самого близкого и дорогого мне человека, прервать голодовку, чтобы дать ей срок съездить в Москву и добиться моей реабилитации? Она не только просила, она требовала, чтобы я не лишал ее возможности спасти жизнь невинно погибшего человека, ее мужа, отца ее ребенка.

Человек благородной души, глубокой честности и правдивости, она верила, что правда восторжествует, что она добьется моей реабилитации. Она верила, что правду в Москве выслушают, правде поверят и правда победит. За это она поплатилась жизнью. Коварные провокаторы! Они дважды привозили жену ко мне в Красноярск по своим командировочным удостоверениям и литерам, чтобы она сорвала мою голодовку, а потом бросили в тюрьму “за соучастие” как жену “государственного преступника”.

** Балицкий Всеволод Апполонович (1892-1937) – голова ДПУ УСРР (з вересня 1923 р.), водночас у 1926-1930 рр. обіймав посаду наркома внутрішніх справ УСРР. У 1931 р. переведений до Москви заступником голови ОДПУ СРСР. Від лютого 1933 р. – голова ДПУ УСРР, а з 1934 р. – нарком внутрішніх справ УСРР. З травня 1937 р. – начальник Управління НКВС по Далекосхідному краю. Репресований у 1937 р.

Она погибла в тюрьме. А мне, “государственному преступнику”, в декабре 1939 года, после шестилетнего следствия выдали справку, что дело мое “следствием прекращено за отсутствием состава преступления” и перевезли из тюрьмы в нервную больницу “на излечение”, где я лечусь и по сей час.

После гибели жены остался сын подросток. Он нуждался в моей поддержке. Это связало меня на время, пока он вырастет. Война застала его уже студентом и в первый день ее он ушел добровольно на фронт рядовым. А в конце 1942 года меня известили, что сын мой убит под Москвой в чине старшего лейтенанта гвардии.

С наступлением войны я тоже предложил свои услуги быть полезным, чем могу. Но и это мое обращение осталось без ответа.

А по окончании войны я вновь обратился с просьбой о реабилитации. Я написал во все инстанции и всем, кто к этому имеет отношение. Но тщетно. Никто мне не ответил.

Я протестую против этого бойкота моих просьб и обращений; против опорочения моего имени; против совершенного надо мной произвола; против келейности, в которой произведена надо мной расправа; против лишения меня возможности защищаться.

Я протестую против дискриминации по отношению ко мне. Если меня кто обвиняет в чем, так пусть делает это гласно, чтобы я мог защищаться. Я не боюсь никаких обвинений. При дневном свете гласности все они, вся грязная ягодинская стряпня разлетится, как дым по ветру. А раз нет никаких обвинений (а их не было и быть не могло), то я требую реабилитации публичной.

(–) Шумский

23/VIII-45 г.

Красноярск, горбольница

ШУМСКОМУ Александру Яковлевичу

Нет. Стену лбом не прошибешь

Надо кончать

18/IX-45 г. Шумский

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 237, арк. 43–44. Фотокопія. Машинопис.

Представлены письма известного украинского советского политического деятеля, народного комиссара просвещения УССР, бывшего “боротбиста” Александра Яковлевича Шумского, написанные им в ссылке в течение 1936–1945 гг. Их оригиналы и копии хранятся в фондах ЦГАОО Украины и большинство из них публикуются впервые.

Ключевые слова: А. Шумский; письма; нарком просвещения; репрессированный; ссылка; оригиналы.

There are published the letters of Olexandr Yakovych Shums'kyi, known Ukrainian soviet political figure, public commissar of education of USSR, former “borot'byst”, written by him during the exile of 1936–1945. The letters originals and copies are stored in Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, many of them are published for the first time.

Keywords: O. Shums'kyi; letters; public commissar of education; repressed; exile.

УДК 930.253:[352/354:94](477.51)"18"

Р. Б. ВОРОБЕЙ*

З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Публікуються архівні документи першої половини ХІХ ст., які демонструють окремі елементи організації державної служби в губерніях Російської імперії.

Ключові слова: губернатор; канцелярія губернатора; Губернське правління; губернські присутствія; орган державної влади; орган управління; система; функції; структура.

Питання посилення відповідальності, відповідності освітнім, соціальним, становим та професійним вимогам чиновників Чернігівської губернії у середині ХІХ ст. були завжди у центрі уваги Чернігівського губернського правління, про що свідчать численні архівні документи Державного архіву Чернігівської області. Отримуючи укази імператора, губернське правління розсилало їх з роз'ясненнями в усі адміністративні і самоврядні структури губернії. Укази стосувалися різноманітних питань проходження чиновниками державної служби: порядку вступу та звільнення з посади, видів стягнень та заохочень, правил ведення діловодства тощо.

З метою вивчення особливостей державно-управлінських відносин ХІХ ст. наводимо окремі документи з фондів Державного архіву Чернігівської області.

№ 1

Указ Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського з Малоросійського Чернігівського губернського правління Новгород-Сіверській міській ратуші

6 січня 1832 р.

В Указе Его Императорского Величества, из Правительствующего Сената от 4-го под № 92332 пущенном, а в сем правлении 19 числа истекшего декабря 1831 года полученном, напечатано: Правительствующий Сенат слушали предложенный, за отсутствием господина управляющего министерством юстиции, господином обер-прокурором и кавалером Журавлевым, список с Высочайше конфирмованного в 14 день минувшего ноября мнения Государственного Совета следующего содержания: Государственный Совет

* *Воробей Раїса Борисівна* – кандидат наук з державного управління, директор Державного архіву Чернігівської області.

в департаменте законов и в Общем собрании, во исполнение Высочайшего повеления, сообразив случаи, по коим налагается на чиновников взыскание денежных пеней за медленность и нерадение по службе, и неудобства, с сим сопряженные, из коих главнейшее состоит в том, что взыскание таковое, пополняясь вычетом жалования, отягощает чиновников в способах содержания и дает повод к злоупотреблению, мнением положил:

1. В тех случаях, когда по силе общих узаконений о денежных пенях с чиновников по службе следовать будет наложить оную, поступать вместо сего следующим образом:

а) за просрочку в исполнении предписаний начальства, допущенную без объяснения законных причин, делать строгий выговор;

б) за просрочку в представлении отчетов или шнуровых книг, поступать таким же образом и единообразно по всем ведомствам;

в) за медленность в доставлении срочных сведений, ведомостей и других бумаг, поступать таким же образом;

г) за просрочку в доставлении справок и ответов на требования мест и лиц разных, без объяснения причин, воспрепятствовавших исполнению требования, делать выговор;

д) за медленность в решении дел по собрании справок и наступлении очереди, налагать таковое же взыскание;

2. Взыскания сии имеют быть налагаемы:

а) на все уездные места и лица, в оных служащие, Губернскими правлениями, как по собственному их распоряжению, так ровно по отношению к ним мест разных, или по представлению мест подчиненных;

б) на места и лица Губернского управления, а также на предводителей дворянства лично, Правительствующим Сенатом;

в) на все прочие места и лица, разным управлениям подчиненные, их начальствами.

Примечание. При медленности исполнения или ответа в случаях, не терпящих времени, Правительствующий Сенат или начальства могут посылать нарочных на счет виновных.

3. Кто в течение года подвергнется трем строгим выговорам, в первом пункте означенным, или шести простым выговорам, и потом обнаружен будет в новом упущении, за которое следовало бы подвергнуть его подобному взысканию, токового отсылать к суду.

4. Для сего в каждом присутственном месте и в каждом начальстве имеют быть ведены особые шнуровые книги для означения в них помянутых выговоров с тем, чтобы при перемене чиновником места служения, в выдаваемом ему аттестате, по книгам сим было означено, сколько раз подвергся он выговорам как простым, так и строгим.

5. Когда суд, по рассмотрении упущений в каждом из тех случаев, за кои сделаны чиновнику были выговоры, найдет все сии взыскания учиненными правильно и не откроет при том вины важнейшей, то полагает вычесть у чиновника год по всем наградам и к знаку отличия беспорочной службы, или пол года, смотря по степени упущений, заключающейся в случаях, оному чиновника подвергающих.

6. Начальствам предоставляется право предать чиновника суду, не стесняясь тем, что он не был еще подвергнут определенному в третьем пункте

числу взысканий, коль скоро упущение того заслуживает. Равным образом ему предоставляется право предать чиновника суду и за такое упущение, за которое достаточно было ему сделать выговор, если чиновник сей в предшествовавшие годы много раз уже и без успеха был оному подвергаем.

7. Сие общее постановление не изменяет тех общих положений о пенсиях, кои установлены по особенным ведомствам или особенным случаям, как то:

а) за нескорое удовлетворение требований совестного суда по 401 статье Учреждения о губерниях;

б) по военным департаментам за удержание комиссионерами остатков от казенных денег, им отпущенных, долее месяца с окончания поручений, или за медленность и проволочку приема вещей и припасов казенных поставщиков в магазины;

в) по главному управлению путей сообщения, имеющие особые правила для взыскания пеней со смотрителей судоходства и т. п.

8. Нижних полицейских чиновников (кроме полицеймейстеров и городничих) вместо денежной пени подвергать временному аресту по степени вины их, на основании Высочайшего повеления, опубликованного по Указу Правительствующего Сената 19 июля 1829 года: на подлинном Собственно Его Императорского Величества рукою написано: “Быть по сему”. Москва. 14 ноября 1832 года. Приказали: о сем Высочайше утвержденном мнении Государственного Совета, для должного по оному исполнения, послать Указы: к господам министрам, военным генерал-губернаторам, военным губернаторам, управляющим гражданской частью, генерал-губернаторам, гражданским губернаторам и градоначальникам, в присутственные места, губернские правления, уголовные, гражданские и казенные палаты, а в Святейший правительствующий Синод, во все департаменты Правительствующего Сената и общие оных собрания, сообщить сведения и по Указу Его Императорского Величества Малороссийское Черниговское губернское правление ПРИКАЗАЛИ: Во исполнение оного Указа Правительствующего Сената, заведя в сем правлении с 1 января настоящего 1832 года шнуровую для записания выговоров книгу, поступать во всем сообразно изъясненным в том указе постановлениям, для сведения же об оном и равномерного исполнения с прописанием Указа в здешние присутственные места, сообщить совестному суду сего правления, а господам уездным предводителям дворянства от имени здешнего гражданского губернатора и кавалера предложить, подведомственным же сему правлению поветовым присутственным местам и чиновникам, лично должности отправляющим, послать указы и от первых требовать, а последним велеть, дабы повеленные оным указом шнуровые книги заведены были непременно с 1 января настоящего 1832 года. Января 6 дня 1832 года.

Советник
За экзекутора

[Підпис]
[Підпис]

№ 2

**Указ Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського
з Малоросійського Чернігівського губернського правління
Новгород-Сіверській міській думі**

10 червня 1832 р.

В Указе Его Императорского Величества, из Правительствующего Сената от 17 июля под № 62230 пущенном, а в сем правлении 2-го числа августа прошлого 1831 года полученном, напечатано: Правительствующий Сенат слушали рапорт господина министра внутренних дел, что при исполнении Высочайшего указа 7 марта того года, о новом порядке определения полицмейстеров и городничих, встретился вопрос: следует ли чиновников, занимавших означенные места, подвергать испытанию при определении их вновь в помянутые должности? Комитет господ Министров, согласно представлению министерства внутренних дел, журналом 2 июня положил: чиновников, служивших полицмейстерами и городничими и имеющих о себе одобрительные засвидетельствования местных начальств, не подвергать испытанию, установленному означенным Высочайшим Указом; ибо способности и сведения сих чиновников по полицейской части испытаны уже во время самого прохождения ими службы сего рода; о чем и доведено до Высочайшего сведения. О таковом положении Комитета господ Министров, он, господин министр внутренних дел, доносит Правительствующему Сенату, присовокупляя, что об оном сообщено им, господином министром, Комитету, Высочайше утвержденному в 18 день августа 1814 года. Приказали: об изъясненном Высочайше утвержденном положении Комитета господ Министров, для сведения дать знать указами: всем господам начальникам губерний, Губернским и областным правлениям, правительствам и присутственным местам, а во все департаменты Правительствующего Сената и общие оных собрания, также в Святейший Правительствующий Синод сообщить сведения. И по Указу Его Императорского Величества, Малороссийское губернское правление ПРИКАЗАЛИ: с прописанием одного Указа Правительствующего Сената для сведения в здешние: Казенную, Уголовную и Гражданские палаты, Приказ общественно-го призрения, строительную экспедицию и дворянское депутатское собрание сообщить, Совестному суду от сего правления, а уездным предводителям дворянства от имени здешнего господина гражданского губернатора и кавалера предложить, всем же здешней губернии уездным присутственным местам и чиновникам, лично должности отправляющим, послать указы. Июня 10 дня 1832 года.

Советник
За экзекутора

[Підпис]
[Підпис]

*Относительно определения в должности
полицмейстеров и городничих, чиновников,
занимавших уже означенные места*

Державний архів Чернігівської області, ф. 549, оп. 1, спр. 1, арк. 109.

№ 3

**Указ Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського
з Малоросійського Чернігівського губернського правління
Новгород-Сіверській міській думі***29 березня 1832 року*

По Указу Его Императорского Величества, Малороссийское Черниговское губернское правление, слушав предложение Его Сиятельства господина Малороссийского военного губернатора и кавалера настоящего марта 2 числа полученное, что по случаю расформирования по Высочайшему Его Императорского Величества повелению резервных эскадронов малороссийских полков легкой кавалерии, некоторые из поступивших в оные чиновников и канцелярских служителей разных присутственных мест, входят к нему, военному губернатору, с просьбами об определении их на службу. Он, господин военный губернатор, приняв во уважение, что чиновники сии поступили было в помянутые эскадроны, оставя прежние места своего служения единственно из усердия и стремления к исполнению Высочайшей воли, справедливым считает предложить губернскому правлению распорядиться, дабы в случае кто-либо из означенных чиновников пожелает возвратиться к прежде занимаемой им должности в присутственных аместах, то таковые были бы определяемы к оным без промедления. ПРИКАЗАЛИ: по оному предложению Его Сиятельства господина Малороссийского военного губернатора и кавалера, чинить сему правлению в потребном случае должное исполнение, к сведению же о том в равные места сообщить, а в подчиненные послать указы. Марта 29 дня 1832 года.

Советник
За экзекутора

[Підпис]
[Підпис]

*О принятии к прежним должностям
чиновников, кои поступили было
на службу в резервные эскадроны
Малороссийских полков легкой кавалерии*

Державний архів Чернігівської області, ф. 549, оп. 1, спр. 1, арк. 123.

Крім того, що існували чіткі правила вступу на державну службу, порядок проходження та звільнення, знаходимо документи щодо регламентації форми одягу для чиновників.

Так, 18 серпня 1832 р. на засіданні Чернігівського губернського правління заслухали указ імператора від 29 червня цього ж року про встановлення нової форми дворянського губернського мундиру з чітким описом всіх його деталей:

“На подлинном написано: Высочайше утверждено: в Санктпетербурге, 1 мая 1832 года.

Мундир дворян, які перебували на державній службі.
 Держархів Чернігівської обл., ф. 132,
 оп. 1, спр. 832, арк. 107.

Мундир губернських предводителів дворянства.
 Держархів Чернігівської обл., ф. 132,
 оп. 1, спр. 832, арк. 109.

Мундир дворян, які не перебували на державній службі.
 Держархів Чернігівської обл., ф. 132,
 оп. 1, спр. 832, арк. 110.

Мундир повітових предводителів дворянства.
 Держархів Чернігівської обл., ф. 132,
 оп. 1, спр. 832, арк. 108.

О дворянских Губернских мундирах

1.

Для дворянства всей Российской империи устанавливается парадный мундир одинакового покроя, темнозеленого сукна, с красным суконным воротником и обшлагами и желтыми пуговицами, с изображением на них каждой губернии герба под императорскою короною, и с надписью под оными имени губернии.

2.

Обшлага дворянских мундиров должны быть не совсем круглые, но с разрезом к нижнему шву рукава.

3.

Шитье, по общему для всего дворянства вновь установленному рисунку, имеют право носить на воротнике, обшлагах и карманных клапанах Губернские предводители дворянства.

4.

То же шитье на воротнике и обшлагах имеют право носить: совестные судьи, уездные предводители, уездные депутаты от дворянства и дворянские заседатели: палат, приказа общественного призрения и совестного суда.

5.

На одном же воротнике шитье полагается всем отставным дворянам, в коронной службе или полный срок трехлетия по дворянским выборам служившим.

6.

Не бывшие ни в той ни в другой службе дворяне носить должны мундир той губернии, к коей они приписаны; но вовсе без шитья и с висящею шпагою без темляка.

Но бывшие в должностях по выборам полный срок, сохраняют на будущее время тем должностям, в параграфах 3 и 4 присвоенное шитье.

7.

Мундирные фраки и форменные сертуки дворян должны быть темнозеленые, с суконными теинозелеными же воротниками и обшлагами и пуговицами каждой губернии присвоенными; фраки с отложными, а сертуки со стоячими воротниками, и сии последние однобортные с восемью пуговицами.

8.

Канцелярские служители, классов не имеющие и служащие в депутатских дворянских собраниях, в опеках и других местах по выборам от дворянства и градских обществ наполняемых, если они не по найму должности свои исполняют, носят сертуки по образцу военных писарей (как сие уже постановлено для канцелярских служителей) с губернскими пуговицами.

Подлинное подписал: Министр внутренних дел, Статс-секретарь Д. Блудов”.

Крім того, в документі містяться малюнки із зображенням мундирів “служивших дворян”, “уездных предводителей”, “губернских предводителей”, “дворян не служивших”.

Державний архів Чернігівської області, ф. 132, оп. 1, спр. 832, арк. 106–110.

Публикуются архивные документы первой половины XIX века, которые демонстрируют отдельные элементы организации государственной службы в губерниях Российской империи.

Ключевые слова: губернатор; канцелярия губернатора; губернское правление; губернские присутствия; орган государственной власти; орган управления; система; функции; структура.

They are published archival documents of the first half of the XIX century, which demonstrate some elements of the state service organization in provinces of the Russian Empire.

Keywords: the governor; office of the governor; provincial “board”; provincial presence; body of the government; system; functions; structure.

УДК [930.253:94](477)"1941/1942"

Т. О. ЄМЕЛЬЯНОВА*

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

У поданій добірці – фотодокументи із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, що висвітлюють історію радянського партизанського руху.

Ключові слова: архівна колекція; фотодокумент; партизанське з'єднання.

Важливою частиною комплексу аудіовізуальних джерел Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного періоду Другої світової війни є унікальна колекція фотодокументів з історії радянського партизанського руху в Україні. Тематичне архівне зібрання почало формуватися з 1950-х рр., коли до архіву надійшли фотознімки з республіканської виставки “Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”. Цінним доповненням колекції стали світлини з особових архівів колишніх керівників партизанських з'єднань П. П. Вершигори і М. І. Наумова. Невелику за обсягом групу складають фотознімки, що відносяться до початкового етапу (1941–1942) війни між СРСР та Німеччиною. Це переважно фото партизанських груп і загонів. У комплексі документів представлені фотографії, що висвітлюють створення Українського штабу партизанського руху, його персональний склад та діяльність. Найчисельнішу групу документальних джерел становлять світлини, пов'язані із діяльністю партизанських з'єднань С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника та О. Ф. Федорова, ілюструють їхню участь у визволенні території України. Так, окремі фотознімки зафіксували звільнення м. Овруча партизанами з'єднання О. М. Сабурова разом з армійськими підрозділами, участь партизанських з'єднань В. А. Бегми, О. Ф. Федорова, С. Ф. Малікова у Рівненсько-Луцькій операції 1944 р. тощо.

Фотодокументи також інформують про діяльність партизанських загонів за межами України, надання організаційної, кадрової допомоги силам, які боролися з нацистами в Центральній та Південно-Східній Європі.

Документи, що публікуються, репрезентують архівну колекцію і є цінним джерелом у вивченні історії партизанського руху.

* *Ємельянова Тетяна Олександрівна* – кандидат історичних наук, заступник директора ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного.

Партизани Слов'янського партизанського загону розмовляють з жителями тимчасово окупованої території. Сталінська обл., 1941–1942 рр.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-46464.

Підрильники Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Ф. Федорова за знешкодженням зв'язку противника. 1942 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-44215.

Командир групи підричників М. О. Тарасов Житомирської дивізії
ім. М. О. Щорса встановлює міну на залізничній колії. 1943 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-44062.

Залізничний ешелон, пущений під укіс партизанами Сумського партизанського
з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. 1943 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-148582.

С. А. Ковпак підбадьорює стомлених партизанів на марші у Чорному лісі під час Карпатського рейду. Станіславська обл., червень 1943 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-43732.

В представленной подборке – фотодокументы из фондов ЦГКФФА Украины имени Г. С. Пшеничного, освещающих историю советского партизанского движения.

Ключевые слова: архивная коллекция; фотодокументы; партизанское соединение.

In the collection are represented the photo documents of Central State Archives of Film, Audio and Visual Documents of Ukraine named after G.S. Pshenychnyi, that highlight the history of soviet partisans movement.

Keywords: the archival collection; the photo document; the partisans formation.

УДК [930.253:930.272](477.83)"11"

Р. І. МЕЛЬНИК*

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ XII СТОЛІТТЯ

Подано характеристику берестяних грамот як специфічного й унікального виду історичних джерел та пам'яток культури. Висвітлено історію виявлення наприкінці 1980-х рр. під час розкопок давньоруського міста Звенигород поблизу Львова трьох берестяних грамот. Подано опис і характеристику унікальності цих документів.

Ключові слова: берестяні грамоти; береста (березова кора); Звенигород; Ігор Свешніков; Центральний державний історичний архів України у Львові.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові у фондї 131 (Колекція грамот на пергаменті) зберігаються три берестяні грамоти XII століття – найдавніші документи Національного архівного фонду¹. Матеріалом для виготовлення берестяних грамот була береста (березова кора), а точніше тонко зрізаний її верхній білий шар. Для надання їй необхідної м'якості, гнучкості, тривкості й еластичності бересту спершу виварювали, а потім розшаровували й обрізали з усіх сторін. Напис зазвичай наносився на внутрішній гладкій стороні кори. Грамоти мали подовгасту форму, а тому скручувалися у сувій. Довжина і ширина виконаних на бересті грамот різна (найдовша з них сягає 40 см, а найширша – 8 см). Текст наносився спеціально загостреними металевими чи кістяними стрижнями (писалами). На відміну від дефіцитних і дорогих на той час пергаменту й паперу березова кора була доступним, а тому поширеним серед населення руських земель матеріалом для письма. Підтвердженням її масового використання саме у такій якості різними соціальними, професійними й майновими групами й станами є не лише кількість, а й характер і зміст виявлених берестяних грамот. Це насамперед ділове й приватне листування, зокрема: боргові й судові справи, переліки різних повинностей, заповіти, церковні поминання, листи до друзів і родичів, доручення, розпорядження, духовні й охоронні грамоти, купчі, вправи для школярів тощо. Ці документи

* Мельник Ростислав Ігорович – кандидат історичних наук, завідувач сектора Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

Лист Говенової до Нежничка /1110-1124/
ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 892.

стосуються різних сторін життєдіяльності середньовічного соціуму: його сільськогосподарської, ремісничої і торгівельної діяльності; військових, політичних, дипломатичних, майнових і фінансових відносин; соціальних і побутових конфліктів, кримінальних злочинів та судових суперечок; церковно-релігійних відносин та освітньої підготовки населення. Берестяні грамоти водночас є безцінним джерелом для вивчення побуту тогочасного суспільства й приватних міжлюдських відносин. Написані живою розмовною мовою вони дають важливий матеріал для різносторонніх лінгвістичних досліджень давніх східнослов'янських діалектів, зокрема їх впливу на формування сучасних мов².

Про існування берестяних грамот світ дізнався у 1951 р., коли під час розкопок у Новгороді російським археологом А.В. Арциховським було виявлено перший лист XIV ст. написаний на березовій корі. У наступні більш ніж п'ятдесят років кількість таких археологічних знахідок значно зросла, сягнувши на початку 2000-х рр. майже однієї тисячі. Окрім Новгорода, подібні листи дещо згодом було виявлено також під час розкопок інших давніх міст колишньої Північної Русі. Станом на 2006 р. науці було відомо вже 1 054 берестяні грамоти з таких міст: Новгород – 963, Стара Русса – 40, Торжок – 19, Смоленськ – 15, Псков – 8, Твер – 5, Вітебськ, Москва, Мстиславль, Стара Рязань – по одній грамоті. Хронологічно виявлені пам'ятки охоплюють період майже у п'ять століть – з кінця XI до XV ст. включно³.

Аж до кінця 1980-х рр. берестяні грамоти були феноменом лише Північної Русі. До того часу на всій території колишньої Південної і Південно-Західної Русі не було виявлено жодного зразка березової кори з висіченими на ній написами. Відсутність тут берестяних грамот пояснювалася окремими дослідниками тим, що березова кора як матеріал для письма не набула на цих теренах такого поширення, як у північних регіонах Русі. Однак неодноразові знахідки бронзових і кістяних стрижнів – знарядь для писання на бересті – переконливо спростовували ці припущення. Чи не єдиним поясненням невиявлення на території України берестяних документів слід вважати особливості

місцевих ґрунтів, які через надмірний рівень їх аерації перешкоджають збереженню і консервації заляглих у їхніх культурних шарах матеріальних решток⁴.

Факт використання давніми жителями українських земель березової кори як письмового матеріалу доводять фрагменти трьох берестяних грамот, виявлених у 1988–1989 рр. львівським археологом Ігорем Свешніковим під час розкопок давньої столиці удільного Звенигородського князівства села Звенигород (тепер – с. Водники Пустомитівського р-ну Львівської обл.)⁵. У 1994 р. усі три грамоти було передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву України у Львові. Вони залишалися єдиними знахідками такого характеру на наших землях упродовж майже двадцяти років, доти, поки у 2008 р. під час археологічної експедиції Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом Петра Довганя на місці Буського літописного городища було виявлено два берестяні сувої, один з яких у залишках господарської споруди середини XII ст., а другий – у розвалі об'єкта X ст.⁶ Таким чином, після цього сенсаційного відкриття кількість виявлених на території України берестяних документів зросла до п'яти.

Через болотистий ґрунт органічна речовина (дерево) переданих до історичного архіву грамот збереглася добре. Першу з них було знайдено 26 липня 1988 р. під час розкопок північно-східного передмістя давнього княжого міста у культурному шарі, датованому 1110–1137 рр. Вона складається з трьох уривків розмірами 2x12, 2x8,5 та 1,8x3,2 см. Початок і закінчення грамоти втрачені. Збережений текст починається на першому уривку трьома літерами “ънь”, які є закінченням нез'ясованого слова. Далі на двох уривках (першому й другому) міститься текст: “а минє не надобє само”, що перекладається як “а мені тут не потрібно”. На третьому фрагменті збереглася лише літера Ψ (пси). Напис виконано кирилицею з характерними для письма цього періоду так званими відсічками (короткими горизонтальними рисками) у верхніх частинах літер “а”, “е” й “с” та наявністю літери “е” замість “Ъ”, що було властиво саме для письма Південної Русі. Висота літер – від 0,7 до 1 см. Ця знахідка невстановленого авторства підтверджує функціонування у князівські часи у Південній Русі практики листування місцевих жителів шляхом нанесення тексту на березову кору та свідчить про високий рівень їх освіченості й писемної культури цієї місцевості загалом.

Другу грамоту з колекції Центрального державного історичного архіву України у Львові було знайдено 28 липня 1989 р., як і першу, на території північно-східного передмістя у культурному шарі, також датованому 1110–1137 рр. Вона є збереженим листом розміром 6,5x30 см, висланим у Звенигород з якогось іншого міста. Текст із п'яти рядків неушкоджений, нанесений на зовнішній поверхні кори. Літери висо-

тою від 0,7 до 1 см написані чітко й виразно з характерними згаданими вище відсічками. Текст має характер ділового листа, укладеного у погрозовому й вимогливому тоні. В українській транскрипції зміст грамоти такий: “От Говеновой ко Нежьньчю дає 6 деся(ть) куно лодієную поведало Говено іда на судо а поп п(і)с(а)л а дає Луце олі нь водасі то я у конязя паема отрока пріжь прієдю а во боле ті вонидь”. Переклад цього тексту на сучасну українську мову звучить так: “Від Говенової [вдови] до Нежничча. Дай шістдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говен перед смертю (буквально: йдучи на суд), а піп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться)”. Більш детально історичний, юридичний, економічний, палеографічний і лінгвістичний аспекти цієї грамоти було розглянуто у статті Ігоря Сवेशнікова, присвяченій усім трьом берестяним пам’яткам⁷. У ній він, зокрема, на підставі відомих науці фактів і знань висловив припущення, що грамота Говенової була написана в Перемишлі у період між 1110 і 1124 р. за правління князя Володара Ростиславича, батька майбутнього звенигородського князя Володимирка. Навіть поверхневий лінгвістичний аналіз тексту описаної грамоти дозволив вченому зробити висновок, що вона є найдавнішим документом розмовної давньоруської мови з елементами південного діалекту, що ліг в основу формування української мови.

У 1989 р. у межах північно-східного передмістя давнього Звенигорода знайдено було й третю берестяну грамоту. Як і попередні дві, вона датується 1110–1137 рр. Її, щоправда, лише умовно можна вважати грамотою. Це необроблений шмат березової кори шириною 1,5–3,8 см та довжиною 22,7 см, на внутрішній стороні якої написано літеру “а” й мініатюрний рисунок погруддя людини заввишки 1,5 см. Мабуть, ними невідомий автор випробовував якість берести. Постаць зображено у профіль вліво. На рисунку проглядаються око, брова, ніс, борідка і вухо. Людина одягнена у пелерину, або, можливо, священицьке вбрання з циліндричним головним убором із китицею зверху біля верхнього переднього краю. Ідентифікувати її особу не є можливим, так само як і зміст рисунка. Знайдені на місці розкопу речі дозволили Ігорю Сवेशнікову припускати, що його автором могла бути духовна особа⁸. Хоч грамота не дає нових історичних відомостей про листування жителів Південно-Східної Русі, вона однак доводить факт писання і малювання міщанами Звенигорода на березовій корі.

Берестяні грамоти, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові, є унікальними документами з огляду як на їх історичне значення, так і на культурну цінність. Підтверджуючи факт існування на українських землях у давньоруський період листування на березовій корі, вони свідчать про високий рівень освіченості місцевого населення та значний розвиток його писемної

культури. Як окремих вид історичного джерела, відомий науці лише впродовж останніх шістьдесяти років, специфічний не лише з огляду на матеріал, з якого їх виготовлено, а й походженням, цільовим призначенням і текстуальними особливостями, берестяні грамоти можуть слугувати для проведення досліджень у сфері давньоруського права, економічних відносин, палеографії та лінгвістики.

¹ Найдавніший документ НАФ // “Українська архівна енциклопедія”. – Київ, 2008. – С. 605.

² Вичерпу інформацію про берестяні грамоти, їх походження, функціональне призначення, історію виявлення і подальшу долю, а також перелік праць із теми можна отримати на сайті “Древнерусские берестяные грамоты”. Адреса сайту: <http://gramoty.ru>

³ Зализняк А. А. Общие сведения о берестяных грамотах [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gramoty.ru> – Назва з екрана.

⁴ Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // “Дзвін”. – 1990. – № 6(548). – С. 127–128.

⁵ Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // “Дзвін”. – 1990. – № 6(548). – С. 127–131; Цього ж автора. Відлуння? Ні. Живий голос // “Галицька брама”. – 1994. – № 1. – С. 6–7.

⁶ Детальніше про ці два берестяні сувої див.: Дзендзелюк Л. С., Льода Л. М. Розкриття берестяних сувоїв Х і ХІІ століть, знайдених на Львівщині // Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 46–53; Довгань П. М. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 22–45.

⁷ Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // “Дзвін”. – 1990. – № 6(548). – С. 128–130; Свешніков І. Відлуння? Ні. Живий голос // “Галицька брама”. – 1994. – № 1. – С. 7.

⁸ Свешніков І. Відлуння? Ні. Живий голос // “Галицька брама”. – 1994. – № 1. – С. 7.

Представлена характеристика берестяных грамот как специфического и уникального вида исторических источников и памятников культуры. Отражена история обнаружения в конце 1980-х гг. во время раскопок древнерусского города Звенигород вблизи Львова трех берестяных грамот. Дано описание и характеристику уникальности этих документов.

Ключевые слова: берестяные грамоты; береста (березовая кора); Звенигород; Игорь Свешников; Центральный государственный исторический архив Украины во Львове.

There is given the characteristic of birch-bark deeds as special and unique type of historical sources and culture monuments in the article. There is highlighted the history of revealing of three birch-bark deeds under the excavations of Old Russian City Zvenyhorod and given the description and characteristics of uniqueness of these documents.

Keywords: birch-bark deeds; birch-bark; Zvenyhorod; Ihor Sveshnikov; Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv City.

УДК [930.25:004.9](430.129)

О. М. УС*

**ДОСВІД АРХІВНОГО ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ
ДОКУМЕНТІВ ТА ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ
РЕСУРСІВ У ВІЛЬНІЙ ФЕДЕРАЛЬНІЙ ЗЕМЛІ БАВАРІЯ (ФРН)**

Проаналізовано досвід архівного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів у Вільній федеральній землі Баварія (ФРН).

Ключові слова: електронний архів; електронний документ; електронний інформаційний ресурс.

У квітні цього року делегація українських архівістів на чолі з Головою Державної архівної служби України О. П. Гінзбург відвідала Баварію для проведення консультацій з керівництвом Генеральної дирекції Державних архівів Баварії на виконання плану заходів із реалізації положень Робочої програми українсько-баварського співробітництва. У рамках консультацій відбулося обговорення можливості підписання до кінця 2011 р. Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та Генеральною дирекцією Державних архівів Баварії, узгодження питань у частині здійснення обміну спеціалістами, обговорення перспектив реалізації спільних науково-практичних проєктів, насамперед – виявлення та обміну копіями документальних матеріалів з історії Другої світової війни, у тому числі й тих, що стосуються долі українців, примусово вивезених до Німеччини, та тих, що перебували у концтаборах.

Оскільки Баварія була осередком української діаспори, у Мюнхені й досі функціонує Український вільний університет, що відкриває перспективи для поповнення фондів зарубіжної україніки. Також у Центральному державному архіві Баварії зберігаються геодезичні карти українських земель, що були складені у 1942–1943 рр., із детальними позначеннями щодо складу та якості земель, які можуть

* *Ус Олена Миколаївна* – директор Центрального державного електронного архіву України.

Під час перебування в Баварії. Зліва направо: директор Центрального державного електронного архіву України О. М. Ус, директор Центрального державного архіву Баварії, доктор Герхард Хетцер, Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління Н. М. Маковська.

слугувати корисним джерелом у рамках проведення земельної реформи в Україні та складання Земельного Кадастру, на чому особливо наголосила О. П. Гінзбург. Ці карти зберігаються у Баварському архіві, оскільки саме земля Баварія відповідала за складання карт окупованих українських територій.

Незважаючи на стислі терміни візиту та напружений графік зустрічей, сторонам вдалося обговорити й питання архівного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів, поділитися досвідом роботи.

Директор Генеральної дирекції архівів доктор Маргіт Ксолл-Маркон ознайомила українську делегацію із принципами, за якими працюють німецькі архіви і архіви Баварії зокрема.

Слід зазначити, що Німеччина є за своїм устроєм федеративною державою і архівна справа у повній мірі відображає федеративний принцип державного функціонування. Це стосується як територіальної компетенції, так і змістової сторони архівів. Вони цілком орієнтовані на адміністративні та історичні особливості земель. Попри значні відмінності, особливо в галузі культури, і на достатньо широку самостійність земель, між архівами і стосовно Федерального архіву як національного існує високий ступінь колегіальності. Державні архіви не пов'язані між собою стосунками підпорядкування і, існуючи у рамках

земельних законів, не складають один одному конкуренції, а навпаки доповнюють один одного. У найбільших землях Німеччини, таких як Баварія, Баден-Вюртемберг, Райнланд-Пфальц та Саксонія створені земельні архівні дирекції, яким підпорядковані головні державні архіви, а також по 2–7 державних архівів, що розташовані за принципом регіональної належності. Зокрема, земельній дирекції Баварії підпорядковуються дев'ять територіальних – Центральний державний архів Баварії, державні архіви м. Амберг, Аугсбурга, Бамберга, Кобурга, Ландсхута, Мюнхена, Нюрнберга та Вюрцбурга. Всього до складу федеральної землі Баварія входять 71 район та 25 міст земельного підпорядкування.

Крім державних у Баварії діють церковні, комунальні, архіви преси, архіви підприємств і крупних компаній, династичні та партійні архіви.

Земельна дирекція Баварії підпорядкована Міністерству науки та мистецтва Баварії. Усі міністерства та вищі судові органи землі Баварія здають свої документи у Центральний державний архів Баварії.

Основним законом, що регулює діяльність архівів у Баварії, є Закон Баварії про архіви (Bayerisches Archivgesetz (BayArchivG) vom 22. Dezember 1989 (BayRS 2241-1- WFK, GVBl S. 710), geändert durch Gesetz vom 16. Dezember 1999 (GVBl S. 521).

Усі органи державної влади Баварії самостійно визначають терміни зберігання документів, погоджуючи номенклатури справ із архівом, але термін зберігання в установі не повинен перевищувати 30 років (зазвичай він становить 10 років). Протягом шести місяців після того, як установа пропонує для передачі свої документи, державний архів повинен прийняти рішення щодо приймання (або відмови у прийманні) документів. Ці правила розповсюджуються і на електронні документи.

Державні архіви Німеччини мають широкі комунікаційні можливості для обговорення й погодження загальних професійних питань, зокрема у рамках “Конференції архівних референтів або керівників архівних управлінь федерації та земель”, на яку двічі на рік збираються 16 представників земель та Президент Федерального архіву. Рішення та рекомендації Конференції втілюються в життя в межах компетенції і можливостей референтів, у т.ч. шляхом створення спеціальних комісій для вирішення окремих професійних питань.

У Баварії значна увага приділяється підготовці фахівців-архівістів. Баварська архівна школа у Мюнхені готує спеціалістів-архівістів управлінської служби для державних, церковних та комунальних архівів. Велика увага у навчальних програмах Школи приділяється вивченню роботи із електронними документами та електронними інформаційними ресурсами. Ці програми діють вже вісім років. Слухачі Школи проходять трирічну практику та стажування, у т.ч. в установах та організаціях з метою вивчення різних систем електронного документообігу. Школа готує фахівців-архівістів так званого другого рівня. Для пер-

шого рівня (архівіст-науковець) необхідно мати вищу історичну освіту та пройти дворічну практику у державному архіві. Конкурс на посаду архівіста першої категорії становить 8 осіб на місце. Баварська архівна школа у Мюнхені тісно пов'язана із архівною школою міста Марбург (земля Гессен), ними спільно розробляються навчальні плани, положення про організацію навчального процесу, вирішуються питання сумісності програм з положеннями земель про освіту та забезпечення рівноцінності навчального процесу по всій країні.

Генеральна дирекція тісно співпрацює із генеральними дирекціями архівів сусідніх земель – Баден-Вюртемберг та Гессен. Особливо плідна співпраця спостерігається в галузі зберігання електронних документів. Наприклад, у ході проведення з 2005 р. проекту “Розробка концепції електронного земельного архіву” земельний архів Баден-Вюртемберга дослідив умови, необхідні для успішного довготермінового зберігання електронних документів, розробив необхідне технічне ноу-хау. Земельний архів та розроблені для нього технології виконують роль пілотного проекту для усієї країни. У травні 2010 р. був створений Електронний архів землі Баден-Вюртемберг, завданням якого є забезпечити довготермінове зберігання та доступність електронних документів земельного уряду, створити можливість пошуку традиційних та електронних документів в одній системі. Для початку розроблено технологію ведення електронного архіву земельного кадастру. У подальшому всі земельні органи влади отримують можливість зберігання електронних документів постійного та тривалого термінів зберігання. Послуги зберігання для муніципальних органів будуть платними. Як пілотне програмне забезпечення буде використовуватися розроблене земельним архівом ПЗ “Digitales Magazin – DIMAG”, оскільки на ринку відсутні подібні системи. Основою системи є сервер LAMP веб-архітектурі (Linux, Apache, MySQL та PHP). Метадані засновані на моделі PREMIS і стандарті ISAD (G). DIMAG має гнучке управління правами, він реєструє основні дії в протокол XML.

Генеральна дирекція архівів Баварії активно використовує досвід Баден-Вюртемберга при створенні Центрального електронного архіву Генеральної дирекції Державного архіву Баварії та Центрального Державного архіву Баварії. Нині архів знаходиться в процесі розбудови, у ньому працює лише три особи і побудовано невеликий архівний модуль, але архів вже приймає на державне зберігання електронні документи та електронні інформаційні ресурси центральних органів влади Баварії. Більшу частину документів, що надходять на державне зберігання, становлять електронні інформаційні ресурси – бази даних. Зокрема, головним інформаційним ресурсом, приймання якого здійснює архів, є Поземельна книга Баварії, відкритий інформаційний ресурс, що поповнюється, тому архів приймає на зберігання періодичні копії По-

земельної книги (*Zeitschnitte* – “часовий зріз”). Рішення щодо форми приймання на зберігання бази даних, періодичного копіювання частини ресурсу або приймання в цілому вигляді приймається у кожному випадку окремо. Електронні документи та електронні інформаційні ресурси при прийманні на зберігання до архіву не завіряються електронним цифровим підписом.

Баварські архівісти велику увагу приділяють зберігання саме інформаційних ресурсів (баз даних, реєстрів, кадастрів), вважаючи їх такими, що мають велику інформаційну цінність.

У зв'язку із тим, що згідно з законодавством Баварії електронний цифровий підпис не є обов'язковим реквізитом електронного документа, більшість електронних документів взагалі не засвідчуються електронним цифровим підписом, і закон не обмежує архіви у видах електронних документів для приймання на державне зберігання. Тому у методичних розробках найчастіше використовується термін “інформаційний об'єкт”. Враховуючи те, що електронний цифровий підпис є гарантією автентичності та цілісності документа, приймання на державне зберігання не засвідчених електронним цифровим підписом документів свідчить про високий двосторонній ступінь довіри між архівами та фондоутворювачами щодо інформації, яка передається та приймається на зберігання.

Під час зустрічі з членами української делегації директор Генеральної дирекції архівів доктор Маргіт Ксолл-Маркон торкнулася проблем, що постають перед баварськими архівістами. Незважаючи на те, що в органах виконавчої та судової влади Баварії стрімкими темпами впроваджуються системи електронного документообігу (СЕД), вони не завжди відповідають вимогам архівістів (в основному це стосується старих систем), не завжди сумісні між собою. Це ускладнює організацію міжсистемного документообігу, а також роботу державних архівів щодо комплектування електронними документами. Формати даних, у яких створюються і функціонують електронні документи, не завжди відповідають форматам даних архівного зберігання. Також існує дефіцит спеціалістів у сфері ІТ-технологій.

Усі дев'ять архівів, що підпорядковані Генеральній Дирекції, здійснюють приймання, зберігання та надають доступ користувачам до електронних документів. У зв'язку із швидким переходом державних органів на електронний документообіг, приймання на державне зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів й надання доступу користувачам стає дедалі актуальнішим. Головна мета, яку ставлять перед собою баварські архіви, – це надання громадянам якнайширшого доступу до документів державних та комунальних органів влади, безперервності, прозорості, підзвітності та транспарентності їх діяльності.

Баварські архіви тісно співпрацюють із замовниками (міністерства, відомства) та виробниками СЕД, причому вже на етапі розробки технічного завдання, надаючи консультації щодо архітектури СЕД, архівного модуля, вибору форматів та ін. При цьому баварські архівісти зазначають, що ініціатива звернення як замовників, так і виробників до архівістів належить першим, оскільки, з однієї сторони, замовники зацікавлені у впровадженні системи, у якій будуть створюватися електронні документи, що відповідатимуть вимогам державного архівного зберігання, а з іншої, – виробники зацікавлені у створенні конкурентоспроможного продукту.

Електронні документи передаються в архів на жорсткому диску, попри те, що у Баварії існує розгалужена система оптоволоконного зв'язку. Державні архіви активно співпрацюють із установами-фондоутворювачами на етапі приймання електронних документів: проводиться експертиза цінності, аналізуються формати електронних документів та метаданих. У випадку, коли формат не відповідає архівному, проводиться конвертація в архівний формат. Формат метаданих – XML або CSV, формат документа – PDF/A.

Як зазначила доктор Маргіт Ксолл-Маркон, зараз електронні документи та електронні інформаційні ресурси приймаються на архівне зберігання без електронного цифрового підпису, однак у подальшому із розвитком інформаційних технологій не виключена можливість і доцільність приймання документів із електронним цифровим підписом. Планується створення віддаленого страхового фонду електронного архіву у м. Кобленц. Баварські архівісти не планують дублювати електронні документи тривалого та постійного термінів зберігання на папері, оскільки, на думку доктора Маргіт Ксолл-Маркон, це нівелює доцільність електронного документообігу. Також вона зазначила, що баварські архівісти вважають актуальним збереження інформації веб-сайтів, зокрема центральних органів виконавчої влади Баварії, і мають намір вирішити дане питання після узгодження технічних умов.

Співробітництво Державної архівної служби України із Генеральною дирекцією Державних архівів Баварії відкриває широкі можливості для обох сторін: це й обмін архівними документами, що відносяться до періоду Другої світової війни, документами зарубіжної україніки та іншими, підготовка спільних виставок, переклад українською та німецькою мовами довідкового апарату архівів обох країн, обмін досвідом щодо розбудови електронних архівів, архівного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів. У зв'язку із підписанням Президентом України Закону України “Про Державний земельний кадастр” особлива увага акцентується на тому, що саме Земельні книги як у Баварії, так і у Баден-Вюртенберзі є головним електронним інформаційним ресурсом – об'єктом архівного зберігання. Земельний

кадастр України, який міститиме інформацію про розташування, кордони, дані про площу, якісний склад земель, цільове призначення та інше, без сумніву, матиме дуже велику інформаційну і юридично-доказову цінність. Нині в міністерствах та відомствах створюється значна кількість інформаційних ресурсів – баз даних, реєстрів та ін., і при цьому проблема державного обліку та зберігання ЕІР в Україні не вирішена. Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України – орган влади, на який покладено функції ведення Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів, повідомляє, що вищезазначений реєстр фактично не функціонував з моменту його створення у 2004 р. та не переданий Міністерством інфраструктури України. Держінформнауки України планує на 2011 р. створення нової версії реєстру. Зі свого боку архівісти стурбовані долею закритих інформаційних ресурсів, тобто таких, що не поповнюються. У зв'язку із цим Центральний державний електронний архів України, особливо з врахуванням досвіду баварських колег, покладає певні надії на науково-аналітичний огляд обґрунтування віднесення електронних інформаційних ресурсів до Національного архівного фонду, що розробляється УНДІАСД і, зрештою, віднесення електронних інформаційних ресурсів до документів НАФ.

Архівісти України розуміють, що надалі інформаційні технології будуть розвиватися все активніше, електронні документи та електронні інформаційні ресурси поступово будуть заміщувати паперові документи, перед міністерствами та відомствами постануть завдання щодо впровадження СЕД, і вже зараз архівним установам України необхідно почати терміново готуватися до приймання на зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів. У зв'язку із цим досвід Баварії, попри відмінність у державному устрої, законодавстві, підходах до зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів, є дуже корисним для нас.

Проанализирован опыт архивного хранения электронных документов и электронных информационных ресурсов в Вольной федеральной земле Бавария (ФРГ).

Ключевые слова: электронный архив; электронный документ; электронный информационный ресурс.

There is analyzed the experience of electronic records and electronic information resources archival preservation in Free State of Bavaria (Germany) in the article.

Keywords: electronic archives; electronic record; electronic information resource.

УДК [351.853:929](477)Мердер

Л. Д. ФЕДОРОВА*

**ВІДОМИЙ ДІЯЧ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО
РУХУ В УКРАЇНІ**

(до 150-річчя з дня народження Олексія Мердера)

Розглядається внесок О. Мердера в організацію пам'яткоохоронної діяльності та збереження культурних цінностей України.

Ключові слова: Олексій Іванович Мердер; Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства; Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва; охорона пам'яток історії та культури.

Постать Олексія Мердера, російського чиновника за посадою й пам'яткоохоронця за покликанням, який діяльно й плідно працював у громадських структурах, що ставили за мету збереження культурної спадщини України, залишається маловідомою у вітчизняній історіографії. Першою висвітлила його діяльність як архівіста історик В. Шандра¹. У контексті характеристики пам'яткоохоронних структур загальноукраїнського масштабу – Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва – описується участь в їхній діяльності О. Мердера у монографіях автора статті та короткій біографічній довідці у збірнику, присвяченому діячам історико-краєзнавчого руху². Завданням цієї публікації визначено дослідити його громадську роботу в галузі охорони нерухомої й рухомої частин культурної спадщини та внесок у становлення пам'яткоохоронної сфери в Україні.

Олексій Іванович Мердер народився 11(23) вересня 1861 р. у м. Царське Село Санкт-Петербурзької губернії (нині м. Пушкін у складі Пушкінського району Санкт-Петербурга, РФ). По батьковій лінії належав до дворянського роду, що походив із Саксонії. Його прапрадід Іоанн Мердер на початку XVIII ст. переселився в Польщу. В Російській державі рід Мердерів був вписаний у родовідні книги Могильовської, Московської і Тверської губерній. Дід – генерал-ад'ютант Карл Карлович Мердер (1788–1834 рр.) брав участь у війнах із Францією

* Федорова Лариса Данилівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

в 1805 р. і 1806–1807 рр., тяжко поранений під Аустерліцем (листопад 1805 рр.). У 1824 р. був призначений вихователем шестирічного великого князя Олександра Миколайовича – майбутнього імператора Олександра II. Особливо дружні стосунки пов'язували його з поетом В. Жуковським, який керував навчанням великого князя. Поет писав про нього: “Отменно здравый ум, редкое добродушие и живая чувствительность, соединенные с холодною твердостью воли и неизменным спокойствием души, – таковы были отличительные черты его характера. С сими свойствами, дарованными природой, соединял он ясные правила, извлеченные им из опыта жизни, правила, от коих ничто никогда не могло отклонить его в поступках. Десять лет, проведенных им при великом князе, конечно, оставили глубокие следы в душе его воспитанника...”³. У щоденнику О. Пушкіна 1934 р. є запис: “Мердер умер, человек добрый и честный, незаменимый”⁴.

Батько Олексія Івановича – шталмейстер Височайшого двору Іван-Олександр-Костянтин Карлович Мердер (1830–1907 рр.), служив з 1880 р. директором канцелярії Головного управління державного кіннозаводства, в 1899 р. обраний першим головою комітету і ради Опікунства імператриці Марії Федорівни про глухонімих⁵. Був внесений у дворянську родовідну книгу Рязанської губернії. Мати – Софія Сергіївна Мельгунова (1833–1867 рр.) належала до дворянського роду, що походить від Яна Мінгайла, який приїхав з Литви на службу у Москву під час княжіння Василя Івановича або його молодого сина Івана III (близько 1440 р.). У Росії він взяв ім'я Іван Мінгальов, яке з часом перетворилося на прізвище Мельгунов⁶.

О. Мердер здобув чудову освіту у Пажеському корпусі (1868–1879 рр.). З 1885 р. служив ад'ютантом командувача військами Іркутського військового округу, з 1888 р. – ад'ютантом Іркутського генерал-губернатора – генерал-лейтенанта графа О. Ігнат'єва⁷. У 1889 р. графа призначили Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором⁸, а О. Мердер став спочатку молодшим, а з 1893 р. – старшим чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі. Під час проживання в Україні був членом Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників, головою повітового проводиря дворянства Луцького повіту Волинської губернії. У 1914 р. у зв'язку із скасуванням Київського генерал-губернаторства очолював ліквідаційну комісію. Управління генерал-губернатора містилося в Києві на сучасній вул. Липській, 12, проживав О. Мердер на сучасній вул. Шовковичній, 22, квартира № 3 (обидва будинки не збереглися).

Крім основної служби О. Мердер займався впорядкуванням і вивченням архіву Київського генерал-губернаторства, виконуючи на добровільних засадах обов'язки його зберігача. У 1901 р. прийняв від діловода Тимчасової комісії для розгляду давніх актів О. Левицького

справи 1840-х рр. для передачі в архів Київського губернського правління, які належали до таємної частини канцелярії генерал-губернатора. У 1911 р. О. Мердер очолив групу чиновників канцелярії генерал-губернатора, яка мала завданням розібрати документи архіву канцелярії Київського губернського правління⁹.

Впорядковуючи й вивчаючи архів, упродовж 1900–1904 рр. він опублікував у часописі “Киевская старина” понад 100 архівних документів, заміток і повідомлень з історії Правобережної України (див. додаток).

У Києві долучився до діяльності кількох наукових та пам’яткоохоронних товариств. Зокрема, був членом Історичного товариства Нестора-літописця, в 1909 р. вступив до лав новоствореного Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі – Київський відділ ІРВІТ)¹⁰. З жовтня того ж року був членом Розпорядчого комітету, з лютого 1919 р. – членом ревізійної комісії, яка перевіряла грошову та матеріальну звітність відділу¹¹. Головні завдання своєї діяльності відділ здійснював через спеціалізовані комісії. О. Мердер був запрошений в 1909 р. до архівної та бібліотечної комісії¹², яка мала збирати відомості про архіви, розшукувати, збирати, зберігати, охороняти, описувати, обробляти і готувати до публікації архівні пам’ятки, зокрема ті, що зберігалися в архівах й установах, приватних збірках в сфері діяльності Київського відділу тощо¹³. Воєнно-історичний архів Київського відділу ІРВІТ комплектувався як оригінальними документальними пам’ятками, так і їх копіями.

Як член воєнно-історичного товариства Олексій Іванович брав участь і в збереженні нерухомої частини культурної спадщини. У 1910 р. він дослідив пам’ятник у садибі Й. Добровольського в Луцьку, встановлений в пам’ять загиблих у 1812–1814 рр., опублікував його опис у журналі відділу¹⁴. Монумент, характерний для 1-ї чверті ХІХ ст., спорудив дід власника садиби Нарушевич на тому місці, де російський імператор Олександр І зустрічав російські війська, які поверталися з Парижа, і вітав їх з перемогою. Виступаючи на засіданні Ради 27 червня 1913 р., О. Мердер наполягав на необхідності його охорони і запропонував досить ефективний засіб захисту об’єктів історико-культурної спадщини: призначати опікунів “історичних пам’яток”. Природно, що відділ звертався насамперед до начальників військових частин, розквартированих у місці розташування пам’яток. Погодившись із цією пропозицією, Рада просила начальника 11-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенанта М. Федотова взяти монумент у Луцьку під свій захист¹⁵. До наших днів пам’ятний знак не зберігся.

У 1914 р. Київський відділ ІРВІТ установив на сучасній Арсенальній площі пам’ятник полтавському полковнику І. Іскрі та генеральному судді Гетьманської держави В. Кочубею, страчених за наказом росій-

ського царя Петра I в липні 1708 р. і похованих у Києво-Печерській лаврі. Для його спорудження було утворено спеціальний будівельний комітет на чолі з членом товариства М. Стороженком. Від відділу до нього ввійшли М. Єпанчин, О. Мердер, Б. Стеллецький і В. Шміт; нащадки В. Кочубея – генерал-ад'ютант князь Віктор Сергійович Кочубей і церемоніймейстер Височайшого двору Василь Петрович Кочубей, які проживали у Санкт-Петербурзі і взяли на себе клопотання щодо офіційного затвердження проекту пам'ятника, а також інші представники родини¹⁶. У липні 1919 р. за чергового встановлення більшовицької влади в Києві статуї І. Іскри та В. Кочубея і барельєфи зняли з постаменту та перелили в майстернях Комгоспу; 1923 р. на ньому встановили гармату (пам'ятник арсенальцям)¹⁷.

О. Мердер здійснив низку публікацій у друкованому органі Київського відділу ІРВІТ – журналі “Военно-исторический вестник”. Він увів до широкого суспільного обігу документи з історії війни Росії з наполеонівською Францією¹⁸ і низку архівних джерел з історії польського повстання 1830–1831 рр.¹⁹ Остання публікація не була завершена друком. Він склав довідку про старожитності Луцька та його минуле з планом міста, фотографіями Луцького замку і церкви²⁰.

Історичне товариство Нестора-літописця, членом якого був О. Мердер, виступило з ініціативою заснувати в Києві спеціальну громадську структуру для охорони всіх видів пам'яток старовини і мистецтва в Україні і звернулося за сприянням до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Ф. Трепова. У 1909 р. той скликав ряд засідань, на які було запрошено всі кращі наукові сили Києва з питань вітчизняної історії та діячів усіх київських історичних товариств, з метою з'ясувати завдання нової громадської структури. Перший проект статуту товариства склав член Розпорядчого комітету Київського відділу ІРВІТ О. Мердер, який передав його на розгляд історикам В. Іконникову та О. Левицькому. Вони піддали критиці ті положення, які визначали характер майбутнього товариства, вважаючи, що воно має бути не звичайним ученим товариством (як ті, що вже функціонували в Києві) із завданнями теоретичного вивчення старожитностей. На їхню думку, потребувався особливий орган науково-практичного характеру для виявлення, вивчення й охорони пам'яток. О. Левицький написав “Пояснювальні зауваження” до статуту, в яких наполягав на пам'яткоохоронних завданнях новостворюваного громадського формування. Його пропозиції були значною мірою враховані при доробці статуту²¹, затвердженому в 1910 р. У ньому вміщено і перелік членів-засновників товариства, серед яких й ім'я О. Мердера²².

27 грудня 1911 р. загальні збори товариства обрали його членом Ради²³. З 7 грудня 1912 р. він став головою Розпорядчого комітету товариства²⁴, залишаючись на цій посаді до припинення існування това-

риства в 1920 р. Одночасно виконував обов'язки бібліотекаря²⁵. Голова комітету брав участь у розробці наукових засад і напрямів діяльності товариства. Так, у його пам'ятній записці на ім'я першого голови товариства – єпископа Чигиринського Павла (Преображенського), датованій 10 березня 1911 р., йдеться про те, що товариство не має достатніх коштів для виконання всіх задекларованих у його статуті завдань. О. Мердер вважав, що найпершим і головним напрямом діяльності має стати виявлення пам'яток старовини і мистецтва, що збереглися, опис їх та фіксація на малюнках або світлинах, звернення на них уваги власників і представників влади; участь в обговоренні пропозицій, що стосуються реставрації, ремонту, перебудов цікавих споруд; охорона старовинних найменувань окремих урочищ, вулиць, майданів, а також позначення відповідними написами місць знаходження у старовину нині зниклих фортечних валів, воріт, виїздів, будівель, цвинтарів, торжків, перевозів тощо. Автор записки пропонував створити відповідну постійну комісію з учених та аматорів, представників міських установ і т. п. У травні того ж року єпископ Павло (Преображенський) відіслав лист київському міському голові з додатком цієї записки, в якому звернувся з проханням організувати комісію для розробки питань, у ній зазначених²⁶.

У 1911 р. Московське археологічне товариство видало “Проект закону про охорону пам'яток старовини в Росії”. Рада Київського товариства охорони пам'яток на своєму засіданні 27 грудня того року ухвалила після його обговорення просити інші київські товариства прислати обраних членів для спільного розгляду проекту, після чого товариство охорони пам'яток мало відіслати його в установленому порядку. Від Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва до комісії обрали О. Мердера (голова), І. Дьякова, А. Лободу, Г. Павлуцького і М. Стороженка. До неї увійшли також представники Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського відділу військово-історичного товариства і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів²⁷. Як відомо, закон так і не був схвалений Державною думою.

Відразу після створення в 1912 р. Розпорядчого комітету він надрукував і розіслав звернення про пошук і допомогу товариству в охороні пам'яток (його підписали В. Завитневич, А. Лобода, О. Мердер, Г. Павлуцький, Б. Стеллецький). У зверненні йшлося про те, що товариство найбільше турбує стан культурної спадщини, а саме: багато об'єктів руйнується, перебудовується, втрачаючи свій первісний вигляд, важливий для дослідників старовини, або невміло реставрується. Рукописи, документи, акти, цілі архіви гинуть внаслідок недбалого догляду або того, що власник недостатньо цінує їх історичне значення. Багато з них

розпорошилося по приватних колекціях, зокрема й церков. Товариство розраховувало, що місцеві жителі будуть повідомляти йому про такі пам'ятки. Воно в змозі надати науковій рекомендації щодо відновлення пам'ятки, “щоб вона не втратила свого наукового значення”²⁸. У зверненні зауважувалося, що товариство може призначити з місцевих мешканців хранителя пам'ятки або комісію, які б займалися і відшукуванням коштів для відновлення або охорони пам'яток. Перелічувалися ті об'єкти старовини, які становлять найбільшу цінність: від найдавніших часів – предмети побуту (кам'яні знаряддя, посуд, печери, в яких жила первісна людина, майданчики, обмазані глиною, на яких є кістки тварин, можливо, з зображеннями – рештками первісного мистецтва; від язичницьких часів – монети (свідоцтво торговельних відносин), слов'янські кургани, городища (речі, які в них трапляються, слід зберігати, найкраще – передавати їх у громадські музеї); від християнської доби – церкви з XIII ст., дерев'яні церкви українського стилю, муровані – в стилі бароко, рекомендувалося збирати з них рукописи, рештки старовинного убрання, начиння; скарби великокнязівської й пізнішої доби, які часто є приватною власністю, тому бажано мати їх описи і фотографії.

Далі у зверненні наголошувалося, що заслуговують на увагу і пам'ятки XVI–XIX ст., які відрізняються за стилістикою, способами побудови тощо. Особливу цінність становлять писемні пам'ятки, зокрема XVIII–XIX ст. (листи, записки, папери урядових установ). Комітет просив повідомляти про можливе їх знищення. Пропонувалося збирати предмети до громадських збірок: музеїв Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Міського (Київського наукового і художньо-промислового), Церковно-археологічного при Київській духовній академії, старожитностей при Київському університеті, Товариства дослідників Волині в Житомирі, в Кам'янці-Подільському – в Церковно-історичний музей або Статистичний комітет та ін.; не допускати продажу скупникам або за кордон зосереджених у приватних руках меблів, картин, золотих речей тощо, що могло призвести до втрати цінної історичної пам'ятки.

Під час обговорення питання охорони пам'яток на засіданні Ради товариства 19 березня 1912 р. О. Мердер висловив думку, що не допускає можливості відділити дослідження історико-культурних об'єктів від їх охорони²⁹. На засіданні Розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. було порушено питання визначення пам'ятки, оскільки досі не існувало єдиної думки, спостерігалася плутанина. Б. Стеллецький вважав завданням комітету охопити всі пам'ятки, тому його діяльність мала бути спрямована на чотири категорії об'єктів культурної спадщини: 1) архіви, 2) пам'ятки мистецтва, 3) історичні пам'ятки, 4) археологічні пам'ятки. Було вирішено створити окремі відповідні комісії для роботи

з ними. Першими організували архівну комісію на чолі з І. Каманіним і комісію реєстрації пам'яток під головуванням О. Мердера³⁰.

Він вів широке листування з місцевими кореспондентами в Україні, які присилали відомості й описи пам'яток у регіонах у відповідь на розіслану товариством анкету, брав безпосередню участь в обстеженні об'єктів культурної спадщини. Наприклад, 17 червня 1913 р. разом з членами товариства В. Жеваховим та О. Ертелем оглянув підземний хід з відгалуженнями, виявлений під час риття котловану в садибі № 11 на вул. Микільській (тепер вул. І. Мазепи) Микільського військового монастиря, де розпочалося будівництво п'ятиповерхового будинку. Вони припустили, що це військова споруда, можливо, потерна, але не стародавня. Про знахідку повідомили Київському відділу воєнно-історичного товариства, Рада якого звернулася до військового начальства з проханням, щоб мінери здійснили точний обмір ходів і склали план, зробивши пробні бурові свердловини. Але згодом хід закрили, оскільки розчистка його виявилася дуже небезпечною³¹.

У 1914 р. разом з П. Голландським та О. Ертелем вів переговори з власником садиби на пров. Десятинному, 8 М. Слюсаревським, де було виявлено палац великокнязівської епохи, який археолог В. Хвойка в присутності представника Імператорської археологічної комісії в Києві Д. Милєєва визначив як палац князя Мстислава, а також частину ювелірної майстерні, яка розташовувалась і на садибі М. Петровського. До нього не раз зверталися за дозволом на розкопки, але господар боявся, що його змусять продати ділянку. Після переговорів він дав згоду на дослідження за умови, що його майно не постраждає. О. Мердер організував на засіданні Розпорядчого комітету обговорення питання захисту давньоруських пам'яток на садибах Є. Трубецької (на розі вулиць Володимирської і Трьохсвятительської – нині вул. Десятинна), М. Петровського (прилягала до території Десятинної церкви з півночі та заходу) і М. Слюсаревського. Ухвалили: просити управління дому Є. Трубецької не здійснювати робіт на площі щойно виявленого великокнязівського валу і звернутися до Імператорської археологічної комісії про відчуження або ґрунтовне обстеження садиби княгині³².

У травні 1915 р. від імені Розпорядчого комітету О. Мердер написав лист голові Московського археологічного товариства П. Уваровій з проханням надати субсидію в сумі 500 крб. на проведення робіт в садибі Н. Віхрової – на планування ділянки, яку підрізали під час робіт у пров. Десятинному, з тим, щоб всі знахідки перейшли у власність музею Київського товариства охорони пам'яток. Садиба Н. Віхрової була продовженням тої частини садиби М. Петровського, де В. Хвойка знайшов рештки давньоруських споруд та ювелірну майстерню з їх начинням. У 1915 р. Н. Віхрова просила понизити рівень її садиби, що межує з проїздом садиби М. Петровського та цвинтаря Десятинної

церкви. Перемовини товариства з міським головою були безрезультатними, оскільки безкоштовно вивозити землю ніхто не погоджувався³³.

У листопаді 1917 р., звертаючись до В. Ханенко з пропозицією вступити в члени товариства, О. Мердер просив у неї дозволу на спостереження за земляними роботами в садибі № 1 на розі вулиць Володимирської та Трьохсвятительської (тепер вул. Десятинна), що була її власністю. Але В. Ханенко відповіла, що особисте горе (смерть чоловіка) не дозволяє їй вступити в члени товариства, а стосовно садиби повідомила, що ще не всі формальності з її придбання полагождені³⁴.

Починаючи з 1912 р., голова Розпорядчого комітету багато часу приділяв Звіринецьким печерам, дослідження й укріплення яких проводило Київське товариство охорони пам'яток. Разом з орендаром цієї землі В. Жеваховим та членом товариства О. Ертелем написав доповідну записку на ім'я почесного голови товариства Ф. Трепова, датовану 17 травня 1913 р., у якій йдеться про необхідність збереження печер і церкви в них у первісному вигляді назавжди. Вони наголошували, що печери – частина стародавнього Звіринецького монастиря початку XI ст. – і мають виняткове значення. Площа схилу, де розташовані печери, до території Свято-Троїцького монастиря складає близько 8 десятин, ймовірно, вона вся зрита підземними галереями в різних напрямках. У місцевості над Видубицьким монастирем, вірогідно, розташовувався літописний Красний двір. Автори доповідної підкреслювали величезну наукову важливість розкопок на цій території, які не під силу окремим приватним особам. Вони вважали за необхідне створити для цього компетентну й авторитетну установу з правами юридичної особи. Київське товариство охорони пам'яток витратило непродуктивно багато праці і коштів на подолання дріб'язкових перешкод, що призвело до втрати часу. Пропонувалося також організувати спеціальний комітет при товаристві для завідування всіма справами, що стосуються досліджень і розкопок на Звіринці. У відповідь генерал-губернатор доручив Розпорядчому комітету розглянути зазначені питання і зробити висновки.

8 червня 1913 р. комітет обговорив порушені проблеми. В його доповіді Раді товариства підкреслено величезне науково-історичне значення печер і важливість їх збереження від руйнування. Досвід дев'яти місяців розкопок і досліджень дав вельми цінні дані щодо вартості та способів проведення робіт. Для таких досліджень потрібні фахівці з геології та будівельного мистецтва. Непорозуміння юридичного і господарського характеру потребують реорганізації існуючого порядку дослідження пам'ятки. Розпорядчий комітет підтримав пропозицію створення особливого комітету. Його було організовано 21 червня на чолі з архімандритом Лаври Амвросієм (Булгаковим). Віце-голова – О. Ертель, члени – інженер-будівельник П. Бутенко, орендар

ділянки – князь В. Жевахов, голова Розпорядчого комітету О. Мердер і гірничий інженер В. Рабчевський³⁵. У подальшому члени зазначеного комітету від товариства постійно піклувалися пам'яткою, здійснили її неодноразові огляди, вели листування щодо її збереження.

У 1911 р. О. Мердер організував вивчення Китаївського археологічного комплексу на околиці Києва, яке здійснювалося спільними розкопками Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та Київського відділу ІРВІТ до 1914 р.³⁶ Він брав участь в огляді курганів у Пронівщині, Золотих воріт, виявлених решток Софійської (Батієвої) брами, Андріївської церкви, мистецького опорядження собору Святої Софії, кам'яних плит з написами в Києво-Печерській лаврі, пам'ятника Магдебурзькому праву, Свято-Михайлівського Золотоверхого собору, пошкодженого артобстрілами в січні 1918 р., та багатьох інших пам'яток Києва і інших регіонів України, організовував заходи з їх збереження. Наприклад, у жовтні 1914 р. архімандрит Лаври Амвросій (Булгаков) звернувся до товариства з проханням підтримати ідею збереження у первісному вигляді іконостаса Іоанно-Предтечинського вівтаря собору Успіння Пресвятої Богородиці, тобто не знімати його вінцевий ярус, оскільки існувала думка, що він зроблений пізніше нижчих ярусів. Розпорядчий комітет підтримав його, про що О. Мердер повідомив настоятеля 1 листопада 1914 р.³⁷

19 березня 1917 р., коли стали поширюватися чутки про знесення пам'ятника П. Столипину на Думській площі в Києві, керівництво товариства виступило на його захист. В його зверненні до Київського виконавчого комітету йдеться про те, що в ці дні “цілком можливі надмірно рішучі дії по відношенню до численних пам'яток старовини і мистецтва, споруджених волею не окремих осіб, а багатьох тисяч громадян, представників всієї російської держави”³⁸. Кожен пам'ятник, аргументується далі в зверненні, в якому втілено певні ідеї, стає надбанням історії, являє безсумнівну наукову цінність і тому потребує дбайливого до себе ставлення. Звернення підписали голова Ради В. Завитневич, член Розпорядчого комітету П. Голландський, секретар Ради і голова Розпорядчого комітету О. Мердер. У березні написали в редакцію “Киевлянина”, щоб у відділі “Місцеві вісті” вона поінформувала про звернення товариства до Київського виконавчого комітету з приводу рішення зруйнувати пам'ятник, чуток про розбирання решток Золотих воріт, знищення пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею, перенесення пам'ятника Б. Хмельницькому і спроби знищити надгробок П. Столипину в Лаврі.

Відразу після зняття пам'ятника П. Столипину Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва 29 березня 1917 р. знову направило лист до Київського виконавчого комітету, оскільки в той час поширювалися чутки і про знищення пам'ятника російському імператору-

ру Миколі І. Згодом виконавчий комітет призначив спеціального комісара для охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві та Київській губернії в особі директора Київського художньо-промислового і наукового музею М Біляшівського. Він опублікував в газеті "Києвлянин" звернення, в якому писав, що останнім часом відбувається знищення і псування пам'ятників або їх частин, що так чи інакше нагадують старий режим. Він зазначив, що поряд з пам'ятниками, які не мають ніякого історичного або мистецького значення, можуть постраждати і справжні пам'ятники мистецтва, збереження яких є обов'язком кожного культурного члена суспільства. Комісар закликав утриматися від подібних вчинків і наголосив, що в цих питаннях слід спиратися на думку фахівців. Все, що не має мистецького значення, поступово забереться, все цінне має бути збережене на місцях або передано в музеї.

Про ці події О. Мердера повідомив Московському археологічному товариству 2 травня 1917 р., назвавши знищення пам'ятника П. Столипіну "варварським"³⁹.

Постійні клопотання Київського товариства охорони пам'яток з приводу вкрай необхідної реставрації мистецького ансамблю собору Святої Софії мали перспективу її здійснення в 1918 р. 13 листопада до Ради товариства листовно звернувся митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), який просив уповноважених ним членів взяти участь у трудах комітету учених спеціалістів для проведення в життя широкомасштабної реставрації собору, на що владика погодився виділити з казни митрополичого фонду 2,5 млн. крб. Для участі в обстеженні була запропонована кандидатура О. Мердера, реставраційних заходів – інженера В. Обремського. Але в діяльності комітету, створеному з ініціативи та під головуванням мистецтвознавця Ф. Шміта з членів кількох київських громадських і державних пам'яткоохоронних інституцій, взяли участь й інші члени товариства. Склад комітету свідчить про високий авторитет О. Мердера у середовищі тогочасних пам'яткоохоронців. До нього ввійшли відомі діячі науки і культури України і Росії: Д. Айналов, М. Біляшівський, О. Бобринський, С. Гіляров, П. Голландський, В. Завитневич, Ф. Ернст, Г. Павлуцький, І. Грабар, І. Моргилевський, Г. Нарбут, В. Осьмак, В. Леонтович, Ф. Титов, К. Широцький, Д. Щербаківський та ін. Було сплановано широкомасштабні реставраційні роботи в соборі, але воєнно-політичні обставини і зміни у державному житті не дозволили в той час втілити в життя плани Софійського комітету⁴⁰.

Проблеми історичної топоніміки також входили до кола інтересів Київського товариства охорони пам'яток. Особливо гостро постало питання перейменування вулиць Києва на початку ХХ ст. У 1913 р. Міська управа ухвалила перейменовувати вул. Рейтарську на вул. Івана Сусяніна, але 26 березня Розпорядчий комітет товариства звернувся до неї

з проханням скасувати це рішення. О. Мердер написав 1 квітня 1913 р. київському міському голові, що товариство виступає за збереження назви вул. Рейтарської, тому що вона не випадкова, на ній проживали в XVII ст. рейтари і стрільці. Він писав: “Помічене останнім часом прагнення знищити пам’ять про минуле Києва, перейменувавши його вулиці, площі, провулки, позбавляє місто певних характерних, йому одному притаманних рис, перетворює його на рядове, західноєвропейське”⁴¹. Як відомо, вул. Рейтарська зберегла свою історичну назву.

7 лютого 1915 р. Рада товариства обговорювала лист директора департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ від 16 січня на ім’я Київського губернатора М. Суковкіна про бажаність з’ясування та відновлення старовинних найменувань окремих місцевостей губернії та про порядок передачі всіх питань щодо перейменування вулиць, площ і проспектів на обговорення місцевих учених комісій або товариств охорони пам’яток та інших подібних установ. У листі пояснювалося: сучасний настрій суспільної думки потребує усунути все наносне, що суперечить історії, відновити давньоруські найменування відповідних місцевостей. Директор департаменту рекомендував уникнути розголосу і надати цій справі наукового характеру, “щоб не давати приводу тлумачити роботи, що робляться в цій галузі, в сенсі політичних утисків якої-небудь національності”⁴².

Київська вчена архівна комісія і Київське товариство охорони пам’яток після переговорів з головами інших товариств створили змішану комісію у такому складі: від Історичного товариства Несторалітописця – С. Голубев і А. Стороженко; від Тимчасової комісії для розгляду давніх актів – І. Каманін і О. Левицький; від Центрального архіву давніх актів – В. Абрамович, від Церковно-археологічного та історичного товариства при Київській духовній академії – Ф. Титов і С. Чернишов; від Вченої архівної комісії – М. Довнар-Запольський і В. Завитневич; від Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва – В. Щербина і О. Мердер⁴³.

Зберігся запис О. Мердера, в якому йдеться, що на першій нараді комісії 15 лютого під головуванням В. Іконникова йому було доручено висловити міркування про найменування окремих пунктів Липовецького повіту, що підлягають відновленню їх давньоруських назв. Виданий в 1900 р. Київським губернським статистичним комітетом список населених пунктів зафіксував у повіті 241 таку назву. О. Мердер порівняв відомості географічного покажчика до видань Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, опублікованого в 1883 р., з позначеними населеними пунктами на “Археологічній карті” В. Антоновича та відомостями Л. Похилевича, виданими в 1864 р., і зробив висновок, що повіт порівняно мало постраждав. Незначну кількість польських найменувань дано майже винятково тим поселенням, що виникли недавно і не

знали інших назв. А деякі недавні заміни та спотворення, на його думку, можна було легко виправити. Він навів зокрема такі приклади: м. Балабанівка – за переказами, м. Угорськ (може називатися Балабанівка Угорськ або Угорська); с. Білки – у Л. Похилевича назване с. Белки, що правильніше; с. Бандури – у Л. Похилевича і В. Антоновича – Бондури, в старовину – Бондарі, що правильніше; с. Джурниці – стародавнє міське поселення Джурин; с. Должок – у В. Антоновича – Должик; с. Зарубинці – воно ж Шарнопіль (або Чорнопіль у В. Антоновича); с. Іоганівка – Гонивка, Анновка (за Л. Похилевичем); с. Кабатня йменується також Василівка, перша назва більш характерна; с. Кожанка – колись Кожани, що краще; с. Очеретна – Очеретня в Л. Похилевича; с. Скитка – Скиток у Л. Похилевича, що краще; м. Славная – Славна у В. Антоновича; с. Хорошая – Хороша, що краще; с. Тальянівка – Ульянівка у Л. Похилевича тощо⁴⁴.

Хоча діяльність з вивчення та збереження історичної топоніміки не набула масштабності, але постановка проблеми була вельми актуальною в час урбанізації суспільства та швидких темпів промислового розвитку, що нерідко мало наслідком зникнення багатьох старовинних назв.

У 1912 р. О. Мердер виступив ініціатором створення музею товариства, який було організовано в 1913 р. на чолі з О. Ертелем. Музейні колекції комплектувалися переважно знахідками з археологічних розкопок товариства, були добре впорядковані. Вони зберігалися в одному з приміщень Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), але постійної експозиції музей не мав. У кінці 1915 р. музейну збірку довелося вивезти у зв'язку з війною й необхідністю передачі приміщення. Частину матеріалів музею і бібліотеки О. Мердер зберігав у власній квартирі⁴⁵. У подальшому, під час революційних подій, опікувався збереженням музейних колекцій. На початку 1919 р. передав на зберігання у Київський художньо-промисловий і науковий музей деякі цінні музейні пам'ятки, зокрема давньоруські ювелірні речі зі скарбу, виявленого на вул. Трьохсвятительській⁴⁶.

О. Мердер займав активну позицію і в архівній діяльності товариства, яке виступило засновником ученої архівної комісії в Києві. З його ініціативи питання незадовільної організації архівної справи у т. зв. Південно-Західному краї було винесено на розгляд Ради товариства ще 7 грудня 1911 р. Він повідомив, що під час огляду діловодства Подільського губернського правління і поліцейських управлінь губернії з'ясувалося, що описи архівних справ відсилаються на розгляд ученої архівної комісії іншої губернії, яка не входить до складу Південно-Західного краю. Наслідком є знищення справ. Як приклад, навів випадок зі справами Будівельного комітету Подільської губернії XVIII ст., що містили величезну кількість цікавих матеріалів (про будівництво доріг,

мостів, будинків у поверненому від Польщі краї), дозвіл на знищення яких дала Учена архівна комісія Бессарабської губернії, чужа інтересам губернії іншого краю. О. Мердер вважав, що в містах, де є університети, не повинно бути таких комісій. Наприклад, у київському Університеті св. Володимира діє Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Бажано, щоб архіви всіх установ Південно-Західного краю розглядалися аналогічними вченими установами.

Після дворічної розробки зазначеного питання 16 березня 1913 р. Розпорядчий комітет ухвалив організувати тимчасову Вчену архівну комісію в Києві для розгляду старих справ, що підлягають знищенню в архівах Києва і губерній Південно-Західного краю. Її установчі збори відбулися 20 лютого 1914 р. Розробку проекту діяльності доручили спеціальній підкомісії: голова – М. Довнар-Запольський, секретар – О. Мердер, члени – В. Данилевич, І. Каманін, Д. Меньшов, Є. Сташевський, А. Стороженко і Ф. Титов. На загальних зборах 28 березня було затверджено проект і обрано керівництво комісії. Її піклувальником став генерал-губернатор Ф. Трепов, головою – В. Іконников, заступниками – В. Завитневич, М. Довнар-Запольський, Ф. Титов і М. Ясинський. Члени Ради комісії – І. Каманін та О. Левицький, скарбник – О. Мердер⁴⁷.

Відразу почалася активна робота в місцевих архівах, покладено початок власному архіву. О. Мердер розглядав архів Київської міської поліцейської управи за 1876–1900 рр., де відібрав для зберігання 1409 справ із 3269 розібраних. Тут він випадково знайшов жалувані грамоти Києву короля Владислава IV (1645 р.) та російського царя Олексія Михайловича (1654 р.), грамоти київським війтам XVII—XVIII ст., які передав в архів ученої комісії, хоча вони збереглися не в повному вигляді – в деяких були вирізані підписи, відірвані печатки⁴⁸.

У період з 18 листопада 1914 р. до 12 травня 1915 р. з ініціативи О. Мердера канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства передала Київській ученій архівній комісії 19 історичних документів: не атрибутовану пергаментну грамоту, Універсали гетьманів І. Мазепи від 1 серпня 1707 р. та І. Скоропадського 1716 р.; грамоти царя Олексія Михайловича, короля Владислава IV 1642 р., імператриць Анни Іоаннівни 1733 р. (дві одиниці) та Єлизавети Петрівни 1742 р. і 1755 р., указ Київського намісницького правління 1785 р. і прохання до нього про прийняття на службу 1785 р. та ін.⁴⁹

Нині неможливо точно встановити обставини, за яких товариство припинило своє існування. Відомо, що за Української революції воно продовжувало разом з іншими громадськими структурами і державними органами охорони пам'яток обстоювати справу збереження культурної спадщини. Однак його становище було дуже непевним. Так, 12 січня 1918 р. голова Розпорядчого комітету О. Мердер звернувся до комісара з охорони пам'яток церковної і світської старовини та мистецтв у Ки-

єві М. Біляшівського з проханням видати охоронний лист на недоторканість майна товариства, що зберігалося в приміщенні Розпорядчого комітету на вул. Левашовській, 22, квартира № 3 (адреса О. Мердера, нині – вул. Шовковична): архіву, поточної канцелярії, бібліотеки, збірок креслень, світлописних зображень та окремих мистецьких предметів⁵⁰. З формуванням радянської системи державних пам'яткоохоронних органів попередні громадські структури припинили своє існування. Відомо, що в 1920 р. музейні та бібліотечні колекції Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва було передано Українському науковому товариству в Києві, архівні – націоналізовано⁵¹.

Подальша доля, місце й обставини смерті О. Мердера не відомі. Історик В. Шандра, яка висвітлила його діяльність як архівіста, зазначила, що він помер не пізніше березня 1920 р.⁵²

Таким чином, у період проживання в Києві О. Мердер займав помітне місце у середовищі місцевої інтелігенції, яка проводила активну роботу зі збереження рухомих і нерухомих пам'яток України. Завдяки його зусиллям було впорядковано архів Київського губернського земства, велику кількість документів опубліковано у відомому українському часопису “Киевская старина”. Займаючи керівні посади у двох громадських пам'яткоохоронних структурах загальноукраїнського масштабу – Київському відділі ІРВІТ і Київському товаристві охорони пам'яток, О. Мердер виконав великий обсяг роботи з їх створення, визначенні засад діяльності та її організації, брав безпосередню участь у всіх напрямках роботи зазначених товариств. Його ім'я цілком заслуговує бути вписаним в історію пам'яткоохоронної справи України.

¹ Шандра В. Мердер Олексій Іванович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3-х вип. – Випуск перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 223–224.

² Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.; *Ії ж.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 296 с.; *Ії ж.* Мердер О. І. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Ч. 2. – С. 33–36.

³ Мердер Карл Іванович // Федорченко В. И. Императорский дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий.: В 2 т. – Красноярск: БОНУС; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – Т. 2. – С. 52–53.

⁴ Дневник Пушкина 1834 г. // <http://as-pushkin.net/pushkin/text/zametki/dnevnik-pushkina-1834.htm>

⁵ Попечительство императрицы Марии Федоровны о глухонемых // Энциклопедия Санкт-Петербурга // <http://encspb.ru/article.php?kod=2815811872>

⁶ Мельгуновы. Родословная // <http://bogorodsk-noginsk.ru/rodoslovie/melygunovy.html>

⁷ *Рындин И. Ж.* Мердеры // История, культура и традиции Рязанского края // <http://www.history-ryazan.ru/node/11870><http://www.history-ryazan.ru/node/11870>

⁸ Игнатъев Алексей Павлович // Федорченко В. И. – Т. 1. – С. 496.

⁹ *Шандра В.* Назв. праця.

¹⁰ *Федорова Л. Д.* Київське військово-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 205.

¹¹ Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 7–8. – С. 133–142.

¹² Отчет о деятельности архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества со дня его открытия по 1-е января 1910 года // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 7–8. – С. 175.

¹³ Инструкция Архивной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества с состоящей при этой комиссии библиотекою Отдела // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 1–2. – С. 23–24.

¹⁴ *Мердер А.* Малоизвестный монумент. (С иллюстрацией) // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 7–8. – С. 119–120.

¹⁵ Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 27 июня 1913 года // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 4. – С. 4, 9.

¹⁶ Журналы заседаний Совета // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 3. – С. 3–4.

¹⁷ Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 469.

¹⁸ *Мердер А. И.* Из переписок Канцелярии Киевского военного Губернатора, имеющих отношение к Отечественной войне и к кампании 1813–1814 г.г. // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 3. – С. 159–162.

¹⁹ *Мердер А. И.* Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 года // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 9–10. – С. 117–125; 1910. – № 11–12. – С. 71–79; 1911. – № 3–4. – С. 121–127; 1911. – № 7–8. – С. 113–118; 1911. – № 9–10. – С. 193–196; 1913. – № 1. – С. 87–93; 1913. – № 2. – С. 109–114; 1913. – № 3. – С. 95–100.

²⁰ *Мердер А. И.* Древности Луцка и его прошлое. Справка. (С планом Луцка и 6 иллюстрациями) // Там само. – 1910. – № 9–10. – С. 35–48.

²¹ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 2; спр. 3, арк. 35.

²² Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – С. 17.

²³ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 71.

²⁴ Там само, арк. 37.

²⁵ Там само, спр. 37, арк. 4.

²⁶ Там само, спр. 35, арк. 78.

²⁷ Там само, спр. 1, арк. 24; спр. 3, арк. 43, 45, 47; спр. 40, арк. 21.

²⁸ Там само, спр. 10, арк. 5.

²⁹ Там само, арк. 5–6, 55.

³⁰ Там само, спр. 11, арк. 57–58; Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 3. – С. 6–8.

- ³¹ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 102, арк. 26–31.
- ³² Там само, спр. 3, арк. 3, 122.
- ³³ Там само, арк. 222–223, 225, 254.
- ³⁴ Там само, спр. 34, арк. 45–46.
- ³⁵ Там само, спр. 35, арк. 19–44.
- ³⁶ Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 84–89.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 242; спр. 9, арк. 16.
- ³⁸ Там само, спр. 79, арк. 13.
- ³⁹ Там само, арк. 16; Києвлянин. – 1917. – 26 апреля.
- ⁴⁰ Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 40; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 р. – середина 20-х років. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 46–49.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 105, арк. 214.
- ⁴² Там само, спр. 66, арк. 2.
- ⁴³ Там само, спр. 3, арк. 120–121, 123, 249.
- ⁴⁴ Там само, спр. 71, арк. 3–12.
- ⁴⁵ Там само, спр. 26, арк. 79, 81, 87, 89.
- ⁴⁶ Там само, спр. 84, арк. 2–7.
- ⁴⁷ Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 43, арк. 119, 120, 125, 177, 179.
- ⁴⁸ Симоненко І. Київська вчена архівна комісія // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 140–150.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 1073, оп. 1, спр. 27, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 79, арк. 27.
- ⁵¹ Музей і бібліотека “Киевского общества охраны памятников старины и искусства” // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. – К., 1921. – № 1. – С. 161.
- ⁵² Шандра В. Назв. праця. – С. 223.

Додаток

Публікації Олексія Мердера

Часопис “Киевская старина”

1900 рік

1. Мелочи архивов юго-западного края: Золотые пятаки в 60-х годах. – № 1. – С. 1.
2. Мелочи из архивов юго-западного края: Намогильный крест в Арбах, как документ. – № 2. – С. 68–70.
3. Мелочи из архивов юго-западного края: Бердичевские подземелья (извлечено из архивного дела. – № 6. – С. 144–146.
4. Триумфальные ворота в Киеве. – № 10. – С. 21–22.
5. Видимая простота (обновившаяся икона). – № 7–8. – С. 19.
6. Городское ополчение в Киеве в 1863 г. – № 1. – С. 2.
7. Обида в холерное время. – № 2. – С. 70.
8. Кринолины и холера 1866 г. – № 2. – С. 70.
9. Картежник, строгий к самому себе. – № 3. – С. 144.
10. “Картежная игра и политическая злость”. – № 3. – С. 144.

11. Ходарковский скелет. – № 4. – С. 8.
12. Нужды, не присвоенные еврейским жителям (холод, голод и пр.). – № 4. – С. 8.
13. Случай в Каменной Гребле. – № 5. – С. 81–82.
14. Отношение станowego пристава и земского судьи к чудесному явлению (1846). – № 7–8. – С. 17.
15. Недоверие, внушаемое молодым людям “из разных мест”, каневским обывателям. – № 7–8. – С. 16–17.
16. Средство к отклонению туч. – № 7–8. – С. 18.
17. Татарин-психиатр на Волыни. – № 7–8. – С. 18–19.
18. 8-ми летний герой (1837). – № 11. – С. 74–75.
19. Янтарь, подобный “бриллианту”. – № 11. – С. 75.
20. Северное сияние в Каменце-Подольском (1848). – № 11. – С. 75–76.
21. 50 изображений великого кн. Александра Невского, пожалованные Цесаревичем Николаем Александровичем старшинам и стражникам. – № 12. – С. 149–150.
22. Попытка возобновить ношение тельных крестов в ю.-з. крае. – № 12. – С. 150.
23. Дарохранительницы и киоты, пожалованные уездным соборам ю.-з. края Наследником Цесаревичем Александром Александровичем. – № 12. – С. 150–151.
24. Наказанный “переводчик” фальшивых кредитных билетов. – № 3. – С. 144.
25. К пребыванию Шамиля и его семейства в Киеве. – № 10. – С. 22–23.
26. Проект учреждения под г. Киевом “пригородка” для богомольцев и евреев (1873). – № 10. – С. 23–24.
27. Ходатайство обывателей г. Владимира-Волыньского (1869). – № 3. – С. 143.
28. К борьбе с пьянством в Киевской губ. в 60-х гг. – № 5. – С. 80–81.
29. Отношение судебных учреждений прежнего времени к конокрадству. – № 3. – С. 143.
30. Переселение немцев колонистов с Волыни на Дунай. – № 10. – С. 24.
31. Колдовство в 1863 г. – № 1. – С. 1–2.
32. Из местных нравов и суеверий. – № 1. – С. 2–3.

1901 рік

33. Бердичевский полицмейстер о помещиках, прибывших на ярмарку. – № 3. – С. 153
34. Вертоград в костеле. – № 3. – С. 153.
35. Белая горячка (повод к отставке). – № 3. – С. 154.
36. Кирпичные шоссе. – № 3. – С. 155.
37. Киевские магистратские пушки. – № 3. – С. 155–157.
38. Из эпохи гонений на усы и бороды. – № 5. – С. 82.
39. Заботы Киевского генер.-губерн. гр. А. Д. Гурьева о помещичьих крестьянах. – № 5. – С. 82–83.
40. О командировании по Высочайшему повелению художника Шурупова в Киев. – № 5. – С. 83–84.
41. “Города Киева Общей Думы” орудия, хранившиеся в Киевском арсенале. – № 5. – С. 84–85.

42. Шевченко и Буяльский домогаются вакансии учителя рисования в Киевском университете. Публичная живописная школа Буяльского. – № 6. – С. 139–140.
43. Утопающий на Крещатике (в июле 1848 г.). – № 6. – С. 140–141.
44. Отмена магистратского мундира в Киеве. – № 7–8. – С. 15–16.
45. Противохолерные медали 1830 года. – № 7–8. – С. 16.
46. Вывоз пьявок за границу и заботы о сохранении тинистых мест в Киевской губ. – № 7–8. – С. 16–17.
47. Сыноубийство из мести (18 янв. 1845 г.). – № 7–8. – С. 17.
48. Женщина с твердым характером (покушение на самоубийство). – № 7–8. – С. 18.
49. Приворотные средства. – № 7–8. – С. 18–19.
50. К заботам ген.-губ. Бибикова об устройстве в Киеве постоянного театра. – № 9. – С. 85–88.
51. Меры к поддержанию порядка службы и духа подчиненности среди канцелярских служителей (25 авг. 1838 г.). – № 9. – С. 89.
52. Ходатайство Киевских граждан о выселении из Киева евреев (1830). – № 10. – С. 12–13.
53. Меры к упорядочению торговли и расчетов евреев с христианами. – № 10. – С. 14.
54. Прекращение переселения евреев в Сибирь. – № 10. – С. 14.
55. Овруцкий археолог 1842 г. – № 10. – С. 14–15.
56. Проект учреждения транспортных воловых почт (1841). – № 11. – С. 65–69.
57. Попытка учредить в Балте коммерческое собрание и городскую общественную библиотеку. – № 12. – С. 159–160.
58. Способ против распространения нелепых слухов (1844 г.). – № 12. – С. 160–161.
59. Затруднения в Подольской губ. при обмене обращавшейся иностранной и польской монеты на русскую (1844). – № 12. – С. 161–162.
60. Отзыв предводителя об одной дворянской семье и ее отношениях к крестьянам. – № 12. – С. 162.

1902 рік

61. Происшествие на Шпасанской фабрике 1845 г. – № 1. – С. 19.
62. Легкомысленный всадник с сигарою (из архивов). – №1. – С. 19–20
63. Самосуд старообрядцев 1839 год. – № 1. – С. 18–19
64. Проект выселения евреев из сел Киевской губ. – № 2. – С. 92.
65. К борьбе с холерою в 30 годах. – № 2. – С. 93
66. Свадьба заплочного мастера. – № 5. – С. 101.
67. Рожки в хлебных колосьях (1838 г.). – № 5. – С. 101–102.
68. Открытие Волынским аптекарем болотной бумаги. – № 6. – С. 170–171.
69. Посещение Киева Имп. Александрою Федоровною в сентябре 1828 г. – № 7–8. – С. 15–23.
70. К истории Киевских дворцового, кловского, виноградного и шелководничного садов. – № 9. – С. 111–112.

71. К характеристике Киевского военного губернатора Княжнина. – № 9. – С. 112.
72. Губительное на организм действие рожков (1841 г.). – № 9. – С. 113.
73. К правам евреев на владение крепостными и на государственную службу (1828). – № 10. – С. 7.
74. Скорбут и кровавый понос в Киевской губ. (1828). – № 10. – С. 7–8
75. Санитарные меры в Черкассах (1828). – № 10. – С. 8.
76. Заботы администрации о предотвращении перекупок сельских продуктов (1823). – № 10. – С. 9.
77. Сомнения, встречаемые мещанскою управою при требовании отдельных видов на жительство. – № 11. – С. 92–93.

1903 рік

78. Заботы генерал-губернатора Анненкова о строении в юго-западном крае православных храмов. – № 4. – С. 8–9.
79. К истории немецких колонистов на Волыни. – № 4. – С. 9–10.
80. В истории учреждения графом Потоцким крестьянских приютов. – № 4. – С. 10.
81. К истории Немировской гимназии. – № 6. – С. 154–156.
82. Благородное похищение денег. – № 6. – С. 156.
83. Христианин в роли Гамана на еврейских святках “Пурим”. – № 6. – С. 156.
84. Уважительная причина к определению в одну из придворных контор. – № 6. – С. 157.
85. Тревога среди дунаевских колонистов (1831). – № 6. – С. 157–158.
86. Дворяне татарского происхождения в юго-зап. крае в 1840 г. – № 6. – С. 158.
87. Жестокая расправа с заподозренным в казнокрадстве. – № 6. – С. 158–159.
88. Меры к ускорению производства дел в дореформенных судах. – № 6. – С. 159.
89. Закрытие Уманского повитового Базилианского училища в ожидании холеры 1830 г. – № 7–8. – С. 18–19.
90. Порфир, мед и золото близ д. Янковцы Махновского повета 1841 г. – № 7–8. – С. 20.
91. Процесс, веденный корпорацией киевских бедных. – № 7–8. – С. 20–21.
92. Незаурядные казнокрады (1844 г.). – № 10. – С. 6–8.
93. В поисках за приносящим счастье восковым крестиком 1854 г. – № 10. – С. 8.
94. Участие помещика в распитии собственной шапки 1857 г. – № 10. – С. 8.
95. Сельчане, погребающие мертвых без священника 1845 г. – № 10. – С. 9.
96. Памятная записка Киевского губернатора о частых воровствах и курении на улицах (1855). – № 11. – С. 60–61.
97. Ожжение лба, шутки ради (1855). – № 11. – С. 61–62.
98. Учреждение Комитета для вспомоществования раненым офицерам (1855). – № 11. – С. 62–63.

99. Сведение о лабраторе в бассейне р. Быстреевки при Каменном Броде в радомысльском и при Слипницах в житомирском уездах. – № 12. – С. 131–133.

100. Предположение о сломке колодезной башни в Подзамче и крепостных ворот близ турецкого моста в Каменце. – № 12. – С. 133.

101. Киевская контора первоначального заведения дилижансов и транспортов. – № 12. – С. 134.

1904 рік

102. Лечение укушенных бешенными животными (способ Кабанца). – № 4. – С. 4–6.

Журнал “Военно-исторический вестник”

103. Мало известный монумент. (С иллюстрацией). – 1910. – № 7–8. – С. 119–120.

104. Древности Луцка и его прошлое. Справка. (С планом Луцка и 6 иллюстрациями). – 1910. – № 9–10. – С. 35–48.

105. Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 года. – 1910. – № 9–10. – С. 117–125; 1910. – № 11–12. – С. 71–79; 1911. – № 3–4. – С. 121–127; 1911. – № 7–8. – С. 113–118; 1911. – № 9–10. – С. 193–196; 1913. – № 1. – С. 87–93; 1913. – № 2. – С. 109–114; 1913. – № 3. – С. 95–100.

106. Из переписок Канцелярии Киевского военного Губернатора, имеющих отношение к Отечественной войне и к кампании 1813–1814 г. г. – 1912. – № 3. – С. 159–162.

Окремі видання

107. Древности Луцка и его прошлое. Справка. (С планом Луцка и 6 иллюстрациями). – К.: Тип. Окружного штаба, 1910. – 16 с.

108. Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 г. – К.: Тип. Окружного штаба, 1910. – 9 с.

109. Поездка в Туруханский край. – Спб.: Тип. Знаменская Скоропечатня, 1913. – 14 с.

Рассматривается вклад А. Мердера в организацию памятоохранной деятельности и сохранение культурных ценностей Украины.

Ключевые слова: Алексей Иванович Мердер; Киевский отдел Императорского Русского военно-исторического общества; Киевское общество охраны памятников старины и искусства; охрана памятников истории и культуры.

The article considers the contribution of A. Merder to joint public efforts aimed at the monuments protection and preservation of cultural treasures in Ukraine.

Keywords: Olexiy I. Merder; Kyiv Department of Imperial Russian Military and Historical Society; Kyiv Society for Protecting the Monuments of Antiquity and Art; protection of historical and cultural monuments.

Ю. А. ПРИЛЕПШЕВА*

ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ ВПЕРШЕ ПІДПИСАЛА МЕМОРАНДУМ ПРО СПІВРОБІТНИЦТВО З ГРОМАДСЬКИМ ОБ'ЄДНАННЯМ ПОШУКОВЦІВ

17 серпня 2011 р. підписано Меморандум про співробітництво між Державною архівною службою України та Всеукраїнським громадським об'єднанням “Союз “Народна пам'ять”, що свідчить про усвідомлення сторонами суспільної значущості розвитку пошукової діяльності для відродження та збереження історичної пам'яті народу. Документ підписано Головою Державної архівної служби України О. П. Гінзбург та Головою правління ВГО Я. О. Жилкіним.

Меморандум підписано на виконання положень пункту 2 Розпорядження Президента України В. Ф. Януковича № 204/2011-рп “Про додаткові заходи з пошуку, дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій Українського народу” та п. 5, 6 “Плану заходів з увічнення пам'яті про події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та її учасників на 2011–2015 роки”, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. № 199-р.

На виконання зобов'язань за Меморандумом передбачається здійснення сторонами спільних заходів із виявлення документів, що містять інформацію про місця поховання жертв війни, політичних репресій та інших трагедій українського народу, забезпечення вільного доступу до розсекречених архівних документів представників громадських організацій та використання цієї інформації у пошуковій діяльності. Участь у безпосередньому виконанні положень Меморандуму братимуть центральні та регіональні державні архіви, з одного боку, та представники громадських пошукових організацій і пошукових загонів, що входять до складу “ВГО “Союз “Народна пам'ять”, – з іншого.

* *Прилепішева Юлія Анатоліївна* – кандидат історичних наук, заступник директора департаменту організації архівної роботи – начальник відділу міжнародного співробітництва та зв'язків з іншими установами Державної архівної служби України.

Під час підписання Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та Всеукраїнською громадською організацією «Союз «Народна пам'ять».

Ольга Петрівна Гінзбург відзначила, що підписання цього документу є символічним, оскільки відбувається напередодні святкування 20-ї річниці незалежності України. «Відзначаючи ювілей української незалежності, ми зробили дієвий крок до об'єднання зусиль держави і громадськості у справі увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, – підкреслила вона. – Це вагомий внесок у реалізацію положень розпорядження Президента України Віктора Федоровича Януковича, яким було поставлено пошукову роботу на якісно новий щабель. Наша постійна співпраця з пошуковими організаціями стане ще одним проявом вшанування героїв Великої Вітчизняної війни, які загинули в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини. У співпраці з пошуковими організаціями архівісти більш ефективно виконуватимуть надзвичайно важливе для збереження народної пам'яті розпорядження Президента України з відзначення Дня партизанської слави та 70-ї річниці партизанського руху в Україні».

«Цей документ без перебільшення можна вважати історичним, адже вперше в історії незалежної України Державна архівна служба України підписує договір про співробітництво з громадською пошуковою організацією, – сказав після підписання документу Ярослав Олександрович Жилкін. – Більше того, вперше в історії СНД державна архівна установа рекомендуватиме партнерську громадську організацію для роботи у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації в

місті Подольську. Для пошуковців це надзвичайно важливо, адже фонди Центрального архіву у Подольську є найбільшим і найповнішим зібранням документальних матеріалів управлінь центрального апарату Міноборони колишнього СРСР (з 1991 року – Російської Федерації), управлінь військових округів, управлінь армій, дивізій, військових частин, штабів, навчальних військових закладів та інших установ, починаючи з 1941 і закінчуючи 1980-ми роками. Документи архіву містять велику за обсягом інформацію, яка необхідна для здійснення пошукової діяльності. Понад 50 % роботи пошуковців – це робота з архівними документами та матеріалами: пошук документальних свідчень про ті чи інші військові події, розташування військових формувань, про проведення поховань загиблих, іншої інформації, необхідної для встановлення долі або місця захоронення учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та інших військових конфліктів. Наявність та доступність такої інформації значно підвищує якість нашої роботи, саме тому факт підписання цього Меморандуму важко переоцінити”.

МЕМОРАНДУМ

про співробітництво між Державною архівною службою України та Всеукраїнською громадською організацією “Союз “Народна пам’ять”

Державна архівна служба України (далі – Укрдержархів) в особі Голови ГІНЗБУРГ Ольги Петрівни, що діє на підставі Положення з однієї Сторони, та Всеукраїнська громадська організація “Союз “Народна пам’ять” (далі – ВГОСНП) в особі голови ЖИЛКІНА Ярослава Олександровича, що діє на підставі Статуту з іншої Сторони, спільно – “Сторони”,

усвідомлюючи суспільну значущість пошукової діяльності для відродження та збереження історичної пам’яті українського народу,

уклали цей Меморандум про таке:

1. Предметом Меморандуму є співробітництво в галузі здійснення спільних заходів із виявлення документів, які містять інформацію про місця поховання та імена, можливе місцезнаходження непохованих належним чином останків жертв війни та політичних репресій та інших трагедій українського народу, інформацію, що може сприяти пошуку родичів загиблих, як таких, що більш повно відображає сутність пошукової діяльності, забезпечення вільного доступу до розсекречених архівних документів, доступ до яких не обмежений відповідно до чинного законодавства, представників громадських організацій та використання такої інформації у пошуковій діяльності (пункт 2 розпорядження Президента України № 204/2011-рп “Про додаткові заходи з пошуку,

дослідження і впорядкування місць поховань жертв війни, політичних репресій та інших трагедій Українського народу”, пункт 5 та абзаци 2–3, 5, 7 пункту 6 “Плану заходів з увічнення пам’яті про події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та її учасників на 2011–2015 роки”, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 р. №199-р.

2. Сторони здійснюють співробітництво за такими напрямами:

– виявлення у фондах державних архівів відомостей про місця поховання та імена, можливе місцезнаходження непохованих належним чином останків жертв війни та політичних репресій та інших трагедій українського народу, інформацію, що може сприяти пошуку родичів загиблих, як такої, що більш повно відображає сутність пошукової діяльності;

– створення сприятливих умов для організації роботи представників ВГО СНП у читальних залах державних архівів з метою їх вивчення та використання у пошуковій діяльності;

– розроблення довгострокових планів спільної діяльності Сторін у рамках Меморандуму, у тому числі з використання отриманої у ході пошукової роботи інформації з науковою та дослідницькою метою;

– оприлюднення Сторонами відомостей про місця поховання жертв війни, політичних репресій та інших трагедій Українського народу, виявлених у ході співробітництва за цим Меморандумом дослідженні;

– розміщення інформації про результати співробітництва Укрдержархіву та ВГОСНП на офіційному веб-порталі Укрдержархіву, у друкованих та електронних засобах масової інформації.

3. Сторони домовилися здійснювати взаємовигідне та довгострокове співробітництво, дотримуючись положень цього Меморандуму.

4. Укрдержархів і ВГОСНП домовилися про координацію та об’єднання зусиль з метою обміну наявною у них інформацією про хід реалізації спільних проектів у рамках цього Меморандуму.

При цьому ВГОСНП інформує Укрдержархів та його державні архіви про результати використання отриманої від архівів інформації, Укрдержархів та державні архіви надають представникам ВГОСНП консультації у момент підготовки ВГОСНП інформаційного та аналітичного продукту за виявленими в архівах документами.

5. Укрдержархів та його державні архіви надаватимуть представникам ВГОСНП вільний доступ до відкритих архівних документів, а також до всіх довідкових матеріалів архівних фондів, як опублікованих, так і неопублікованих, що стосуються тем їхніх досліджень;

Укрдержархів надає сприяння ВГОСНП у разі необхідності звернення від імені ВГОСНП до державних архівних служб іноземних держав, з якими Укрдержархівом укладено двосторонні міжвідомчі міжнародні договори в архівній сфері.

6. ВГОСНП визначає представників (або склад пошукових груп), які працюватимуть від імені організації з архівними документами в читальних залах державних архівів Укрдержархіву за тематикою, обумовленою цим Меморандумом;

ВГОСНП та його представники (керівники пошукової групи) у своїй діяльності керуються законодавством та нормативно-правовими актами, що регламентують діяльність державних архівів та внутрішнім порядком роботи, затвердженим кожним окремим державним архівом.

7. Умови і порядок здійснення спільних заходів визначаються Сторонами у робочому порядку шляхом проведення консультацій через уповноважених представників.

З метою реалізації положень цього Меморандуму Сторони можуть укладати окремі угоди щодо конкретних напрямів співпраці.

8. Сторони докладатимуть зусиль щодо забезпечення тісної комунікації та координації спільних зусиль, спрямованих на реалізацію проєктів, передбачених цим Меморандумом, та сприятимуть поширенню інформації про позитивний досвід своєї співпраці.

9. Цей Меморандум вступає в силу з дня його підписання.

10. Цей Меморандум підписано в м. Києві, "17" серпня 2011 р., у двох оригінальних примірниках, при цьому обидва тексти мають однакову силу.

Від Державної архівної служби
України

Від Всеукраїнської громадської
організації "Союз "Народна
пам'ять"

Голова

Голова

О. П. ГІНЗБУРГ

Я. О. ЖИЛКІН

А. А. МАЙСТРЕНКО*

**ВИЇЗНИЙ СЕМІНАР СПІВРОБІТНИКІВ
УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА
У м. ЧЕРНІГОВІ**

На виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 99-р “Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення у 2011 р. 20-ї річниці незалежності України” та розпорядження Голови Держкомархіву від 17.02.2011 р. № 449/06–1 адміністрацією Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства 22 серпня 2011 р. проведено зовнішній семінар із підвищення кваліфікації співробітників Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства на базі Державного архіву Чернігівської області. У семінарі активну участь взяли також працівники облдержархіву.

У державному архіві Чернігівської області зберігаються документальні скарби з історії українського народу з часів Чернігівського намісництва, документи місцевих органів влади та управління, а також документи про економічне, культурне, релігійне життя та побут населення, про розвиток промислових та сільськогосподарських підприємств, освітніх і медичних закладів з початку ХІХ ст. до наших днів.

Директор державного архіву Чернігівської області Р. Б. Воробей ознайомила учасників семінару з історією створення установи, його структурою, основними напрямками діяльності та перспективами розвитку.

Заступник директора архіву Н. М. Лобанова розповіла про роботу установи в частині формування НАФ та діловодства (забезпечення організаційно-методичного керівництва діяльністю місцевих архівних установ, діловодних та архівних служб установ, організацій та підприємств – джерел комплектування; організація експертизи цінності документів в архівних установах області), а також про систему підвищення кваліфікації працівників діловодної та архівної служб області.

Начальник відділу забезпечення збереженості документів архіву О. В. Носенко проінформувала про планомірне здійснення комплексу робіт, спрямованих на забезпечення збереженості документів (підтримка оптимальних умов зберігання, дотримання санітарно-гігієнічного,

* *Майстренко Анжела Андріївна* – кандидат історичних наук, завідувач науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Директор Державного архіву
Чернігівської області
Р. Б. Воробей (праворуч)
знайомить учасників семінару
з виставкою стародруків.

охоронного та пожежного режимів, регулярне перевіряння наявності та фізичного стану справ тощо). Особливу увагу вона звернула на питання обліку, виявлення унікальних документальних пам'яток та розроблення системи довідників і каталогів. Учасники семінару ознайомилися з обліковою базою даних, до якої увійшло понад 10 тис. фондів.

Завідувач лабораторії реставрації та мікрофільмування документів В. В. Бобир ознайомив присутніх із створенням страхового фонду документів державного архіву.

Для учасників семінару було проведено екскурсію по архівосховищах установи.

З великим зацікавленням архівісти оглянули виставку стародруків, унікальних документів із фондів архіву з автографами М. Глінки, Т. Шевченка, Л. Глібова, Б. Грінченка, М. Заньковецької, а також грамоту на пергаменті Катерини II від 31 грудня 1771 р. та ін. Вони також ознайомилися з роботою читальних залів, в яких працюють з архівними документами користувачі з різних куточків України, а також із близького та далекого зарубіжжя.

Корисним був обмін інформацією щодо видавничої діяльності. Облдержархів за останні роки підготував ґрунтовні праці: "Путівник по фондах Державного архіву Чернігівської області", "Анотований реєстр описів. Фонди дорадянського періоду", "Анотований реєстр описів. Фонди окупаційного періоду", "М. В. Гоголь у документах Державного архіву Чернігівської області" тощо.

Після завершення семінару його учасники відвідали найпримітніші установи і пам'ятні місця Чернігова (Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського; Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній" – Спаський собор (поч. XI ст.), Со-

бор Бориса й Гліба (XII ст.), курганний некрополь (IX–X ст.); Антонієві печери (XI ст.), оглянули унікальну колекцію іконопису (XVII–XIX ст.) та пам'яток писемності і книгодрукування (XVII–XIX ст.).

Особливо запам'ятався Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, який знаходиться у будинку колишньої чоловічої гімназії. В його експозиції – унікальні музейні предмети з історії краю з найдавніших часів до сьогодення, вироби народного ужиткового мистецтва Чернігівщини. У фондах музею зберігаються документи з адміністративного устрою, соціально-економічного, громадсько-політичного та культурного життя України XVII–XVIII ст., документи судових установ, монастирів, органів самоврядування, цехові книги, синодики, купчі, тестаменти, приватне листування, родинні архіви представників козацької старшини.

У колекції музею наявні документи, що висвітлюють події XX – початку XXI ст.: революційні події 1917–1920 рр., сталінські репресії, Друга світова війна; соціально-економічний і культурний розвиток краю, активізація громадсько-політичного життя наприкінці XX ст., внесок чернігівців у розвиток науки і культури. У музеї зберігаються також унікальні історичні документи: наказ князя К. Острозького від 28 грудня 1583 р., а також договір смоленського воєводи Фелона Кмити Чорнобильського та ігумена монастиря Миколи Густинського в Києві 1584 р. Безцінними реліквіями музейної колекції є два автографи Т. Г. Шевченка, три листи М. В. Гоголя.

В. В. БЕЗДРАБКО*

**ТЕМАТИЧНІ ВЕКТОРИ
АРХЕОГРАФІЧНОГО
ЩОРІЧНИКА**

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД ; редкол. : С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – Т. 11. – 328 с.

Видання документів віддавна посіло важливе місце на теренах історичної наукової творчості, що твердо асоціюється з феноменом відкриття невідомого або ж непізнаного відомого. Відтак вихід у світ чергового номера знаного в професійних колах археографічного щорічника Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державної архівної служби України – “Пам’яток”, є важливою подією для спраглих шанувальників нового очікуваного й несподіваного слова в археографічній практиці й історичній науці.

Маркерами змісту будь-якого видання завжди є рубрики. Коментуючи рубрикацію археографічного щорічника “Пам’ятки”, відзначимо, що, дотримуючись роками сформованого традиційного складу, окремі з них у цьому числі з’явилися уперше. Це свідчить про творчий підхід редакційної колегії (голова – д. і. н., проф. С. Г. Кулешов) до пошуків оптимальної форми збалансування різнопланових за змістом і формою текстів документів, об’єднаних “переродженням” стану існування. Зміст видання “наповнили” рубрики: “Історія України”, “Воєнна історія”, “З історії архівної справи та документознавства”, “Історія державних установ”, “Історія еміграції”, “Наука і культура”, “Персоналії”, “Тенеалогічні дослідження” та “Рецензії, інформація, повідомлення”. Послугуючись лише назвами структурних розділів часопису, можна виокремити заохочувані редакційною колегією дискурсивні практики, а вивчаючи їх зміст – скласти найпопулярніші парадигматичні матриці студій автури. Принагідно висловимо подяку редакційній колегії за де-

* *Бездрабко Валентина Василівна* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв.

мократичний підхід у формуванні тимчасового авторського колективу кожного числа видання, що уможлиблює виступ на його шпальтах відомих дослідників і водночас тих, хто тільки пробує перо в науці, пріоритетність при цьому критерію якості наукового продукту. І це складає добру репутацію “Пам’яткам”.

Одним із найбільших за обсягом поданого матеріалу в щорічнику є розділ “Історія України”, до якого увійшли тексти різночасових за походженням документів, підготовлених до друку А. Бортніковою, Л. Ковпак, Ж. Сергою, М. Горбатюком (с. 3–101). Незважаючи на тематичне розмаїття, загальною рисою поданих документів є надувага до соціально-економічної, правової історії, історії повсякдення та біографістичних замальовок. Особливу увагу, як і годиться, у кожній публікації приділено всебічному дослідженню інформаційної та матеріальної складових архівних документів, специфіці їх археографічного опрацювання та подання. Суто історико-джерелознавчі, документознавчі й архівознавчі коментарі вдало поєднані з історичними, історіографічними проблемно-тематичними заувагами, авторськими висновками загального культурологічного змісту. Незважаючи на те, що публікація А. Бортнікової доповнює артикул студій, присвячених історії магдебурзького права в Україні епохи середньовіччя, а розвідка Л. Ковпак порушує важливі соціальні проблеми закарпатського регіону другої половини ХХ ст., тоді, як збірка документів Ж. Серги висвітлює наступ радянської влади на церкву початку минулого століття (на прикладі Києва), спільно їх увиразнює антропоцентрично орієнтований підхід до розгляду проблеми. У центрі кожної публікації, окрім інших важливих для розкриття теми питань, – доля людини зазначених часових проміжків, узалежнена від економічних, політичних, ідеологічних обставин побутування.

У цьому контексті окремо варто також поцінувати публікацію М. Горбатюка, присвячену листуванню міністра закордонних справ Української Народної Республіки А. Ніковського з головою Директорії С. Петлюрою, що кидає світло на міжнародну політику УНР та діяльність зовнішньополітичного відомства 1920–1921 рр., важливі питання державного життя країни, проблеми української еміграції в Європі тощо. І попри те, що тематика листів має цілком помітний політичний зміст, кожен із них чітко віддзеркалює ставлення відомих діячів політикуму України початку ХХ ст. до державницької ідеї, а їх характеризує як високоінтелектуальних, патріотично орієнтованих людей, для яких активна позиція, спрямована на обстоювання ідеї творення нації і держави, – не просто декларативна данина модним гаслам, а реальним змістом наповнена діяльність.

Швидше логічним продовженням розділу “Історія України”, аніж окремою рубрикою, виглядає блок документів, об’єднаних під на-

звою “Воєнна історія” (с. 102–138), що містить статті, присвячені дислокаційним відомостям і бойовому розпису Дієвої армії військ УНР станом на 16.08.1919 р. (публікатор – М. Ковальчук) та політичному й господарському становищу в окупованій Україні наприкінці 1942 р. в оцінці Міністерства закордонних справ Німеччини (публікатор – Д. Титаренко). Зміст публікацій доводить деяку невідповідність тематиці розділу. Проте, коментуючи рівень наукового опрацювання архівних документів, відзначимо методологічно витриманий авторський підхід, що засвідчено історичними, історіографічними й джерелознавчими коментарями до статей, розвинутих у межах емпірико-теоретичних методів, які утворюють простір оповідної логіки з посиланнями на визначальну інформацію для порушеної проблематики, як-от суспільно-політичні, економічні, культурні чинники формування об’єктивної даності.

Так само значна за обсягом у виданні є рубрика “Персоналії” (с. 246–305), наповнена працями Н. Якобчук, Н. Стронської, А. Шаповала, О. Музичка та А. Катренка і вибудована на епістолярному матеріалі, пов’язаному з відомими іменами діячів політики, науки, культури і мистецтва – І. Каманіна, П. Стебницького, С.І. Пономарьова, М. Антоновича, В. Міяковського, М. Грушевського, І. Линниченка, М. Лисенка. Особливістю публікацій епістолярного жанру є фактично потрійна суб’єктивізація обраного матеріалу завдяки подвійній суб’єктивності, породженої учасниками листування, і додатково ще й авторськими їх вибором, обробкою та упорядкуванням. Не вдаючись до розлогих коментарів щодо змісту підібраних текстів, укажемо на спільне для них – наслідування біографістичного підходу, який водночас утверджує роль особи в історії людства і заодно підкреслює ставлення до історії, як непередбачуваного нарративу, породженого обставинами розвитку подій, учасниками яких є згадані вище особи. Залюбленість упорядників у сполучення детальних археографічних коментарів із архівними документами, сприяє успішному зчитуванню важливої інформації про статус особи в державі й суспільстві, значення суспільної діяльності в житті індивідуума в епоху рубіжних років XIX–XX ст.

Привертають увагу публікації з історії архівної справи й документознавства (розділ 3, с. 139–168), репрезентовані статтями упорядників О. Макієнком, Н. Леміш і Т. Гаращук, присвячені формуванню нормативно-правових засад із діловодства в українських землях, а в цьому контексті – студіюванню окремих історичних джерел. Якщо Н. Леміш удасться до вивчення змісту та складу зразків документів “Старовинного малоросійського письмовника”, то Т. Гаращук успішно студіює основи організації діловодства дворянських депутатських зібрань в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Для згаданих публікацій характерним є доведення думки про тривале збереження в українських землях засад актового діловодства, попри обов’язкові до виконання

вказівки імперського центру, підпорядковані традиціям російського діловодства. І хоча ця думка не є новою в проблемно-тематичній історіографії, проте її обстоювання демонструє актуальність порушеного питання.

Примітною є ще одна публікація розділу – “Маловідоме джерело з історії земських архівів в Україні” О. Макиєнка, у якій подано тексти п’яти анкет Таврійської ученої архівної комісії з відомостями про становище архівів та архівної справи в повітових земствах Таврійської губернії 1916 р. Звертаючись до історії земств, вельми популярної теми у руслі вивчення можливостей і ефективності функціонування органів самоврядування громади у сучасних умовах, автор-упорядник акцентує увагу на особливостях організації та ролі земських архівів у системі місцевих архівів на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. Висновок про важливе значення земств у функціонуванні системи місцевих архівів доводить поширеність у XIX ст. намірів щодо важливості збереження ретроспективної документальної інформації, формування у суспільстві особливого ставлення до меморіальної функції документів.

Уявлення про те, що історія державних установ витворює історію архівної справи та діловодства, спонукало до виразного доповнення попереднього розділу іншим – “Історією державних установ” (с. 169–184). Тут знайшлося місце для двох публікацій у виконанні В. Даниленка та Т. Батанової, котрі знані студіюванням проблематики історії України початку XX ст. Археографічно опрацьовані та підготовлені до друку тексти документів торкаються змісту й методів функціонування Державної Варти Української держави П. Скоропадського та Міністерства з єврейських справ (1917–1918) у рамках представництва в Українській Центральній Раді. Вузькотематичні публікації доповнюють великий наратив з історії одного з найдраматичніших періодів нашого державотворення у минулому столітті. Основна сюжетна лінія публікацій стосується суто політичних та адміністративних моментів діяльності органів державної влади й управління. З огляду на це зауважимо, що доцільніше було б розташувати публікації В. Даниленка та Т. Батанової у розділі “Історія України”. Проте, відкидаючи внутрішні організаційні умовності, властиві щорічнику і в інших випадках, маємо визнати, що оприлюднений у розділі матеріал цінний для увиразнення досвіду розбудови державних інституцій в Україні у контексті успішних запозичень набутку державотворення інших.

Цікавими за змістом є розділ “Наука і культура” (с. 194–245), який містить публікації, підготовлені до оприлюднення О. Гараніним та Н. Томазовою. Тут знаходимо текст статуту першої наукової установи та вищого навчального закладу української еміграції за кордоном – Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені, датованого 1948 р.,

що зберігається в мюнхенському архіві УВУ (публікатор – О. Гаранін), та матеріали сфабрикованої у 1930-х рр. справи Польської організації військової, що засвідчують репресії сталінського режиму, спрямовані проти представників польської інтелігенції (публікатор – Н. Томазова). Без зайвих наративних умовностей маємо проблематизоване представлення неординарних подій в історії культури ХХ ст. за умов іншого середовища її існування та збагачення завдяки іншим культурам духовного шару України.

Своєрідним доповненням до цього розділу можна вважати запропоновану в окремій рубриці (“Історія еміграції”, с. 185–193) публікацію В. Власенка “З історії організованого життя української політичної еміграції в Румунії у 1929–1932 рр. (за матеріалами Центрального державного архіву Болгарії)”, що містить текст доповіді секретаря Військової місії УНР у Румунії В. Трепке до Другої конференції Української генеральної еміграційної ради у Празі, яка дає змогу зробити висновки про різні аспекти діяльності українців-емігрантів за кордоном. Актуалізована останнім часом архівістами тема історії української політичної еміграції доповнена, таким чином, ще одним сюжетом про маловідому сторінку діяльності українців у південно-європейському векторі зовнішньо-політично насичених для України 1920–1930-х рр.

Однією публікацією репрезентовано розділ “Генеалогічні дослідження” (с. 306–316), у якому обґрунтовано генетичну еволюцію роду Павловських герба Леліва, що належить до сілезько-моравського лицарства, та історію його розселення у XIV–XVIII ст., виконану Є. Чернецьким. Історико-генеалогічні коментарі автора доповнені важливою документальною ілюстрацією – текстом легітимізаційного протоколу київського дворянського депутатського зібрання щодо благородного походження роду Павловських герба Леліва від 1832 р. Авторський і документальний тексти, взаємно розширюючи рамки сприйняття інформації, достатньо вдало означають основні моменти виснування історії окремого роду. Звернення до генеалогічної проблематики на сторінках археографічного щорічника є показовим фактом залучення подібних джерел для реконструювання конкретних і загальних генеалогічних сюжетів.

Допомогти читачам зорієнтуватися в світі нового друкованого слова в науці сприяє класична для подібного кшталту видань рубрика “Рецензії, інформація, повідомлення” (с. 317–320), де знаходимо відгук на дослідження В. Лободаєва “Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.” у виконанні Р. Пирога та рецензію А. Майстренко на збірку Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства серії “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела” (вип. 9, 2010), присвячену творчій діяльності знаного в наукових колах фахівця з документознавства й архівної спра-

ви С. Кулешова. Якщо у першому випадку маємо класичну рецензію на історичні розвідки з різними модерними науковими перспективами через розмаїття методологічних підходів, то в іншому – ремінісценції на інтелектуальні проблеми та дискусії, репрезентовані через призму особистісних творчих пошуків вченого кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Загалом, оцінюючи рівень археографічного опрацювання текстів документів, оприсутнених на шпальтах щорічника “Пам’ятки”, укажемо на належно упорядковані повні (із зазначенням особливостей змісту і форми) описи джерел, ретельно виконані системи довідкового апарату, коментарі, покажчики і т. ін., що дозволяє високо поцінувати рецензоване видання. Науково-практичне значення часопису полягає в можливості залучення до широкого обігу вперше оприлюднених історичних джерел, а також для теоретичних студіювань новітніх здобутків української археографії.

Високо поцінувавши зміст видання, побажаємо щорічнику “Пам’ятки” нових удалих публікаторських звершень, а його читачам – цікавих відкриттів.

А. В. ШЕВЧУК*

ДОВІДКОВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Каталог метричних книг Державного архіву Житомирської області. – тт. 1–2. – Житомир: Волинь, 2010.

Метричні книги – універсальне історичне джерело, що використовується у широкому спектрі наукових досліджень – генеалогія, біографістика, демографічна статистика, топоніміка тощо. Окрім того метричний запис про народження, смерть, шлюб за відсутності єдиної для всіх станів паспортної системи у Російській Імперії був головним правовим документом посвідчення особи. Державний архів Житомирської області володіє потужним масивом метричних джерел, нарівні з Центральними Історичними архівами у Києві, Львові, рядом обласних архівів таких як Хмельницький, Чернігівський, Одеський.

Фахівці розуміють, що основна вартість метричних книг полягає у їх комплексності, адже відсутність книг навіть за проміжок два-три роки може стати втратою саме тієї, вкрай необхідної гілочки у родовідному дереві.

Іншою проблемою для більшості архівів є систематизація і облік наявних метричних джерел. За часів СРСР метричні книги використовувалися переважно як юридичний документ для видачі довідок. Значна їх частина знаходилася у віданні ЗАГСів. У процесі планової передачі справ на постійне зберігання до Державних архівів виникло поступове перемішування і накопичування нових описів, не завжди фахово складених. Окрім того описи склалися здебільшого за алфавітним принципом у розрізі адміністративного поділу. Навіть якщо у заголовку справи й вказувалися назви парафій (населених) пунктів, то враховуючи значний часовий проміжок, розпорошеність справ по різних описах, а почасти й фондах, скласти чітку картину наявності метричних книг конкретної парафії було досить складно не лише для пересічного дослідника а й для фахового архівіста. Водночас поси-

* Шевчук Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, декан історичного факультету Житомирського державного університету ім. Франка.

ний інтерес до генеалогічних досліджень поставив на часі новий підхід до метричної книги. Вона перестала розглядатися лише з точки зору юридичного документу. Перед архівістами і користувачами постала потреба досліджувати метричну книгу як частину історії родини, населеного пункту, регіону.

У 2006 р. Державний комітет архівів України започаткував комплексну програму з видання “Зведеного каталогу” метричних книг, що зберігаються в архівах України. Це було логічним і цілеспрямованим відгуком на роботу з систематизації метричних джерел, яка велася у багатьох обласних архівах протягом тривалого часу.

Методика складання зведеного реєстру, розроблена ДКАУ, передбачила загальну схему викладу матеріалу, яка об’єктивно не могла передбачити всі особливості метричних книг у кожному держархіві: наявність дублікатів та церковних примірників, комплексність, особливості фондування справ тощо.

Загалом, роботи з упорядкування метричних джерел, зокрема складання покажчиків, велися у багатьох архівах упродовж тривалого часу. Як підсумок цієї копіткої праці планувався випуск друкованих видань. Розробка загальноукраїнської програми стимулювала реалізацію цих задумів. Одним із перших таких довідників став “Каталог метричних книг Державного архіву Волинської області (1600–1933)”, що побачив світ у видавництві “Надстир’я” 2009 р.

У цей же час в Державному архіві Житомирської області велася активна підготовка до видання аналогічного довідника. Її результатом став вихід 2010 р. у видавництві “Волинь” 2-томного “Каталогу метричних книг Державного архіву Житомирської області”. Книга виконана в цілому згідно з методичними рекомендаціями ДКАУ. Проте упорядники скорегували обсяг книги та подачу матеріалу відповідно до місцевої специфіки. Так, загальний обсяг сторінок – близько 700 – не зовсім позитивно вплинув би на поліграфічну якість видання. Окрім того інформація про метричні книги п’яти конфесій має власну специфіку у наявності книг, фондуванні справ тощо.

Враховано також і особливості репрезентативності метричних книг. Наприклад, православні метрики у більшості повітів зберігаються без суттєвих хронологічних пропусків. Тому запропонована схема, наприклад 1853–1919, з відповідною кількістю номерів справ, суттєво б ускладнила пошук необхідної конкретної метричної книги.

Вдалим, на нашу думку, є відмова від зайвого використання скорочень на зразок “оп., спр., ф.” що суттєво скоротило обсяг книги і є більш оптимальним для користувача. Досить зручним є виділення напівжирним шрифтом років, за які зберігаються ті чи інші книги.

Цікавим видається й введення до складу науково-довідкового апарату покажчика титульних назв храмів, що може стати в нагоді дослід-

никам історії релігії для вивчення поширення культу Святих, церковних свят у тій чи іншій місцевості.

Слід відзначити й окремі недоліки, без яких, зазвичай, не обходиться жодне капітальне видання. Відзначимо пропуски у записах про окремі метричні книги та парафії, що виявляються вже після виходу книги. Проте це можна пояснити величезним обсягом роботи і специфічними особливостями укладання книги.

Загалом “Каталог”, що містить інформацію про метричні книги понад 2 тисяч православних та 400 католицьких парафій Волинської, Київської, Подільської, частково й Херсонської губерній є фундаментальним довідковим джерелом для історико-краєзнавчих, генеалогічних та біографічних досліджень.

УДК 930.25(092)(477)Волкотруб

ЗОЛОТА ОСІНЬ ГАННИ ВОЛКОТРУБ

Окреслено трудовий шлях та охарактеризовано науковий доробок Ганни Кирилівни Волкотруб, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника, колишнього вченого секретаря та заступника директора УНДІАСД, яка понад тридцять років пропрацювала в державних архівних установах України.

Ключові слова: Державний архів міста Києва; УНДІАСД; організація наукової роботи; дисертаційне дослідження; наукові видання; редакційні колегії; вчена рада.

1 вересня відзначила свій 60-річний ювілей Ганна Кирилівна Волкотруб,

колишній вчений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (2003–2006), заступник директора інституту з наукової роботи (2009–2010), нині старший науковий співробітник відділу архівознавства, кандидат історичних наук. Життя і трудова діяльність ювілярки тісно пов'язані з архівною галуззю – понад три десятиліття присвятила вона роботі в архівних установах.

Народилась Ганна Кирилівна на благодатній Черкаській землі в с. Сатанівка Монастирищенського району у родині сільського лікаря. Закінчивши середню школу, 1970 року вступила на українське відділення філологічного факультету Київського державного (нині національного) університету імені Тараса Шевченка, де протягом 5 років наполегливо опанувала тонкощі мовознавства; у 1975 р. отримала диплом філолога, викладача української мови та літератури.

Трудовий шлях розпочала того ж року в Коржівській середній школі Баришівського району на Київщині. У вересні 1978 р. прийшла на роботу до Київського міського державного архіву (нині Державний архів міста Києва) і назавжди нерозривно пов'язала свою долю з архівною справою. В міському архіві Ганна Кирилівна пройшла шлях від молодшого наукового співробітника до начальника відділу інформації, оволоділа майже всіма видами архівних робіт, брала участь у підготов-

ці низки публікацій архіву: збірників, буклетів, довідників, путівників по фондах архіву, зокрема – “Государственный архив города Киева: Путеводитель” (1989); підготувала та опублікувала огляди фондів Київського магістрату (1999) та Києво-Васильківського деканату (2001). Не один дослідник-києвознавець, що користувався документами Держархіву м. Києва, вдячний їй за допомогу в пошуках необхідної документної інформації.

2003 р. Г. К. Волкотруб переходить до професійної наукової діяльності на посаді вченого секретаря УНДІАСД. Займається організацією наукової роботи інституту, діяльності дорадчих органів та спеціалізованої вченої ради, бере активну участь у підготовці та випуску періодичних та продовжуваних друкованих видань “Студії з архівної справи та документознавства” (член редакційної колегії), “Пам’ятки”, “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство”, серійних видань “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (головний редактор), “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела” (член редколегії). За її активної участі підготовлено випуск трьох робочих зошитів “Української архівної енциклопедії” та інших фундаментальних видань інституту. Одночасно ювілярка працює над дослідженням біографії та творчої спадщини відомого українського архівіста Пилипа Клименка та захищає 2005 року дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою “Пилип Васильович Клименко (1887–1955) – історик, джерелознавець, архівознавець”, у якій вперше в українській історіографії комплексно вивчає життєвий шлях, наукову діяльність та творчий доробок вченого, залучає до наукового обігу вичерпну архівну інформацію щодо біографії та наукової діяльності П. В. Клименка, укладає повну бібліографію його наукових праць.

Вийшовши на заслужений відпочинок 2007-го р., Ганна Кирилівна не довго залишалась без улюбленої роботи, та й інститут відчував постійну потребу у її порадах, фаховому досвіді, щирих настановах. У вересні 2009 р. вона повернулась до роботи в інституті уже на посаду заступника директора з наукової роботи і з головою поринула в організацію роботи оновлених редакцій друкованих органів, діяльність вченої та спеціалізованої рад, підготовку документальних збірників, довідників, створення рубрики “Архівна освіта” на веб-порталі Держкомархіву України.

Нині ювілярка працює старшим науковим співробітником у відділі архівознавства УНДІАСД, як відповідальний керівник займається підготовкою оновленої редакції “Правил роботи з науково-технічною документацією в державних архівах України”, потреба у яких давно назріла у вітчизняній архівній галузі. Ганна Кирилівна – член вченої ради, методичної комісії інституту, а донедавна і спеціалізованої вченої ради; вона працює в редакційних колегіях “Студії з архівної справи та документознавства”, “Архівні та бібліографічні джерела української іс-

торичної думки”, “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, незмінний дописувач “Архівів України”.

Вітаючи Ганну Кирилівну з ювілеєм, щиро зичимо її родинного благополуччя, доброго здоров’я, творчої наснаги на многії і добрії літа.

**Колектив Українського науково-дослідного
інституту архівної справи та документознавства**

Очерчен трудовий путь и охарактеризован научный потенциал Анны Кирилловны Волкотруб, кандидата исторических наук, старшего научного сотрудника, бывшего ученого секретаря и заместителя директора УНИИАДД, которая более тридцати лет проработала в государственных архивных учреждениях Украины.

Ключевые слова: Государственный архив города Киева; УНИИАДД; организация научной работы; диссертационное исследование; научные издания; редакционные коллегии; ученый совет.

There is highlighted the life and characterized the scientific works of Hanna Kyrylivna Volkotrub, the candidate of historical sciences, senior researcher, former scientific secretary and deputy director of Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping, who more than 30 years had been working in Ukrainian state archival institutions.

Keywords: the State Archives of Kyiv City; Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping; the organization process of scientific work; the dissertation; scientific issues; the editorial boards; the scientific council.

УДК 930.25(092)(477.82)Гика

Г. В. БОНДАРЕНКО*
ЩЕДРИЙ ЮВІЛЕЙ
ВОЛОДИМИРА ГИКИ

Висвітлено трудовий шлях директора Державного архіву Волинської області, який понад 20 років присвятив архівній справі.

Ключові слова: Державний архів Волинської області; краєзнавство; управління.

У пору золотої осені зустрічає свій ювілей директор Державного архіву Волинської області Володимир Миколайович Гика. Ось уже понад два десятиліття він очолює колектив архіву.

Народився Володимир Миколайович 17 жовтня 1951 р. в мальовничому селі Сваловичі Любешівського району, що на Волині, в селянській родині. Після закінчення середньої школи вступив на історичний факультет Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Випускник вузу 1972 р. був направлений на роботу в Дольську восьмирічну школу Любешівського району на посаду заступника директора. Після демобілізації з лав Радянської Армії працював учителем Шлапаньської восьмирічної школи Любешівського району. Упродовж 1974–1990 рр. – на комсомольській, партійній роботі.

З червня 1990 р. – директор Державного архіву Волинської області. З перших днів діяльності на цій посаді Володимир Миколайович зарекомендував себе висококваліфікованим спеціалістом та керівником, творчим організатором архівної роботи. Він активно співпрацює із зацікавленими установами, організаціями, надаючи їм методичну і практичну допомогу, контактує з керівниками установ – джерел формування НАФ. За його керівництва колектив держархіву області забезпечує комплектування та зберігання документів підприємств, організацій, установ, які діють на території області, а також активне використання архівної інформації. Як керівник державної установи Володимир

* *Бондаренко Геннадій Васильович* – кандидат історичних наук, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник освіти України.

Миколайович професійно підходить до вирішення виробничих та господарських питань. Вимогливий, принциповий, він постійно дбає про поліпшення матеріально-технічної бази архівних установ, наполегливо працює над створенням оптимальних умов збереження документів НАФ. За його участі створено інформаційну систему держархіву області, в яку входять декілька серверів, великий парк комп'ютерної техніки та сучасні архівні системи оцифрування і мікрофільмування документів. Планується створення локально-обчислювальної мережі в корпусі № 2 держархіву області для подальшого об'єднання обох корпусів у єдину систему з виходом до всевітньої мережі Інтернет. Ювіляр ініціює збір архівістами відомостей про місцезнаходження документів з особового складу підприємств, установ і організацій області та створення відповідної бази даних, що забезпечує прискорення виконання архівними установами запитів соціально-правового характеру. Належно функціонує система відеоспостереження в держархіві області; попри фінансові труднощі, забезпечено позавідомчу охорону будівель архіву.

За час своєї роботи на посаді директора Володимир Миколайович став не лише успішним менеджером з управління архівним господарством, але й створив дієздатний дружній колектив, що успішно справляється з поставленими завданнями. Це керівник, який користується авторитетом у колег, архівної громадськості, наукових кіл області.

З початку своєї роботи на посаді директора архіву Володимир Миколайович сприяв об'єднанню творчих зусиль архівістів і працівників музеїв, архівів, бібліотек, навчально-освітніх закладів. Він завжди дбає про те, щоб краєзнавчі збірники, матеріали конференцій вміщували необхідні архівні джерела. Пріоритетом його наукової діяльності стало активне дослідження історії рідного краю.

Як член Національної спілки краєзнавців України і постійний член правління обласної організації він бере участь у проведенні краєзнавчих заходів, виступає на конференціях. Місцеві пошуковці у різних районах нашого краю завжди чекають його виступів про документи і матеріали, які є у Державному архіві Волинської області. Фактично кожен номер тематичного збірника "Минуле і сучасне Волині і Полісся" вміщує архівні документи з важливими історичними коментарями.

Володимир Гика – учасник міжнародних та вітчизняних науково-практичних конференцій, семінарів, двосторонніх зустрічей архівістів Польщі та України у м. Казімеж Дольний і Львові. У жовтні 1999 р. у складі офіційної делегації архівістів України виступав на V Міжнародній конференції країн Центральної і Східної Європи у Варшаві. У складі українських делегацій також брав участь у роботі XV Міжнародного конгресу архівістів у Відні (2004), XL Міжнародної конференції "Круглого столу архівів" (CITRA) "Співробітництво заради збереження різноманітності" у м. Квебек (2007). Плідно співпрацює із галузевим

інститутом з питань удосконалення методичної та практичної роботи архівних установ, член редакційної ради “Студій з архівної справи та документознавства” (1996–2000). Під час зустрічей з Генеральним Консулом Республіки Польща у Луцьку активно налагоджує співпрацю обох сторін у висвітленні окремих аспектів вивчення історії українсько-польських відносин.

Відзначимо його наставницьку, впродовж багатьох років, працю з майбутніми науковцями. Студенти, майбутні історики, музеєзнавці, документознавці, котрі приходять на практику в архів, завжди отримують кваліфіковані поради.

Автор науково-довідкових видань за документами фондів архіву, зокрема інформаційного довідника “Обласний державний архів” (1996), довідника “Архівні установи Волині” (2004), один з авторів спеціальних довідників: “Державний архів Волинської області: Анотований реєстр описів фондів органів і організацій Компартії України (1939-1991)” (2006), “Державний архів Волинської області: Анотований реєстр описів: Фонди періоду до 1939 року” (2008), “Каталог метричних книг Державного архіву Волинської області (1600–1933)” (2009).

Любов до рідного краю надихає Володимира Миколайовича на пошукову роботу, на нові й нові публікації. Він є членом низки редколегій та редакційно-видавничих груп з видання краєзнавчої літератури, зокрема входить до складу редколегії тритомного видання “Книга Пам’яті України. Волинська область” (1995), наукового збірника матеріалів VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27-29 листопада 1995 р. “Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура”, присвяченої 910-й річниці літописної згадки про Луцьк (1998), збірника “Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь” (1998). Володимир Гика – відповідальний редактор видання “Державний архів Волинської області: Доповнення до путівника” (Луцьк, 1997), відповідальний редактор і автор довідника “Хронологічні рамки окупації німецько-фашистськими загарбниками міст і сіл Волині у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945” (Луцьк, 1999). член редакційно-видавничої групи тому “Волинська область” із серії книг “Реабілітовані історією”; постійний учасник наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни” в м. Луцьку. Загалом у творчому доробку ювіляра понад 60 статей про окремі сторінки історії Волині на основі архівних документів, а також з іншої тематики, надрукованих на сторінках преси, у матеріалах наукових історико-краєзнавчих конференцій та у інших виданнях. Деякі з них:

Архівні джерела з історії краю // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства: Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції 15–16 вересня 1994 року. – Луцьк, 1994. – С. 71–73;

Окремі архівні документи з історії м. Володимира-Волинського // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року.* – Луцьк, 1998. – С. 125–131;

Практика исполнення запросов физических лиц и учреждений в Госархиве Волынской области Украины // *Accessibility of Archival Materials in Compliance with the Law and General Practices of the states of Central and Eastern European Countries. Materials of the International Conference madralin, October 15–16, 1999.* – Warszawa, 2000. – S. 189–191;

Завдання, зміст і форми методичної роботи в архівних установах // *ААД.* – К., 2001. – Вип. 4. – С. 324–328;

Документи Володимир-Волинської “Просвіти” та її діячів у фондах Державного архіву Волинської області (до 110-ї річниці від дня народження А. Річинського) // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 2002. – Т. 8. – С. 157–160;

Фонди Державного архіву Волинської області – джерельна база для дослідження історії та культури краю // *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 2003. – Т. 9. – С. 154–155;

Історія міста Любомля в документах архіву (до 460-річчя надання Любомлю Магдебурзького права) // *Любомль в історії України і Волині.* – Луцьк, 2003. – С. 74–81;

Історія розвитку бібліотечної системи на Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї. Науковий збірник. Матеріали ХVІ Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 65 річчю Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, 1–2 червня 2005 р.* – Луцьк, 2005. – С. 8–12.

Історія Другої світової війни в документах державного архіву Волинської області // *Архіви України.* – 2005. – № 1/3. – С. 148–151.

Значення фондів Державного архіву Волинської області для вивчення історії України // *ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, 17–10 травня 2006 р.* – Луцьк, 2006. – С. 266–270.

Леся Українка і родина Косачів в документах Державного архіву Волинської області // *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Науковий збірник. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 лютого 2006 р.* – с. Колодяжне, м. Луцьк, 2006. – С. 95–132.

Церковні храми та релігійні общини Любомльщини в документах ДАВО // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Матеріали ХХV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-ій річниці*

Незалежності України, 720-й річниці першої писемної згадки міста Любомля і 800-й річниці першої писемної згадки Угровська, 25 жовтня 2007 р. – м. Луцьк, 2007. – С. 316–318.

Документи з історії Старовижівського району по фондах Державного архіву Волинської області // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибин століть. Науковий збірник. Матеріали ХХVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 17-й річниці Незалежності України та 500-річчю першої писемної згадки про Стару Вижівку та Нову Вижву, 20–21 червня 2008 р. – м. Луцьк, 2008. – С. 179–188.

Нові надходження до Державного архіву Волинської області // Архіви України. 2009. – № 3/4. – С. 288–290.

Володимир Миколайович дбає і про те, щоб кожна публікація про Волинську область інших авторів була в бібліотеці архіву. Високий професійний рівень допомагає йому активно вивчати вітчизняний і зарубіжний досвід в галузі архівної справи та впроваджувати його в діяльність архівних установ.

Він уміло поєднує обов'язки господаря архівного дому і гарного сім'янина, добрий чоловік та турботливий батько. Найбільшу втіху отримує від спілкування з улюбленим внуком Владиславом.

За багаторічну плідну працю, вагомі досягнення у професійній діяльності Володимир Гика нагороджений орденом “Знак пошани” (1991), відзначений Подякою голови Волинської облдержадміністрації (1998), Подякою голови обласної ради (2001), Почесною грамотою Волинської обласної ради (2009), Подяками Національної спілки краєзнавців України та Луцького міського голови.

15 грудня 2000 р. Указом Президента України йому присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

Освещен трудовой путь директора Государственного архива Волынской области, который более 20 лет посвятил архивному делу.

Ключевые слова: Государственный архив Волынской области; краеведение, управление.

The article highlights the life of the director of State Archives of Volyn' Region, who had dedicated more than 20 years to the archival affairs.

Keywords: the State Archives of Volyn' Region; regional study; the management.